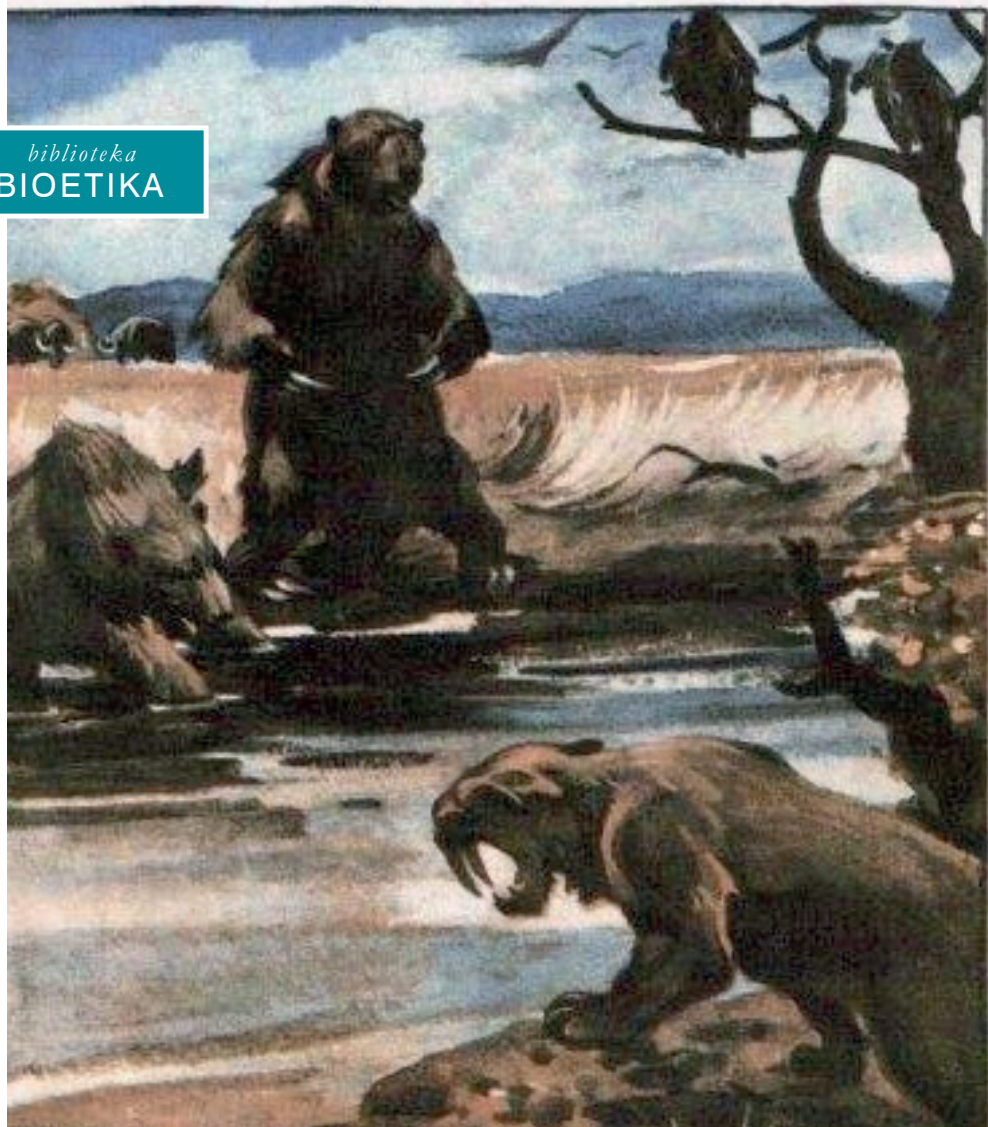

andweiser für Naturfreunde

biblioteka
BIOETIKA

IVA RINČIĆ / AMIR MUZUR

*Fritz Jahr i rađanje
europske bioetike*

Iva Rinčić i Amir Muzur
FRITZ JAHR I RAĐANJE EUROPSKE BIOETIKE

Nakladnik: PERGAMENA d.o.o., Zagreb, Stipančićeva 14
Tel./fax: +385-(0)1-3640-942
pergamena@pergamena.hr; www.pergamena.hr

Biblioteka: BIOETIKA

Knjiga 23: Iva Rinčić i Amir Muzur,
Fritz Jahr i rađanje europske bioetike

Urednik: Ante Čović

Recenzenti: Nada Gosić, Mislav Kukoč

Redaktura
i korektura: Marija Selak

Tehnički
urednik: Stjepan Ocvirk

Naslovnica: Bernardić studio

Na naslovnici: slika s naslovne stranice časopisa *Kosmos* 1/1927.

Slikovni
materijal
u knjizi: Iva Rinčić i Amir Muzur (Halle, travnja 2011.)

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 827822.

ISBN 978-953-6576-53-1

Ovaj rad nastao je u sklopu dvaju znanstvenih projekata – projekta »Bioetika i kultura« (voditeljica: prof. dr. Nada Gosić), koji se izvodi na Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Rijeci, te projekta »Zasnivanje integrativne bioetike« (voditelj: prof. dr. Ante Čović), koji se izvodi na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Navedeni znanstveni projekti, zajedno s projektom »Bioetika i filozofija povijesti« (voditelj: prof. dr. Vladimir Jelkić), koji se izvodi na Filozofskom fakultetu Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, istraživački su objedinjeni u znanstveni program »Bioetika – od pluralizma perspektiva do integrativnog znanja« (voditelj programa: prof. dr. Ante Čović) i realiziraju se uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta.

Iva Rinčić • Amir Muzur

FRITZ JAHR
I RAĐANJE EUROPSKE
BIOETIKE

PERGAMENA
Zagreb, 2012.

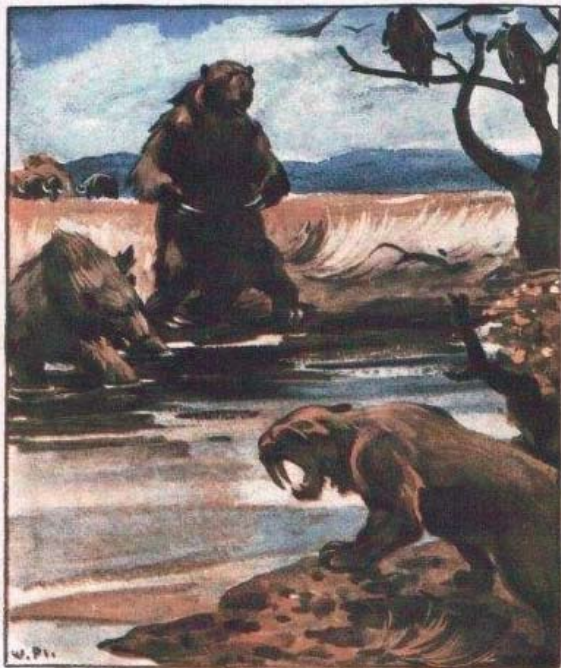
*Marulu,
suncu našeg života*

1927 (24. Jahrgang)

Heft 1 (Januar)

KOSMOS

Handweiser für Naturfreunde

Asphaltkämpfe bei Los Angeles (Kalifornien)

Hier versanken in der Pleistozänperiode unzählige, heute ausgestorbene Säugethiere

**Kosmos, Gesellschaft der Naturfreunde,
Franeck'sche Verlagshandlung / Stuttgart**

1927 1

Naslovnica sijeanjskog broja časopisa *Kosmos* iz 1927. godine, u kojemu je Fritz Jahr objavio uvodni članak pod naslovom »Bio-Ethik: eine Umschau über die ethischen Beziehungen des Menschen zu Tier und Pflanze« (ljubaznošću Hansa-Martina Sassa).

Sadržaj

<i>Zahvale</i>	11
<i>Predgovor</i>	13

PRVI DIO: FRITZ JAHR I RAĐANJE BIOETIKE

Fritz Jahr: skromna rekonstrukcija jednog skromnog života	19
Faksimili kao otisci života	31
Opera omnia (?) Fritza Jahra	45
Pijetizam i edukacija u životu i djelu Fritza Jahra	63
Jahr o edukaciji	65
Pijetistička načela edukacije	68
Jahr vs. Francke ili zaključak	69
Ignaz Bregenzer (1844.–1906.) i njegov utjecaj na Fritza Jahra	71
Uvod	71
O Bregenzeru	72
Bregenzer o životinjskoj etici	74
Zaključak ili Bregenzer kao Jahrov izvor	75

DRUGI DIO: DRUGO RAĐANJE BIOETIKE

Van Rensselaer Potter i drugo rođenje bioetike	79
Povijest bioetike i bioetičke institucionalizacije u Europi (do otkrića Fritza Jahra)	87
Važno je zvati se Europ(sk)a	87
Europa, bioetika i pitanje etičkih načela	92
Kratka povijest bioetike u Hrvatskoj	95
Kako je bioetika prvi put stigla u Hrvatsku	95
Novi vjetrovi	118

Prijedlog sheme razvojnih faza bioetike u Hrvatskoj	120
Zaključak	121
Bioetika u jugoistočnoj Europi	123
Otkriće Jahra i širenje njegovih ideja	127
Prefiks »bio« i (ne)opravdanje bioetike	143
Bio jednom prefiks »bio«	143
O dvjema bioetikama u nama i zvijezdama među nama	149
Prema kakvom-takvom zaključku	151
Otvorena pitanja georgetownske bioetike i hipotetski Jahrovi odgovori na njih	153
Integrativna bioetika i njena potvrda Jahrom	157
Različita shvaćanja razvitka bioetike i predviđanja njene budućnosti	161
Dodatak:	
Riječka deklaracija o budućnosti bioetike	167

TREĆI DIO: SABRANI ČLANCI FRITZA JAHRA

Svjetski jezik i svjetski jezici	187
Skladanje glazbe kao nastavna metoda	191
Znanost o životu i nauka o ćudoređu	197
Bio-etika: osvrt na etički odnos čovjeka prema životinjama i biljkama	201
Smrt i životinje: razmatranje Pete zapovijedi	207
Zaštita životinja i etika u svom međusobnom odnosu	213
Društvena i seksualna etika u dnevnom tisku	220
Putovi prema seksualnom etosu	223
Dva temeljna etička problema u svojoj suprotnosti i svom sjedinenju u društvenom životu	227
Diktatura svjetonazora ili sloboda misli? Razmišljanja o liberalnom oblikovanju nastave svjetonazora	233

Dijete i tehnika	239
O životu nakon smrti: prema djelu <i>Didactica magna</i> J. A. Comeniusa	243
Naša sumnja u Boga: subjektivne misli o nekoj tuđoj temi	247
Tri studije o Petoj zapovijedi	249
I. Peta zapovijed kao izraz moralnog zakona	249
II. Dužnost samoodržanja	250
III. Bio-etički imperativ	251
Vjera u onostranost i etika u kršćanstvu: poslijeuskršnje razmatranje	255
Ćudoredno-socijalno značenje nedjelje	257
Sumnja u Isusa? Razmatranje prema »Parsifalu« Richarda Wagnera	261
Etička razmatranja u vezi s unutarcrkvenim vjerskim borbama	265
Vjera i djela u svojoj suprotnosti i svom sjedinjenju	269
Tri odsječka života: razmatranje o stihovima 2 Kor 5, 1–10 i o Apostolskom vjerovanju	275
Nedjelja – svjetovni blagdan: razmatranje uz članak 16. nacrtu Ustava	285
Prakršćanska zajednica	287
Dodatak: Kronologija objavljivanja djela Fritza Jahra	291
<i>Pogovor</i>	295
<i>Literatura</i>	301
<i>Sažetak</i>	319
<i>Summary</i>	321
<i>Kazalo imena</i>	323
<i>Bilješke o autorima</i>	331

Zahvale

Ima knjiga koje nastaju na kraju dugog i samotnog puta, zrcaleći autorovu unutrašnjost koja dotad nije ugledala svjetla. Ova je knjiga, međutim, posve drugačije vrste. Ona sabire trogodišnja promišljanja, istraživanja, putovanja, razgovore, predavanja i objavljivanja isprepletena utjecajem dugog niza poznatih i nepoznatih lica. Tri su od njih vrijedna izdvajanja jer, bez pretjerivanja, bez njih teško da bi do knjige uopće i došlo.

Nada Gosić je ovu knjigu recenzirala, podupirala, ali je u nju i stalno ugrađivala, ne sluteći, mnogo više – svakodnevnu razmjenu dobrokolegijalnih ideja i komentara.

Mislav Kukoč, drugi recenzent, u svibnju 2010. je, na Lošinjskim danima bioetike, u jednoj raspravi rekao da bi Jahra trebalo prevesti na hrvatski, jer, »kao što se dogodilo s prvim prijevodom Marxa, i s Jahrom se može lako dogoditi da otvori čitavu novu eru studija«.

Ante Čović je ovu knjigu, kako to on već zna i prakticira, uredio, ali je više od polovine njenog sadržaja nastalo pod izravnim njegovim poticajem koji ne daje mira i tjera i najmarnijega i najmotiviranijega da postane marnijim i motiviranijim.

Zahvaljivanje ovim osobama, zato, ne bi trebalo značiti tek uobičajenu gestu iz uobičajene rubrike s početka svake knjige: ova je zahvala objašnjenje bez kojega *fatum libelli* ne bi mogao biti ispravno shvaćen.

Predgovor

Stanovita je dama (podaci poznati redakciji) u razgovoru s koautoricom ove knjige postavila pitanje čemu se baviti jednom umrlom osobom, misleći pritom na Fritza Jahra. Za one kojima je vrijedno izjednačeno sa živim, to je posve legitimno pitanje, a legitimna pitanja zavređuju da se o njima razmisli. U svijetu koji ne taji više svoju potpunu orijentaciju prema materijalnom, dakle prolaznom, prekapanje arhivalijama i iščitavanje i tumačenje ideja starijih od ljudskog vijeka doista se doima bizarno-dokoličarskim i prijezira vrijednim poslom kojega se pametni trebaju bataliti. I kada bi takav svijet sjajno funkcionirao i bio sam sobom zadovoljan, mi, nekrofilu, morali bismo se nad sobom ozbiljno zabrinuti i potražiti pomoć.

Međutim, ovaj svijet nije sam sobom zadovoljan. Izjedan konzumerizmom, opterećen ovisnošću o uvijek većem profitu, svijet našeg doba je duboko frustriran i težak psihosomatski bolesnik. Oni koji taj svijet zagovaraju odavno više nisu glasni jer riskiraju da ih rastrgnu oni koji taj svijet žive. Zato traženje idejne teksture koja bi – na individualnoj ili kolektivnoj razini – ponudila superiorniju logiku i zadovoljstvo koje je moguće doseći u zapadnjačkoj varijanti, izgleda da ipak ima smisla. (Moguće je i da je to »traženje« svojevrsan perpetuum mobile koji ne vodi ničemu, kao što je moguće i da je to »traženje« samo po sebi trajnim rješenjem i ciljem, ali to nije moguće ustanoviti.)

Bioetika je toliko sveobuhvatna da, barem u popperijanskom smislu, ne može biti smatrana znanošću (i Van Rensselaer Potter potkraj svog života priznaje da bi je radije zvao religijom): ako pod »znanošću« počinjemo razumijevati samo

zasnovanost na dokazima (dakle, uobičajenim čulima) i sumnjivu hiperprodukciju klišeiziranih publikacija, u tom slučaju bioetika možda ni ne treba težiti tome da bude priznata kao takva. (Ne zalaže li se i Fritz Jahr, slijedeći budističke zasade, za »suosjećajnost« i superiornost iracionalnog u spoznaji istine?) Ma kako bila shvaćana, bioetika se krajem XX. stoljeća profilirala kao hvalevrijedan (barem deklarativno) pokret koji bi, nalik rimskom robu na kolima trijumfanta, stalno i uporno imao šaptati u uho znanstvenika i političara da svaki ljudski izum ne mora neminovno tim istim ljudima biti i neupitno korisnim.

U jednome času – vrlo rano, zapravo – bioetika se, međutim, okrenula prvenstveno medicinskim temama i, zarobljena logikom i prioritetima američke kulture, pokušala pragmatično odlučivati o stvarima koje pravno nisu (još) dorečene, svodeći se na neminovno krhke pakete »principa« i nerijetko dispergirajući odgovornost s pojedinca na razna »povjerenstva«. Govorilo se o »dosadnosti« takve bioetike, o njenoj »suženosti« i nužnosti njena ofilozofljenja, dakle, poopćenja, što se, opet, dovodilo u vezu s »europeizacijom« kao načinom vezivanja za bogatiju i raznolikiju kulturnu bazu te drugačije tekovine prosuđivanja i presuđivanja od američkih. U Hrvatskoj, na pravo a-be-šimićevo »čudenje u svijetu«, razbukta se ideja »integrativne« bioetike kao mjesta poliloga o pitanjima života s posljedičnom integracijom različitih perspektiva u manje pretenciozno »orijentacijsko znanje«. No, sve bi to ostalo tek na metodološki zanimljivom pregnuću da posljednjih godina XX. stoljeća nije otkriven Fritz Jahr i njegova ideja bioetike, donekle slična Potterovoj, a opet, toliko različita.

Fritz Jahr bio je čudak krhkoga zdravlja i čistih promjena adresa i radnih mjesta. Njegov život objašnjava podosta njegovih ideja, ili nam se barem čini da ih bolje razumijemo smještajući ih u kontekst njegova životopisa, društva i vremena. »Mrtvac« Fritz Jahr, tako, postaje prilično živahan, a njegove ideje prosipaju se nazorovski »kao dažd na izmučenu

čeljad« koja je čekala njegovo ukazanje skanjivajući se pred pojednostavljenjima georgetownске »bioetike«.

S obzirom na njegovu skromnu produkciju, Jahra bi se moglo shvatiti, da se poslužimo Krležinom ocjenom Cesa-rića, »tamburom na tri žice«. Pa ipak, njegov bioetički imperativ (koji je nesumnjivo njegovo najveće intelektualno postignuće) vraća pažnju čovjeka na život u najširem smislu, pretvarajući se u preteču anti-speciesizma, ekologizma i brojnih drugih -izama koji nam se danas nude kao originalni i spasonosni. Ako ništa drugo, Jahrovo je (po)buđenje dalo tako kuriozan impetus novom promišljanju bioetike i bioetičkih tema da danas slobodno možemo govoriti o »novoj« bioetici, o bioetici XXI. stoljeća ili o novom fenomenu europske bioetike. O tome govori ova knjiga.

Prvi dio:
FRITZ JAHR
I RAĐANJE BIOETIKE

Fritz Jahr: skromna rekonstrukcija jednog skromnog života¹

Paul Max Fritz Jahr rođen je 18. siječnja 1895. u Halleu na rijeci Saale u srednjonjemačkoj pokrajini Sachsen-Anhalt.² Danas je Halle grad od nekih 234,000 stanovnika. U krugu od oko 150 kilometara nalaze se Berlin, Leipzig, Magdeburg, Wittenberg (grad Martina Luthera i protestantske pobune), Gotha, Erfurt, Goetheov Weimar, Jena, Bayreuth Richarda Wagnera, Dresden, Chemnitz, Göttingen i dr. Halle je bio središtem pokrajine sve do dokidanja dotadašnjeg administrativnog sustava 1952., u Istočnoj Njemačkoj (DDR), da bi, nakon obnove pokrajinskog sustava u ponovo ujedinjenoj Njemačkoj 1990., pokrajinskim centrom postao Magdeburg. Ime »Halle« vjerojatno potječe od pred-germanskog izraza za »sol«, a prvi puta se spominje 806. Grad je dobio sveučilište prije više od tri stotine godina (1694.; danas Sveučilište »Martin Luther« u Halleu-Wittenbergu), a kasnije je udomio i Njemačku aka-

¹ Veći dio ovog poglavlja objavljen je na engleskom jeziku, u: Amir Muzur i Iva Rinčić, »Fritz Jahr (1895–1953): a life story of the »inventor« of bioethics and a tentative reconstruction of the chronology of the discovery of his work«, *Jahr* 2, br. 4 (2011): 385–394; odnosno u: Amir Muzur i Iva Rinčić, »Fritz Jahr: on how he had discovered bioethics and how bioethicists have discovered him«, u *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*, uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass (Münster: Lit, 2012): 169–177.

² O teškoćama slijeđenja Jahrovih tragova govorio je i Florian Steger u svom izlaganju »Fritz Jahr (1895–1953): biographische Anmerkungen«, održanom na skupu *1927 – Die Geburt der Bioethik in Halle (Saale) durch den protestantischen Theologen Fritz Jahr (1895–1953)*, održanom u Halleu 28.–29. studenoga 2012. Steger je istakao dugi niz arhiva koji su na njegov upit odgovorili da nemaju materijala o Fritzu Jahru, kao i činjenicu da je većina pronađenih arhivalija upravnog, dakle, »suhoparnog«, karaktera.

Slika 1: Moritzburg – sred-njovjekovni dvorac na rijeci, u središtu modernog Hallea.

Slika 2: Ulaz u Nacionalnu akademiju Leopoldinu (Halle).

demiju znanosti *Leopoldinu*.³ Fritz Jahr, izgleda, u maniri svog uzora Kanta, nikada nije napustio svoj rodni grad.

Otac Fritza Jahra bio je Gustav Maximillian (1865.–1930.), službenik osiguravajućeg društva,⁴ dok mu je majka bila Auguste Marie Langrock (1862.–1921.): par se vjenčao 1892.⁵ i izgleda da nije imao druge djece. Premda su mu i otac i majka bili protestanti, Fritz je kršten prema katoličkom obredu.⁶ Čini se da je obitelj Jahrovih često mijenjala adresu (uvijek unutar granica istoga grada, dakako): 1895., kada je Fritz rođen, živjeli su na Wilhelmstraße 41, godinu dana kasnije na Friedrichstraße 59. Godine 1899. nalazimo ih na Ackerstraße 6, 1900. na Uhlandstraße 11. Godine 1903. preselili su u Forsterstraße 5, a 1905., na duže vrijeme, u Völlberger Weg 28. Godine 1913. konačno su uselili u »slavnu« kuću u Albert-Schmidt-Straße 8, zauzevši prizemlje i prvi kat.⁷

Fritz Jahr je počeo pohađati osnovnu školu 1901. (*Mittelschule*), a u više se razrede upisao 1905. (*Oberrealschule*). Obje škole posjedovala je i njima upravljala Zaklada Francke,⁸ nazvana po Augustu Hermannu Franckeu (1663.–1727.), koji je s Philippom Jakobom Spenerom utemeljio protestantsku stru-

³ Osim Fritza Jahra, još nekoliko znamenitih osoba potječe iz Hallea, uključujući Georga Friedricha Händela i Hansa-Dietricha Genschera.

⁴ Zapravo, njegov se službeni naslov mijenjao iz *Schreiber* (notar), *Magistrats-Diätar/Diätar* (općinski činovnik) i *Stenograph* (stenograf), do *Assekuranz-Beamter/Versicherungsbeamter* (službenik osiguranja).

⁵ Arhiv sveučilišne i pokrajinske knjižnice u Sachsen-Anhaltu (*Archiv der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalts*), Album br. 40, 1918.

⁶ Arhiv Zaklade Francke (*Franckesche Stiftungen – Archiv*), *Schüleralbum von Ostern 1885 bis Ostern 1914: Realgymnasium der Franckeschen Stiftungen zu Halle a.d. Saale* III, I S B I 7, br. 2072.

⁷ Gradski arhiv Hallea (*Stadtarchiv Halle*), *Adressbuch für die Stadt Halle a.d. Saale* (Halle: Hendel, 1895–1900); *Hallesches Adressbuch für 1903* (Halle: Kutschbach, 1903); *Neues Adressbuch: Halle a. S. und Umgebung* (Halle: Scherl, 1905–1918). Kao što se može zaključiti iz navedenih adresara, obiteljsko ime »Jahr« nije bilo rijetko u Halleu toga doba. Ponekad je bilo povezano s 5 ili 6 domaćinstava (jedan je Jahr bio čak i gradonačelnik Hallea, a drugi stariji pastor).

⁸ Iz upisnika Zaklade proizlazi da Fritz Jahr nije polazio pripremnu školu (*Vorschule*) Zaklade Francke.

Slika 3: Spomenik G. F. Händelu na središnjem trgu u Halleu.

Slika 4: Reljef koji prikazuje M. Luthera (Halle, središnji trg).

ju pijetizma i njeno sjedište preselio u Halle.⁹ Ocjene mladog Jahra nisu bile osobito visoke: dobio je »2« (od mogućih 5) iz marljivosti (*Fleißigkeit*), »2« iz ponašanja (*Betragen*) i »2+« za ukupan rezultat (*Leistungen*).¹⁰ O Uskrsu 1914. Jahr je položio maturu (*Abitur*), a 1915. i dodatni ispit iz latinskog i grčkog jezika. Studirao je, ukupno uzevši, osam semestara: tijekom 1914. uglavnom filozofiju, glazbu, povijest i nacionalno gospodarstvo, a od 1915. do 1919. teologiju (prvi ispit 1919., drugi 1921.). U jednom pismu iz 1918. (pronađenom u Arhivu Evangeličke crkve Saske crkvene pokrajine u Magdeburgu), Jahr navodi da se odrekao prvobitno planiranog studija bankarstva i posvetio teologiji koju je zavolio u školi, već nakon krizme 1909.¹¹ Ljeto 1915. Jahr je proveo kao dragovoljac u ratu, a od 1917. je bio angažiran u »pomoćnoj službi« u školi (iz koje je izuzet od Nove godine 1918.). U ljetnom semestru 1918. obolio je od upale pluća, pa je, na svoju žalost, morao propustiti dio nastave iz etike (koju je držao rektor Sveučilišta u Halleu, Kattenbusch, poznat i kao autor knjige *O ljubavi prema neprijatelju u kršćanskom smislu*, iz 1916.).¹² Jahr će na dužem bolovanju biti i 1921. zbog upale poplućnice i srčanih tegoba, potom 1925., opet uslijed smetnji dišnih putova, kao i 1931., zbog napada straha i nesаницe koji su započeli samo dva mjeseca nakon što je Jahr po prvi puta stalno zaposlen (1. studenoga 1930., kao pastor).¹³

Fritz Jahr je počeo raditi kao učitelj još svibnja 1917. Najprije je kratko vrijeme poučavao u privatnoj školi, kasnije u pripremačkoj školi (*Vorschule*) i osnovnoj školi (*Mittelschule*) one iste Zaklade Francke gdje je i sam ranije bio učenikom. Godine

⁹ Friedrich Lauchert, »Pietism«, u *The Catholic Encyclopedia*, sv. 12, ur. Charles George Herbermann (New York: Robert Appleton Company, 1911), 2. kolovoza 2010 <<http://www.newadvent.org/cathen/12080c.htm>>

¹⁰ Arhiv Zaklade Francke, *Schüleralbum*.

¹¹ U crkvi Sv. Jurja, 21. ožujka 1909., po pastoru Witteu.

¹² Irene M. Miller, »Ahead of his time: reflecting on Fritz Jahr's late recognition«, u *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*, uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass (Münster: Lit, 2012): 162 (159–167).

¹³ Steger, »Fritz Jahr (1895-1953): biographische Anmerkungen«.

Slika 5: Srednja škola »Ulrich von Hutten« (*Huttenschule*) u Halleu.

Slika 6: Sveučilište »Martin Luther«, Halle-Wittenberg.

1920. položio je i ispit za osnovnoškolskog učitelja (*Mittelschullehrerprüfung*) iz religije i povijesti, a 1921. je prešao u gradsku školu *Wittekind* (kao zamjena za budućeg rektora Bondija). Od 1923. do 1925. imenovan je učiteljem Uprave grada Hallea za javne škole, ali je 2. svibnja 1925. napustio to mjesto zbog »nslaganja s tadašnjim Obrazovnim vijećem«. Ljeti 1926. Jahr je opet otpočeo poučavati u osnovnoj školi Zaklade Francke, potom u Seydlitzovom liceju, od kasne 1926. do 1928., kada je otišao jer »nije vjerovao da bi mu privatno školstvo moglo pružiti dugoročnu satisfakciju«. Ukratko, samo u razdoblju od 1917. do 1925., Jahr je radio na 11 različitih škola. Nakon nekoliko godina stanke, Jahr je opet počeo poučavati, ovoga puta u školi *Hutten*, 1938., kao zamjena za drugog učitelja, da bi, tijekom posljednjih godina Drugog svjetskoga rata (1943.–1945.), poučavao sviranje violončela pri glazbenoj školi Centra za narodno obrazovanje (*Musikschule der Volksbildungsstätte*).

Zaredivši se 19. ožujka 1921., Jahr je 1925. otpočeo karijeru u Crkvi.¹⁴ (U dokumentu iz siječnja 1919. potvrđuje se da Fritz Jahr, »premda ilegalno kršten u katoličkoj crkvi i upisan u maticu katoličke kongregacije, slijedom protestantskog odgoja u protestantskoj obitelji, ima biti priznat protestantom«.¹⁵) Prve četiri godine bio je svećenikom u crkvi Sv. Ivana u Dieskauu (nedaleko Hallea), kasnije (1929.–1930.) u Braunsdorfu, i napokon (1930.–1933.), pastorom u Kaneni.¹⁶ Moralo je to za njega biti prilično teško, budući da je, trpeći od vrtoglavice, morao uzimati bromide¹⁷ pred

¹⁴ *Pfarrerbuch der Kirchenprovinz Sachsen*, sv. 4 (Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2006), 395.

¹⁵ Miller, »Ahead of his time«, 161.

¹⁶ Gradski arhiv Hallea. 105/4, 1938/1945.

¹⁷ Lijek *Bromural* bio je vrlo »popularan« u to doba, propisivan i uziman protiv raznih tegoba živčanog sustava. Česta su, međutim, bila i posljedica potrovanja bromom, pa postoji mišljenje da su panika, insomnija, smetnje koncentracije i dr. simptomi koji se spominju u liječničkim nalazima i Jahrovim frustriranim pismima iz 1921.–1932. (pronađenim u arhivu konsistorija Crkvene pokrajine u Magdeburgu) bili uzrokovani upravo intoksikacijom. Rita Kielstein, »Arbeitskraft und Gesundheit – eine biographische Anmerkung zu Fritz Jahr«, rad prezentiran na skupu 1927 – *Die Geburt der Bioethik in Halle (Saale) durch den protestantischen Theologen Fritz Jahr (1895–1953)*, održanom u Halleu 28.–29. studenoga 2012.

Slika 7: Crkva u Dieskau.

Slika 8: Crkva u Kaneni.

svako uspinjanje na propovjedaonicu.¹⁸ U pismu od 8. siječnja 1928., upućenog generalnom superintendentu (biskupu) Saske crkvene pokrajine, Jahr po drugi puta u godini dana moli za posao na Institutu za evangelički svjetonazor u Wittenbergu (budući da je član Religioznog pedagoškog društva), u crkvenom tisku (budući da je pohađao tečaj Evangeličkog društvenog tiskovnog savezu), u školi za đakonice, u Institutu za gluho-nijeme (nije se održao tečaj na koji se Jahr bio prijavio, ali je spreman prikupiti potrebno znanje nakon što se osigura da je primljen na Institut), u Odjelu za narodno obrazovanje (kao suradnik za znanost), kao i za mjesto pastora u Halleu i Spickendorfu. U istom pismu Jahr spominje i da radi na svojoj disertaciji pod naslovom »O etičkim odnosima čovjeka prema životinjama i biljkama« pri Sveučilištu u Jeni.¹⁹ Koliko nam je poznato, niti jedna od kombinacija u kojima je Jahr sebe vidio, nije se ostvarila.

Godine 1932., 26. travnja, Jahr je oženio Bertu Elisu Neuholz (rođenu 31. prosinca 1899.), »radnicu iz Bludaua«, kćerku učitelja Franza Hermanna Neuholza (1867.–1903.) i unuku poljodjelca Friedricha Ferdinanda Neuholza (1822.–1909.). Elise i Fritz Jahr nisu imali djece i živjeli su u Albert-Schmidt-Strasse 8 u Halleu²⁰ (kako je već rečeno, Fritz Jahr se na tu adresu bio preselio 1913., kada mu je bilo 18: najprije će ondje živjeti zajedno s oba svoja roditelja, a potom, do 1930., samo sa svojim manično-depresivnim ocem²¹).

U vrlo turbulentna vremena za Njemačku, Fritz Jahr 1932. traži od Crkvenih vlasti da mu odobre umirovljenje uslijed »nervne iscrpljenosti«. U dobi od 38 godina, 1. ožujka 1933., doista se i povlači iz službe, samo mjesec dana nakon Hi-

¹⁸ Hans-Martin Sass, »Postscript«, u *Essays in Bioethics and Ethics 1927–1947* Fritza Jahra, prev. Irene M. Miller i Hans-Martin Sass (Böschung: Zentrum für Medizinische Ethik, 2011), 46.

¹⁹ Miller, »Ahead of his time«, 164.

²⁰ Arhiv sveučilišne i pokrajinske knjižnice u Sachsen-Anhaltu, Album No. 40.

²¹ Sass, »Postscript«, 46.

Slika 9: Ulica Alberta Schimda u Halleu.

Slika 10: Stepenište u kući na adresi A. Schmidta 8.

tlerova preuzimanja vlasti. Tijekom rata obitelj Jahrovih je očito zapala u financijske teškoće, koje su bile utoliko mučnije uslijed činjenice da je Jahrova žena trpjela od »skleroze kičme« (paraliziranih nogu od 1939., umrijet će u kolicima, 1. veljače 1947.). Mjesec dana nakon kapitulacije Njemačke, 18. lipnja 1945., Jahr se pokušava zaposliti u novoj osnovnoj školi: dva tjedna ranije postao je članom radničkog udruženja. Jahrova molba za posao, koju je bio poslao rektoru Sveučilišta u Halleu 1946., u kojoj se spominje da Jahr i njegova žena zajedno primaju tek 84 marke (njegove) mirovine mjesečno, ostala je neodgovorenom. Pismo je intonirano očajnički, kao poziv upomoć, ne birajući posao u Crkvi, na Sveučilištu ili crkvenoj glazbenoj školi, na pola radnog vremena makar. Jahr spominje i da je, unatoč svojoj nesretnosti, dobra zdravlja, da se prijavio u »radne zajednice« za teologiju i muzikologiju, ali da nikada nije pristupio Nationalsocijalističkoj njemačkoj radničkoj stranci (NSDAP).²² S više drugih pastora Jahr u listopadu 1946. potpisuje peticiju (objavljenu u listu *Freiheit*) koja poziva na glasovanje za Socijalističku stranku jedinstva Njemačke (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands*).²³ Čini se da je Jahr svoje posljednje godine proveo radeći kao učitelj glazbe (*Musikerzieher*): u povjerljivoj »karakteristici« iz 1952., koju je potpisao izvjesni Luderer-Lüttig i poslao Odjelu za pitanja umjetnosti Djelokruga narodnog obrazovanja (*Dezernat für Volksbildung, Abteilung für Kunstgelegenheiten*) Gradskog vijeća u Halleu (*Rat der Landeshauptstadt Halle*), Jahrove se pedagoške kvalitete visoko cijene i preporučuje ga se za mjesto učitelja orkestra mandolina.²⁴

Fritz Jahr je umro u 10 sati ujutro 1. listopada 1953., u svom domu u Halleu, od izljeva krvi u mozak uslijed viso-

²² Miller, »Ahead of his time«, 165–166.

²³ Sass, »Postscript«, 46.

²⁴ Gradski arhiv Hallea, A3.21 Kultur-41–4661, 19. siječnja 1952.

kog krvnog tlaka. Mrtvoga ga je pronašla stanovita Charlotte Stenzel.²⁵

²⁵ Zanimljivo je da je Walter Stenzel, vlasnik stolarske i pogrebne tvrtke, živio u istoj Senff Strasse kao i Charlotte Stenzel. Matični ured Halle, Matica umrlih (*Standesamt Halle, Sterbebuch*) br. 433.

Faksimili kao otisci života

Haupt-Register. A.

Nr. 179.

Halle, Saale, am 19. Januar 1895.

Vor dem unterzeichneten Standesbeamten erschien heute, der
Persönlichkeit nach *Vater des bekannten Offiziers*
Baldeweg aus kannt,
von Magistrats-Rath: Herr Gustav Mari-
milian Jahn,
wohnhaft zu *Halle, Saale, Wilhelmstr. 4,*
evangelischer Religion, und zeigte an, daß von der
Auguste Marie Jahn, geborenen
Kangrook, seiner Ehefrau,
evangelischer Religion,
geb. bei il...

Faksimil 1: Prvi dio izvotka iz knjige rođenih za F. Jahra (1895.).
Standesamt Halle.

Als Zeugen waren zugezogen und erschienen:

3. ~~der Herr~~ ~~Bräutigam~~ ~~Einzig~~ ~~Bräutigam~~

der Persönlichkeit nach ~~Einzig~~ ~~Bräutigam~~ ~~Einzig~~

~~39~~ Jahre alt, wohnhaft in ~~Halle, Friedrichstraße 11~~

4. ~~der Herr~~ ~~Bräutigam~~ ~~geboren~~ ~~Köln~~
~~geboren~~ ~~Köln~~

der Persönlichkeit nach ~~Einzig~~ ~~Bräutigam~~ ~~Einzig~~

~~35~~ Jahre alt, wohnhaft in ~~Halle, Friedrichstraße 11~~

Der Standesbeamte richtete an die Verlobten einzeln und nacheinander die Frage:

ob sie die Ehe miteinander eingehen wollen.

Die Verlobten bejahten diese Frage und der Standesbeamte sprach hierauf aus,

dass sie kraft des Bürgerlichen Gesetzbuchs nunmehr rechtlich verbundene Eheleute seien.

(~~20. von~~ ~~geboren~~ ~~Köln~~ ~~geboren~~ ~~Köln~~ ~~geboren~~ ~~Köln~~)

~~geboren~~ ~~Köln~~ ~~geboren~~ ~~Köln~~ ~~geboren~~ ~~Köln~~)

Vorgelesen, genehmigt und ~~Einzig~~ ~~Bräutigam~~

~~Paul~~ ~~Köhler~~ ~~Mas~~ ~~geboren~~

~~geboren~~ ~~Köln~~ ~~geboren~~ ~~Köln~~ ~~geboren~~ ~~Köln~~

~~geboren~~ ~~Köln~~ ~~geboren~~ ~~Köln~~ ~~geboren~~ ~~Köln~~

~~geboren~~ ~~Köln~~ ~~geboren~~ ~~Köln~~ ~~geboren~~ ~~Köln~~

Der Standesbeamte

~~geboren~~ ~~Köln~~ ~~geboren~~ ~~Köln~~ ~~geboren~~ ~~Köln~~

Faksimil 2: Druga od dvije stranice vjenčanog lista F. Jaha (1932.)
Standesamt Halle.

Name und Nachnamen (Nachname zu unterscheiden)	Ort, Jahr und Tag der Geburt	Bestandene Prüfungen	Militär- verhältnis	Ort, Jahr und Tag der Ordination	Amtliche Stellungen (als Höherer, Pfarver Zeit und Ort)	Kirchliche Dienststellen
1	2	3	4	5	6	7
Jahra, Karl, Fritz, Max	Halle, 1895 18. Januar	a. erste theologische Prüfung in Halle am 1. Juli 1919 Zeugnis: sehr gut	hat nicht gedient hat gedient vom...ten bis zum...ten	Magdeburg am 19. März 1924 veredigt am	1. Mai 1925 bis 15. November 1925 hilfsamtlicher am St. Johannis, Halle 15. November 1925 bis 15. Februar 1926 hilfsamtlicher in St. Marien, Halle. Lohn: (5)	a. allgemei- ne für zwei Unterabte- ilungen 1. R. 1925 Bertrag u. 3. R. 1925 R 4090
		b. zweite theolo- gische Prüfung in Magdeburg am 1. März 1921 Zeugnis: sehr gut	bei der Kom- muni- kation	in	1. Februar 1929 bis 15. Juni 1929 hilfsamtlicher in St. Marien, Magdeburg 15. November 1929 bis 1. Januar 1930 Waldenburger in St. Marien, Doro- thea auf dem St. Johannis- wiesen.	b. für zwei Unterabte- ilungen ein- und zwei- Rang-Die- 13. 8. 1929 R 4090 übernommen Nachfolger
		c. sechste Prüfungen	Militär- dienst vom bis	in Magdeburg am 1. März 1921 Zeugnis: sehr gut	1. Februar 1929 bis 15. Juni 1929 hilfsamtlicher in St. Marien, Magdeburg 15. November 1929 bis 1. Januar 1930 Waldenburger in St. Marien, Doro- thea auf dem St. Johannis- wiesen.	für zwei Unter- abte- ilungen a. für zwei Unterabte- ilungen Hilfsort ein- und zwei- Rang-Die- 13. 8. 1929 R 4090 übernommen Nachfolger
		Mittel- schullehrer am 1. März 1921 Zeugnis: sehr gut	bis	in Magdeburg am 1. März 1921 Zeugnis: sehr gut	1. Februar 1929 bis 15. Juni 1929 hilfsamtlicher in St. Marien, Magdeburg 15. November 1929 bis 1. Januar 1930 Waldenburger in St. Marien, Doro- thea auf dem St. Johannis- wiesen.	für zwei Unter- abte- ilungen a. für zwei Unterabte- ilungen Hilfsort ein- und zwei- Rang-Die- 13. 8. 1929 R 4090 übernommen Nachfolger
		Mittel- schullehrer am 1. März 1921 Zeugnis: sehr gut	bis	in Magdeburg am 1. März 1921 Zeugnis: sehr gut	1. Februar 1929 bis 15. Juni 1929 hilfsamtlicher in St. Marien, Magdeburg 15. November 1929 bis 1. Januar 1930 Waldenburger in St. Marien, Doro- thea auf dem St. Johannis- wiesen.	für zwei Unter- abte- ilungen a. für zwei Unterabte- ilungen Hilfsort ein- und zwei- Rang-Die- 13. 8. 1929 R 4090 übernommen Nachfolger
		Mittel- schullehrer am 1. März 1921 Zeugnis: sehr gut	bis	in Magdeburg am 1. März 1921 Zeugnis: sehr gut	1. Februar 1929 bis 15. Juni 1929 hilfsamtlicher in St. Marien, Magdeburg 15. November 1929 bis 1. Januar 1930 Waldenburger in St. Marien, Doro- thea auf dem St. Johannis- wiesen.	für zwei Unter- abte- ilungen a. für zwei Unterabte- ilungen Hilfsort ein- und zwei- Rang-Die- 13. 8. 1929 R 4090 übernommen Nachfolger

Faksimil 3: Druga od tri stranice osobnog dosjea F. Jahra.
Evangelische Kirche der Kirchenprovinz Sachsen, Magdeburg.

Lebenslauf des
Herrn v. phil. Fritz Jahra
v. d. J. 1811.

Nachhergebrannt
Kaut gerührt!

Am 18. Januar 1811 wurde ich
Kaut Fritz Jahra, als Sohn
des hochverehrten Johann Maria
Jahra, zu Jella u. T. geboren und
erwuchs ohne dass ich jemals
erhalten hätte die heilige Taufe.
Meine erste Erziehung erhielt
ich auf der Michaelsschule der
Hofschickung, die ich bei Mi-
schel 1815 besuchte. Nachdem
ich auf die Oberrealschule,
die ich oben mit dem Jung
mit der Klasse verließ.

Oben das war ich konfirmiert
wurde. In der Zeit der Konfirmation
übernahm ich die Stelle eines
in der Klasse, am Ende der
Klasse zu sein. Nach der
Klasse die ich besuchte, wurde
zur Vorbereitung auf die
Klasse zu sein, so konnte ich
Klasse nach folgen und
nach der Klasse zu sein,
was ich damals hatte, und
als meine Oberrealschule
Hofschickung nachher
Klasse.

Faksimil 4: Prva od dvije stranice vlastoručno pisanog životopisa Fritza Jahra, studenta teologije i filozofije, iz 1919. Evangelische Kirche der Kirchenprovinz Sachsen. Archiv, Rep. A. Spec. P, J 126. Ljubaznošću Hansa-Martina Sassa.

B e s c h e i n i g u n g

=====

Hierdurch wird bescheinigt, dass Pastor Fritz J a h r aus Halle a.S., geprüfter (Religion und Geschichte) und zur endgültigen Anstellung berechtigter Mittelschullehrer, seit 1. Februar 1917 bis 2. Mai 1925 mit geringen Unterbrechungen im Halle'schen Schuldienst voll beschäftigt gewesen ist, längere Zeit auch auf Grund eines Lehrauftrages durch die Regierung zu Merseburg, die als Beginn seines Anwärterdienstalters den 13. Mai 1917 festsetzte. Er unterrichtete an folgenden Schulen:

1. Cröllwitzschule (Volksschule für Knaben und Mädchen.)
2. Francke'sche Stiftungen (Mittel- und Vorschule f. Knaben)
3. Giebichensteiner Volksschule f. Knaben.
4. Giebichensteiner Volksschule f. Mädchen.
5. Huttenschule (Mittelschule f. Knaben)
6. Klosterschule (Mittelschule f. Knaben)
7. Luisenschule (Mittelschule f. Mädchen)
8. Lutherschule (Volksschule f. Knaben u. Mädchen)
9. Martinschule (Mittelschule f. Knaben)
10. Pestalozzischule (Sprachheilklassen.)
11. V o l k s h o c h s c h u l e .

Halle a.S., den 6. Mai 1925.

Die Richtigkeit wird auf Grund vorgelegter Zeugnisse bescheinigt.

gez. Unterschrift

(L.S.)

Faksimil 5: Uvjerenje o djelatnosti F. Jahra kao učitelja (iz 1925.).
Stadtarchiv Halle 105/4, 1938/1945. Ljubaznošću Core Rausche.

A b s c h r i f t .

B e s c h e i n i g u n g -
= = = = =

P. Fritz J a h r aus Halle a.S., ein Glied unserer Georgengemeinde, hat seit seiner Beurlaubung aus dem Kirchengdienste am 15. Februar 1926 bis zum 31. Juli d.Jhs. gepredigt in der Georgengemeinde, im Gemeindehaus in der Georgengemeinde, im Paul Riebeck Stift, eine Wochenandacht gehalten, Taufen vollzogen und oft bei der Austeilung des hl. Abendmahls assistiert.

Auch in anderen Gemeinden hat er gepredigt, eine Evangelisationsversammlung übernommen, Trauungen vollzogen und Traufeiern abgehalten, auch eine Anzahl von Taufen vorgenommen, - und war in der Moritz-, Ulrichs-, Laurentius-, Stephanus-, Giebichensteiner-, Trothaer Kirche und in Ulrich-Ost. in der Hallischen Stadtmission und im Alters- und Pflegeheim, auf dem Südfriedhofe und auf dem Gertraudenfriedhofe, sämtlich in Halle, ausserdem in Apolda, Dalena, Domnitz, Dreska, Eilenburg, Elsterwerda und Seeburg.

Durchschnittlich hat P. JAHR im Verlauf eines Monats mehr als drei Amtshandlungen vollzogen (91 in der ganzen oben genannten Zeit.)

Bemerkt sei noch, dass P. JAHR ausserdem bis in die Gegenwart für den Ev. Soz. Pressverband in Halle gearbeitet hat, nachdem er seinerzeit an einem von diesem eingerichteten Presselehrgang teilnahm.

Unter Einsichtnahme in beigebrachte Bescheinigungen bestätigt dieses auf seinen Wunsch.

Halle a.S., den 17. August 1928.

gez. Witte.

(L.S.)

P. prim. an St. Georgen, Halle.

Faksimil 6: Uvjerenje o svećeničkom stažu F. Jahra (iz 1928.).
Stadtarchiv Halle 105/4, 1938/1945. Ljubaznošću Core Rausche.

Lebenslauf des Lehrers Fritz Jahr aus Halle a.S.

1938
62/

Geb. 18. Januar 1895
Ab 1901 Mittelschule der Franckeschen Stiftungen
Ab 1905, Michaelis Oberrealschule ebendasselbst.
1914, Ostern, Reifeprüfung.
Ab 1914, Studium der Volkswirtschaft, Geschichte, Musik.
1915, Sommerhalbjahr, Kriegsfreiwilliger
1915, Michaelis, Ergänzungsprüfung in Latein und Griechisch.
Ab 1917, Hilfslehrer an den Franckeschen Stiftungen.
bis 1919 (ab 1915) vorwiegend Studium der Theologie.
1920, Mittelschullehrerprüfung.
1921, 2. theologische Prüfung.
Ab 1921, Städtischer Schuldienst.
1922, Prüfung zur endgültigen Anstellung.
1926 - 1928 Seydlitzlyzeum
1930, Anstellung im Kirchendienst.
1932, Mitteilung der Entlassung aus dem Kirchendienst auf
eigenen Wunsch (nervöse Erschöpfung), datiert auf den 1. März
1933.

F. Jahr

Heitergeruiff.
Halle, den 31. J. 1938.
Dr. Romke, Rektor.

Faksimil 7: Životopis F. Jahra iz 1938. Stadtarchiv Halle 105/4, 1938/1945. Ljubaznošću Core Rausche.

Fragebogen.

1. Name Jahr
 Vorname Paul Fritz Meyer
 Dienststellung Lehrer
 Geburtsort, -tag, -monat u. -jahr Halle a. S. 18. 1. 1895
 Wohnort und Wohnung Halle, Albertstr. 8
 Religiöses Bekenntnis (auch ein früheres) ev.

2a) Stammen Sie von jüdischen Vätern oder Großvätern ab? nein
 Nähere Angaben über die Abstammung:

Eltern:
 Name des Vaters Jahr
 Vorname Anton Maximilian
 Stand und Beruf Lehrer
 Geburtsort, -tag, -monat u. -jahr Halle, 23. Juni 1865
 Sterbeort, -tag, -monat u. -jahr Halle a. S. 25. August 1930
 Religiöses Bekenntnis (auch ein früheres) ev.
 Verheiratet in Halle a. S.
 an 6. Juni 1892
 Geburtsname der Mutter Lange
 Vorname Marie
 Geburtsort, -tag, -monat u. -jahr Halle a. S. 5. Februar 1862
 Sterbeort, -tag, -monat u. -jahr Halle a. S. 14. Februar 1921
 Religiöses Bekenntnis (auch ein früheres) ev.

Großeltern:
 Name des Großvaters (Vater des Vaters)
 Vorname Paul
 Stand und Beruf Lehrer
 Geburtsort, -tag, -monat u. -jahr
 Sterbeort, -tag, -monat u. -jahr
 Religiöses Bekenntnis (auch ein früheres)

Faksimil 8-9: Popunjeni upitnik s generalijama F. Jahra (uključujući rasnu »čistoću« iz 1938. Stadtarchiv Halle 105/4, 1938/1945. Ljubaznošću Core Rausche.

Anzeige über Verheiratung.

Am 25. November 1932 habe ich mit der Lehrerwitwe
Lehrer Hilfa Naisfeld
geboren Naisfeld religiöses Bekenntnis: no.
geboren in Waldheim a. T. am 01. September 1899
als Ehe geflohen

Nähere Angaben über die Verheiratung nehm Gefrau
Abemann

C i t e r n :

Name des Vaters Naisfeld
Bournamen Frau
Stand und Beruf Lehrer
Geburtsort, -tag, -monat und -jahr Dresden, M. August 1867
Sterbeort, -tag, -monat und -jahr Waldheim a. T., 25. Juli 1903
Religiöses Bekenntnis (auch ein früheres) no.
Verheiratet in Waldheim
am 18. November 1893
Geburtsname der Mutter Lehrer
Bournamen Lehrer
Geburtsort, -tag, -monat und -jahr Waldheim, 5. April 1869
Sterbeort, -tag, -monat und -jahr Waldheim
Religiöses Bekenntnis (auch ein früheres) no.

G r o ß e l t e r n :

Name des Großvaters (väterlicherseits) Naisfeld
Bournamen Karl
Stand und Beruf Lehrer
Geburtsort, -tag, -monat und -jahr Leipzig, 25. Februar 1822
Sterbeort, -tag, -monat und -jahr Dresden, 16. Februar 1909
Religiöses Bekenntnis (auch ein früheres) no.

Faksimil 9

Bemerkungen zur Bitte von Fritz Jahr, Halle S, Albert Schmidtstr.

Kein Ziel war von je der Schuldienst (zuerst Seminar=
laufbahn). Nach dem Friedensschluß wurden meine bisherigen
Pläne unmöglich gemacht.

Trotzdem habe ich etwa 10 Jahre der Schule gedient:

1917 Privatschuldienst

1917, Febr., Franckesche Stiftungen (Mittel- und Vorschule)

1920, Mittelschullehrerprüfung *Rel. Geog. u. Naturg. u. Physik u. Chem.*

1921, Eintritt in den städtischen Schuldienst (Wittekindschu=
le, in Vertretung des jetzigen Rektors Bonin.)

1922, Prüfung zur endgültigen Anstellung

1925, Austritt aus dem städt. Schuldienst, wegen Unstimmigkei=
ten mit den damaligen Schulräten

1926-1928 Seydlitzlyzeum.

Zwischendurch, Sommer 1926, Mittelschule der Franckeschen
Stiftungen.

Austritt, weil mich Privat schuldienst auf die Dauer nicht
befriedigte.

Seit etwa 3½ Jahren Mitglied des NSLB.

Grund zur Bitte um Wiedereintritt: Schwere wirtschaftl.

Sorgen. Krankheit der Frau, früher Lehrerin hier selbst:

(Sklerose des Rückenmarks) .

Fritz Jahr
Fritz Jahr

Faksimil 10-11: Pojašnjenja i nadopune molbi F. Jaha za posao iz 1938.
(?) - 2 str. Stadtarchiv Halle 105/4, 1938/1945. Ljubaznošću Core Rausche.

Ergänzungen zu den
Bemerkungen zur Bitte von F. Jahr, Halle /B., Albert Schmidtstr.8.

1923-1925 Lehrauftrag von der Regierung für den halleschen
Volkschuldienst.

13. Mai 1917 Von der Regierung festgesetzter Anfang meines
Dienstalters.

1930 Amstellung im Pfarrdienst (Canena), weil keine Möglich=
keit war, unter den damaligen Verhältnissen in den
öffentlichen Schuldienst zu gelangen.

Grund der Versetzung im den Ruhestand aus dem Pfarrdienst:
ein mehrjähriges Leiden, das sich vorbereitet hatte,
als ich den Schuldienst verließ. (s. Anlage)

Auskunft über mich erteilt jeder Kamerad vom NSLB, der
mich persönlich kennt, (z. Teil von meiner früheren Tätigkeit
im Schuldienst her,) und das sind nicht wenige.

Heil Hitler !

Fritz Jahr.

Faksimil 11

Halle, den 18. Juni 1945

Bewerbung
des Pfarrers i. R. und geprüften, zur end-
gültigen Anstellung befähigten Mittelschullehrers
Fritz Jahr aus Halle
um Beschäftigung an der einzurichtenden Grund-
schule hierselbst.

Ich bin geboren am 18. Januar 1895 in Halle
und seitdem in Halle beheimatet.

Schulbesuch in den Franckeschen Stiftungen.

1914 Reifeprüfung.

Studium an der Universität Halle Religion, auch
geschichtliche, pädagogische und musikwissenschaft-
liche Studien.

1919 I. theologische Prüfung

1920 Mittelschullehrerprüfung (Religion, Geschichte)

1921 II. theologische Prüfung

1922 Befähigung zur endgültigen Anstellung im
Schuldienst.

Im Kirchendienst in Halle, Dieskau, Geiseltal (Brauns-
dorf), Canena. Pensioniert krankheitshalber 1933

Tätigkeit im Schuldienst:

1917-21 Mittel- und Vorschule (Grundschule) in den
Franckeschen Stiftungen.

1921-25 Volks- und Mittelschulen der Stadt Halle
(1924-25 2. Schuljahr in der Giebichensteinschule
für Mädchen.)

1926-28 Seydlitzlyzeum (Unterstufe und Grundschule)

1938, 1. Vierteljahr, kurze Vertretung an der Hutten-
schule.

1943 (Jan.) - 1945 (Ostern) Musiklehrer (Violoncell)
an der Musikschule der Volksbildungsstätte.

Ich habe mich am 1. Juni als Mitglied der Gewerk-
schaft gemeldet.

Anbei ein ausgefüllter Fragebogen
der Militärregierung.

Fritz Jahr

Faksimil 12: Molba F. Jahra za prijam na mjesto učitelja u osnovnoj školi
(1945.) Stadsarchiv Halle 105/4, 1938/1945. Ljubaznošću Core Rausche.

Walter Stenzel
Bestattungsanstalt
Dau- und Möbelschlerei
Halle - S., Senffstr. 8
— Fernruf 22134 —

Halle den 3.10.53

Stadtbuch
Nr.
433

An das Standesamt in Halle I

Todesanzeige gemäß §§ 34 und 35 des P.S.G. vom 3.11.1937 bei schriftlicher Anzeige
Fragebogen gemäß § 33 des P.S.G. vom 3.11.1937 bei mündlicher Anzeige

Beruf und Art des Betriebes (bei Kindern unter 15 Jahren entsprechende Angaben des Vaters bzw. der Mutter des nichtehelichen Kindes)		XXXXXX Musikerzähler		Berufstellung: Arbeiter, Angestellter, mithelfender Familienangehöriger, selbständig
Sämtliche Vornamen (Rufname unterstreichen) und Familienname (bei Frauen auch Geburtsname)		Paul Max <u>Fritz</u> Jahr		
Wohnort und Wohnung (Kreis)		Halle/S. Albert-Schmidt-Str. 8		
Todeszeit, -stunde und -ort (Kreis), Straße		1.10.53 10 Uhr Albert-Schmidt-Str. 8		
Lebensdauer in Stunden (bei Tod in den ersten 48 Stunden nach der Geburt)				
Geburtsort und -ort (Kreis)		28.1.1895 Halle/S.		
Geburtsstandesamt und Nr. des Geburtszeugnisses		St. A Halle Nr. 179	Staatsangehörigkeit Deutsch	
Wenn unter 1 Jahr alt		ehelich/nichtehelich, Früh-/Reifegeburt, Anstalts-/Hausgeburt		
Vor- und Familienname der Eltern des Verstorbenen sowie ihr Wohnort bzw. letzter Wohnort		Gustav Maximilian Jahr verstorben Halle Auguste Marie Jahr " " geb. Langrock		
Familienstand *)		XXXXXXXX verheiratet, XXXX		
Sämtliche Vornamen (Rufname unterstreichen) und Familienname (bei Frauen auch Geburtsname), Geburtstag		Berta Elise Jahr geborene Neuholz 31.12.1899		
Wohnort und Wohnung		verstorben in Halle 1.ML.1947/4998		
Des Anzeigenden Vor- und Zuname, Beruf, Wohnort und Wohnung		Charlotte Stenzel, Halle Senffstr. 3		
Todesursache (H. Totenschein)		Bluthochdruck 479 Asoplexia cerebro. 314 Kopie STA Halle (S.)		
Heiratsdatum		25.2.1932/127 Halle/S.		

*) Der Familienstand des Verstorbenen ist durch Vorlage von Urkunden (Geburts-, Heirats- und Sterbendeckel bzw. Schicksalsgericht) nachzuweisen

Best.-Nr. C.206 Todesanzeigen und Fragebogen
Vertrieb-Vertrieb Fernstr. Anger 37/38

Zs. 207 360,00 0 00 0001 1/4/0 DVE 1262 6,75

Faksimil 13: Prva od tri stranice uvjerenja o smrti F. Jaha (1953.)
Standesamt Halle.

Opera omnia (?) Fritza Jahra²⁶

Prva publikacija Fritza Jahra je, čini se, osvanula 26. ožujka 1924. u časopisu *Mittelschule: Zeitschrift für das gesamte mittlere Schulwesen* (Srednja škola: časopis za cjelokupno srednje školstvo) koji je u Halleu, svake sedmice (srijedom), od 1887. do 1933. izdavalo Prusko udruženje za srednje školstvo a potom je, do 1943., nosio podnaslov *Zeitschrift der Reichsfachschaft Mittelschule im Nationalsozialistischen Lehrerbund* (Časopis državnog strukovnog područja za srednje školstvo pri nacionalsocijalističkom Učiteljskom savezu). Jahrov vrlo kratki članak iz 1924. bavi se pitanjem međunarodnih (umjetnih) jezika, otkrivajući ne samo Jahrovu obaviještenost već i preferiranje ida prema esperantu.

U svom drugom članku, koji je Jahr objavio 3. ožujka 1926., opet u časopisu *Mittelschule*, temom je »Tonsatz als Unterrichtsmethode (Ideen und Versuche)« (Skladanje glazbe kao nastavna metoda – ideje i pokusi). Jahr se zalaže za uvođenje komponiranja u osnovnoškolsku nastavu, pozivajući se na vlastito iskustvo i pokuse koji su završili uspjehom.

Svoj treći i najznačajniji članak, u kojemu po prvi puta rabi i objašnjava pojmove »bio-etika« i »bioetički imperativ«, Jahr je objavio također u časopisu *Mittelschule*, i to 15. prosinca 1926. U članku pod naslovom »Wissenschaft vom Leben und Sittenlehre« (Znanost o životu i nauka o moralu), Jahr govori o tome kako je psihologijsko istraživanje prihva-

²⁶ Dijelovi ovog poglavlja korišteni su u člancima Iva Rinčić i Amir Muzur, »Fritz Jahr: the invention of bioethics and beyond«, *Perspectives in Biology and Medicine* 54, br. 4 (2011): 550–556 i Amir Muzur i Iva Rinčić, »Fritz Jahr (1895–1953): the man who invented bioethics«, *Synthesis Philosophica* 26, br. 1 (2011): 133–139.

tilo ravnopravnost životinja i ljudi, pa bi, stoga, i (humana) etika trebala slijediti taj primjer. Kako Jahr navodi, »od bio psihologije (*Bio-Psychik*, prema terminologiji R. Eislera) do bioetike (*Bio-Ethik*) tek je jedan korak«. I tu, gotovo u šali, kujući novi izraz od grčke riječi *bios* i »etike«, Jahr započinje razvijati tezu o tome zašto bi ljudi trebali prihvatiti moralne dužnosti ne samo jedan prema drugome, već i prema životinjama i biljkama. Da potkrijepi svoju argumentaciju, Jahr zaziva primjer Sv. Franje Asiškog, Friedricha Schleiermache- ra, Richarda Wagnera, Eduarda von Hartmanna i drugih. Jahr svoje izlaganje okončava formulacijom »bioetičkog impera- tiva«: »Poštuj svako živo biće u načelu kao svrhu u sebi i po mogućnosti postupaj s njim kao takvim!« (*Achte jedes Lebe- wesen grundsätzlich als einen Selbstzweck, und behandle es nach Möglichkeit als solchen!*).

Četvrti, ali, zbog široke distribucije, možda najčitaniji svoj članak, Jahr je objavio u časopisu *Kosmos: Handweiser für Naturfreunde und Zentralblatt für das naturwissenschaftliche Bildungs- und Sammelwesen* (Kosmos: priručnik za prijatelje prirode i središnje glasilo za obrazovanje i sakupljanje u prirod- nim znanostima), tada vrlo popularnom časopisu koji je izlazio od 1904. do 1999. (kada je naslov izmijenjen u *Natur + Kosmos*) u izdanju štutgartskog Udruženja prijatelja prirode (*Gesellschaft der Naturfreunde*). Časopis je počeo izlaziti kao tromjesečnik, ali je doskora uhvatio mjesečni ritam (do 1912. časopis je već dosegao nakladu od 100.000 primjeraka). Čla- nak Fritza Jahra u *Kosmosu* iz 1927., naslovljen »Bio-Ethik: eine Umschau über die ethischen Beziehungen des Menschen zu Tier und Pflanze« (Bio-etika: osvrt na etički odnos čovje- ka prema životinjama i biljkama),²⁷ promiče najinteresantniju Jahrovu ideju (barem iz naše perspektive) izloženu godinu dana ranije i uglavnom ponavlja teze o utemeljenosti bioetič- kog imperativa, šireći krug preteča na Budu, praktikante joge

²⁷Fritz Jahr, »Bio-Ethik: eine Umschau über die ethischen Beziehungen des Menschen zu Tier und Pflanze«, *Kosmos* 24, br. 1 (1927): 2–4.

i Arthura Schopenhauera (kojega je, očito, u međuvremenu čitao).²⁸ Analizirajući Jahrov članak iz 1927., Hans-Martin Sass dovodi Jahrov »bioetički imperativ«, zasnovan na suosjećanju, u opoziciju prema Kantovom »kategoričkom imperativu«, zasnovanom na (ljudskom) dostojanstvu.²⁹

U svom sljedećem članku, »Der Tod und die Tiere: eine Betrachtung über das 5. Gebot« [Smrt i životinje: razmatranje Pete zapovijedi],³⁰ objavljenom u časopisu *Mut und Kraft*³¹ 1928., Jahr postavlja pitanje jesu li nam životinje doista tako bliske da bismo ih promatrali kao ravnopravne? Kako bi ojačao svoj pozitivan odgovor, Jahr citira Proroke, Sv. Franju Asiškog, M. Luthera, F. Schleiermachera, njemački zakon koji zabranjuje mučenje životinja, i druge izvore.

Pitanje zaštite životinja proteže se i na Jahrov članak naslovljen »Tierschutz und Ethik in ihren Beziehungen zueinander« [Zaštita životinja i etika u svom međusobnom odnosu],³² koji se 1928. pojavio u časopisu *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* (Jahrovom »omiljenom« časopisu). Ovdje Jahrova argumentacija polazi od teze da se suosjećanje sa životinjama javlja kao »pojava iskustveno dana ljudskoj duši« i jedini mogući motiv zaštite životinja (pri čemu se osjeća očit utjecaj A. Schopenhauera). Jahr se, međutim, također pita i da li širenje naših dužnosti

²⁸ Koliko mi znamo, postoje dva prijevoda Jahrova članka iz 1927. na engleski: onaj Joséa Roberta Goldima (»Bioethics: a panorama of the human being's ethical relations with animals and plants«) dostupan je na mrežnim stranicama (<http://www.ufrgs.br/bioetica/jahr-eng.pdf>), a drugi, Hansa-Martina Sassa (»Bio-ethics: reviewing the ethical relations of humans towards animals and plants«) prvi je puta objavljen u časopisu *Jahr* 1, br. 2 (2010): 227–231.

²⁹ Cf. Hans-Martin Sass, »Bioetički imperativ Fritza Jahra: 80 godina bioetike u Njemačkoj od 1927. do 2007. godine«, *Bioetički svesci* (Rijeka) 61 (2008): 10 (1–44).

³⁰ Fritz Jahr, »Der Tod und die Tiere: eine Betrachtung zum 5. Gebot«, *Mut und Kraft* 5, br. 1 (1928): 5–6.

³¹ Časopis koji su *Hallische Nachrichten* (»Halleške vijesti«) objavljuje u Halleu 1924.–1941.

³² Fritz Jahr, »Tierschutz und Ethik in ihren Beziehungen zueinander«, *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 4, br. 6–7 (1928): 100–102.

prema životinjama nužno vodi do zanemarivanja naših dužnosti prema bližnjima. Jahrov je odgovor: dogodi li se tako, onda je to posljedica »pogrešne ljubavi prema životinjama« (*falsche Tierliebe*). Neuobičajeno za svoje doba, Jahr tvrdi da, »onaj čija je ljubav tako velika da prelazi granice samo-ljudskog (*über die Grenzen des Nur-Menschlichen*)«, taj se neće ograničiti na ljubav prema samo jednoj društvenoj klasi, interesnom udruženju ili partiji.

U članku »Soziale und sexuelle Ethik in der Tageszeitung« [Društvena i seksualna etika u dnevnim novinama],³³ objavljenom u *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 1928., Jahr analizira utjecaj koji etički stavovi postižu zahvaljujući znanstvenim/stručnim publikacijama (*Fachpresse*) i dnevnim novinama (*Tageszeitung*). Znanstvene publikacije imaju malo utjecaja na širu publiku (glavni su razlozi cijena stručnih publikacija poput knjiga, manjak vremena i dokolice nužne za čitanje, kao i teškoće selektiranja publikacija o etičkim temama).³⁴ Dnevne novine rijetko se bave etičkim pitanjima ali, zbog svoje široke distribucije, ne smiju biti zanemarene – ni od onih koji nastoje formirati/promijeniti etičko mišljenje uporabom tiska, niti od onih koji ga tek pokušavaju detektirati. (Zanimljivo je da se Jahr u ovom članku ne dotiče pojedinačnih etičkih pitanja, već samo pitanja kako se tisak odnosi prema etici, osobito društvenoj i seksualnoj.)

Polazna teza u članku »Wege zum sexualen Ethos« [Putovi prema seksualnom etosu],³⁵ objavljenog u *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 1928., jest: »seksualni je problem jedan od gorućih problema etike našeg doba uopće«. Jahr govori o snazi spolnog nagona u ljudi: ako je »bolestan«, kao u homoseksualaca, onda je opterećenjem. Isto vrijedi i za »lošu navadu« masturbiranja. Sam razum nije dovoljan za obrazovanje

³³ Fritz Jahr, »Soziale und sexuelle Ethik in der Tageszeitung«, *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 4, br. 10–11 (1928): 149–150.

³⁴ Jahr, *Selected Essays*, 9.

³⁵ Fritz Jahr, »Wege zum sexualen Ethos«, *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 4, br. 10–11 (1928): 161–163.

u spolnim pitanjima. Osim razuma, korisno je njegovati pravu religioznost, jačati smisao za moral i stid (*Schamgefühl*), ali i paziti što čitaju mladi (*1001 noć*, Boccaccio, Casanova, »nova literatura«; *Sinnlichkeit reizende Lektüre*) i nadgledati druge elemente edukacije.

»Zwei ethische Grundprobleme in ihrem Gegensatz und in ihrer Vereinigung im sozialen Leben« [Dva temeljna etička problema u svojoj suprotnosti i svom sjedinjenju u društvenom životu]³⁶ objavljen je 1929. u časopisu *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik*. Jahr ovdje izražava visoku razinu realističnosti, definirajući egocentričan stav kao interes za vlastito ja (*zu dem Interesse am eigenen Ich*), i naglašavajući da ga, kao izvorni stav (nagon), ne treba zanemariti. Po Jahru, ovaj stav kasnije postaje oblikom svjesnog razmišljanja u borbi za opstanak. Ova je vrsta borbe prisutna već u biljaka, kao i u životinja. Isto je prisutno i u ljudi, osobito u gospodarskom životu (*Wirtschaftsleben*), ali ga nisu lišene ni intelektualne namjere.³⁷ Altruizam nije zamisliv bez primjese egoizma (čak i Isus kaže: »čini drugima ono što želiš da drugi čine tebi«). Kombinacija altruizma i egoizma je »kolektivni egoizam«, pri kojemu je »ja« podređeno stranci ili državi. Jahrovo relativiziranje altruizma i egoizma u kontrastu je s Kantovim »čistim umom«, te naglašava da egoizam i altruizam nisu ni nepomirljivi niti antipodi.

Članak »Gesinnungsdiktatur oder Gedenkfreiheit? Gedanken über eine liberale Gestaltung des Gesinnungsunterrichts« [Diktatura svjetonazora ili sloboda misli? Razmišljanja o liberalnom oblikovanju nastave svjetonazora]³⁸ pojavio se 1930. u časopisu *Die neue Erziehung: Monatschrift für entschiede-*

³⁶ Fritz Jahr, »Zwei ethische Grundprobleme in ihrem Gegensatz und in ihrer Vereinigung im sozialen Leben«, *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 6 (1929): 341–346.

³⁷ Jahr, *Selected Essays*, 11–12.

³⁸ Fritz Jahr, »Gesinnungsdiktatur oder Gedankenfreiheit? Gedanken über eine liberale Gestaltung des Gesinnungsunterrichts«, *Die neue Erziehung* 12 (1930): 200–202.

ne Schulreform und freiheitliche Schulpolitik [Novi odgoj: mjesečnik za odlučnu reformu školstva i liberalnu školsku politiku], objavljivanom u Jeni od 1926. do 1932. Na iznenađujuće slobodouman način, Jahr ovdje zagovara deset načela »liberalizma« i »demokratizacije« u razvijanju svjetonazora u školama. Između ostaloga, snažan naglasak stavlja se na razmatranje različitih perspektiva (*Gesinnungseinstellungen*), što bi se moglo tumačiti kao višedesetljetna anticipacija integrativnobioetičkog pluriperspektivizma Ante Čovića.³⁹

U članku »Kind und Technik« [Dijete i tehnika] iz jeseni 1933., Jahr naizgled tek kratko komentira jedan drugi, opsežniji članak, objavljen prethodno u istom svesku časopisa *Ethik: Sexual- und Gesellschafts-Ethik*.⁴⁰ U stvarnosti, Jahr u ovom radu daje svoje izrazito zanimljivo viđenje navodne »tehničke talentiranosti« mlađeg naraštaja koju opovrgava argumentima tehničkog znalca i razotkriva da se u mladih radi o formalnom a ne sadržajnom napretku. Jahr, tako, otkriva da sam nije tek obični *laudator temporis acti*, već racionalni analitičar, a njegove se ideje mogu generalizirati na probleme svezremenskog tzv. ljudskog progresa.

»Vom Leben nach dem Tode: aus J. A. Comenius *Didactica magna*« [O životu nakon smrti: prema djela *Didactica magna* J. A. Comeniusa] (*Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik*, 1933.)⁴¹ dovodi Jahra do problema zagrobnog života.

»Unser Zweifel an Gott: subjektive Gedanken beim Thema eines Anderen« [Naša sumnja u Boga: subjektivne misli o ne-

³⁹ Cf. Ante Čović, »Der Aufbau eines Referenzzentrums für Bioethik in Südosteuropa: ein weiterer Schritt zur Institutionalisierung des bioethischen Pluriperspektivismus«, u *Integrative Bioethik: Beiträge des 1. Südosteuropäischen Bioethik-Forums, Mali Lošinj 2005 / Integrative Bioethics: Proceedings of the 1. Southeast European Bioethics Forum, Mali Lošinj 2005*, uredili Ante Čović i Thomas Sören Hoffmann (Sankt Augustin: Academia Verlag, 2007), 261–274.

⁴⁰ Fritz Jahr, »Kind und Technik«, *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 9, br. 6 (1933): 1–2.

⁴¹ Fritz Jahr, »Vom Leben nach dem Tode: aus J. A. Comenius *Didactica magna*«, *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 10 (1933): 50–51.

koj tuđoj temi] objavljen je u *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 1933.⁴² Navodeći deset točaka, Jahr nudi »dokaze« vjere, odnosa između vjere i znanosti, značaja ljubavi i dr., da bi zaključio isticanjem »besmislenosti« sumnje u Boga.

U članku »Drei Studien zum 5. Gebot« [Tri studije o Petroj zapovijedi], objavljenom 1934. u *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik*,⁴³ Jahr se vraća temi bioetičkog imperativa, predstavljajući ga detaljnijom argumentacijom kao nadgradnju Kantova kategoričkog imperativa, evanđeoskog »Zlatnog pravila«, odnosno Schopenhauerovih *Osnova morala*.

»Jenseitsglaube und Ethik im Christentum: eine nachösterliche Betrachtung« [Vjera u onostranost i etika u kršćanstvu: poslijeuskršnje razmatranje],⁴⁴ »Die sittlich-soziale Bedeutung des Sonntags« [Čudoredno-socijalno značenje nedjelje],⁴⁵ »Zweifel an Jesus: eine Betrachtung nach Richard Wagners 'Parsifal'« [Sumnja u Isusa: razmatranje prema *Parsifalu* Richarda Wagnera],⁴⁶ »Ethische Betrachtungen zu innerkirchlichen Glaubenskämpfen« [Etička razmatranja u vezi s unutarckvenim vjerskim borbama]⁴⁷ i »Glaube und Werke in ihrem Gegesatz und in ihrer Vereinigung« [Vjera i djela u svojoj suprotnosti i svom sjedinjenju]⁴⁸ objavljeni su svi u časopisu *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* u razdoblju 1934.–1935., tijekom najproduktivnijeg perioda za Fritza Jahra.

⁴² Fritz Jahr, »Unser Zweifel an Gott: subjektive Gedanken beim Thema eines Anderen«, *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 10 (1933): 115–116.

⁴³ Fritz Jahr, »Drei Studien zum 5. Gebot«, *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 11 (1934): 183–187.

⁴⁴ Fritz Jahr, »Jenseitsglaube und Ethik in Christentum: eine nachösterliche Betrachtung«, *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 11 (1934): 217–218.

⁴⁵ Fritz Jahr, »Die sittlich-soziale Bedeutung des Sonntags«, *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 11 (1934): 361–363.

⁴⁶ Fritz Jahr, »Zweifel an Jesus: eine Betrachtung nach Richard Wagners 'Parsifal'«, *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 11 (1934): 363–364.

⁴⁷ Fritz Jahr, »Ethische Betrachtungen zu innerkirchlichen Glaubenskämpfen«, *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 12 (1935): 58–61.

⁴⁸ Fritz Jahr, »Glaube und Werke in ihrem Gegesatz und in ihrer Vereinigung«, *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 12 (1935): 260–265.

»Drei Abschnitte des Lebens: eine Betrachtung nach II. Korinther 5, 1–10 und nach dem Apostolischen Glaubensbekenntnis« [Tri odsječka života: razmatranje o stihovima 2 Kor 5, 1–10 i o Apostolskom vjerovanju] objavljen je 1938. u časopisu naslovljenom *Nach dem Gesetz und Zeugnis: Organ des Bibelbundes*,⁴⁹ koji je u Albersdorfu u Holsteinu izdava-
lo Društvo za proučavanje i štovanje Biblije (*Bibelbund*) od 1901. do 1954. (sa stankom 1940.–1949.).

Pretposljednji Jahrov članak (prema našim sadašnjim saznanjima), citiran i na nekoliko mjesta na mrežnim stranicama i pripisan »župniku Fritz Jahru« (s time da se ponegdje pogrešno navodi kao da je objavljen u »evangeličkom časopisu *Einheit*«),⁵⁰ jest još jedan Jahrov članak o nedjelji, koju ovoga puta stavlja u kontekst tada aktualnog nacrtu novog (istočno)njemačkog Ustava. Časopis u kojemu je taj članak, naslovljen »Der Sonntag – ein weltlicher Feiertag: eine Betrachtung zu Artikel 10 des Verfassungsentwurfs« [Nedjelja – svjetovni blagdan: razmatranje uz članak 16. nacrtu Ustava], objavljen je doista *Einheit*, ali ne evangelički već »teorijski časopis znanstvenog socijalizma«.⁵¹ Kako se radi o rijetkom godištu, autori ove knjige uspjeli su ga pronaći u Halleu, u knjižnici Instituta za tehničko i gospodarsko obrazovanje, prelistavajući broj za brojem. Kao kuriozum napominjemo da je čak i Hans-Martin Sass isprva izražavao najveću sumnju u postojanje ovog članka, osobito u njegovu objavu u službenom organu istočnonjemačke Socijalističke partije.

⁴⁹ Fritz Jahr, »Drei Abschnitte des Lebens: eine Betrachtung nach II. Korinther 5, 1–10 und nach dem Apostolischen Glaubensbekenntnis«, *Nach dem Gesetz und Zeugnis* 38 (1938): 182–188.

⁵⁰ Usp. <http://der-laute-ruf.de/index.php/artikel/75-sabbat-oder-sonntag/211-sabbat-sonntagmenschengebote-und-gotteswort.html>; usp. i: <http://haroldgraf.blog.de/2010/05/01/50-zitate-katholischer-evangelischer-theologen-sabbat-sonntag-frage-8491613/>, kao i: <http://veto4701.com/19.html>

⁵¹ Fritz Jahr, »Der Sonntag – ein weltlicher Feiertag: eine Betrachtung zu Artikel 10 des Verfassungsentwurfs«, *Einheit – Theoretische Zeitschrift des wissenschaftlichen Sozialismus* 2, br. 6 (1947): 607–608.

Hansu-Martinu Sassu, međutim, imamo zahvaliti pronalazak posljednjeg Jahrova članka za koji znamo, objavljenog i opet u časopisu *Einheit*, 1948. U ovom članku⁵² Jahr govori o Isusovoj zajednici (*communio*), koju, kao pravu i izvornu, po idejama uspoređuje sa socijalizmom XIX. i XX. stoljeća, osuđujući otuđenje Crkve (zaslugom Pavla, nakon Isusa) i pozivajući je da prihvati socijalizam.

Utjecaji na Jahrov opus

Prema Fritzu Jahru, »praoci bioetike« su M. Montaigne, F. D. E. Schleiermacher i K. Ch. F. Krause. Međutim, pokušaj definiranja značajnijih i izravnijih utjecaja na Jahrove ideje mora rezultirati bitno dužim popisom koji uključuje desetine učenja i autora:

Učenja:

Biblija (npr. Knjiga postanka; Prorokova knjiga – *Kohelet/Ecclesiastes* ili, prema Lutherovom prijevodu, *Der Prediger Salomo*; proroci Hošea, Jona i Izaija; Isus, Pavlove poslanice Korinćanima i Rimljanima; Evanđelja i dr.);

budizam, joga i sankja (samkja) (vjerojatno *via* Schopenhauer);

pijetizam.

Autori (abecednim redom):

Emil Abderhalden (1877.–1950.), švicarski biokemičar i fiziolog, predsjednik akademije *Leopoldine* u Halleu;

Friedrich Alverdes (1889.–1952.), njemački zoolog i psiholog;

Hans Christian Andersen (1805.–1875.), danski pisac;

⁵² Fritz Jahr, »Urkristliche Communio«, *Einheit – Theoretische Zeitschrift des wissenschaftlichen Sozialismus* 3, br. 3 (1948): 187–189.

Sv. Franjo Asiški (1181./'2.–1226.), talijanski redovnik, katolički propovjednik i osnivač franjevačkog reda;

Johann Sebastian Bach (1685.–1750.), njemački skladatelj i orguljaš;

Johann Bernhardt Basedow (1724.–1790.), njemački reformator obrazovanja, Goetheov znanac i prijatelj Rousseaua;

Ludwig van Beethoven (1770.–1827.), njemački skladatelj i pijanist;

Giovanni Boccaccio (1313.–1375.), talijanski književnik;

Ignaz Bregenzler (1844.–1906.), autor »prve znanstvene životinjske etike« (*Životinjska etika*, 1894.; *Životinjski osjećaj za čudorednost i pravo*, 1901.);

Giacomo Girolamo Casanova de Seingalt (1725.–1798.), talijanski pisac i pustolov;

Jagadish Chandra Bose (1858.–1937.), indijski fizičar, biolog, arheolog i pisac;

Matthias Claudius *alias* **Asmus** (1740.–1815.), njemački pjesnik i pijetist;

Johann Amos Comenius (1592.–1670.), biskup češke zajednice Herrnhutskog bratstva;

O. Craemer, autor članka o »Dječjoj zahvalnosti« (1933.) iz Ballenstedta;

Charles Darwin (1809.–1882.), engleski prirodoslovac (*O podrijetlu vrsta*, 1859.);

Rudolf Eisler (1873.–1926.), austrijski filozof;

Carl Eitz (1848.–1924.), njemački akustičar i glazbeni pedagog;

Friedrich Engels (1820.–1895.), njemački filozof;

Gustav Theodor Fechner (1801.–1887.), njemački eksperimentalni psiholog;

Raoul Heinrich Francé (1874.–1943.), austro-ugarski botaničar, mikrobiolog i filozof;

August Hermann Francke (1663.–1727.), utemeljitelj pijetizma u Halleu;

Erich Friebel, zagovornik pronacističkog pokreta Njemačkih kršćana (*Deutsche Christen*) u okviru protestantske Crkve;

Christian Fürchtegott Gellert (1715.–1769.), njemački pjesnik;

Johann Wolfgang Goethe (1749.–1832.), njemački pisac, filozof i polihistor (*Faust*, 1805.–1832., *Patnje mladog Werthera*, 1774., etc.);

Karl Robert Eduard von Hartmann (1842.–1906.), njemački filozof (*Filozofija nesvjesnog*, 1869.);

Christian Friedrich Hebbel (1813.–1863.), njemački pjesnik i dramaturg;

Johann Gottfried von Herder (1744.–1803.), njemački filozof, teolog, pjesnik i književni kritičar;

Johann Heermann (1585.–1647.), njemački pjesnik;

Robert von Hippel (1866.–1951.), njemački pravnik, autor njemačkog kaznenog zakonika;

Hugo Reinhold Karl Johann Höppener *alias* **Fidus** (1868.–1948.), njemački ilustrator/slikar i izdavač, zabranjen u doba nacističkog režima;

Wilhelm John, autor članka o alkoholu kao »zlom neprijatelju naše rase«;

Immanuel Kant (1724.–1804.), njemački filozof (*Kritika čistog uma*, 1781., *Kritika praktičnog uma*, 1788., etc.);

Karl Kautsky (1854.–1938.), češko-njemački marksistički filozof;

Samuel Keller (1859.–1924.), autor knjige *Oslobođenje mrtvih* (ili *Uskrsnuće mesa*);

Gustav Friedrich Ludwig Knak (1806.–1878.), njemački protestantski teolog;

Konstantin I. Veliki (272./'3.–337.), rimski car 306.–337.;

Karl Christian Friedrich Krause (1781.–1832.), njemački filozof prava, autor djela *Filozofija prava*;

Martin Luther (1483.–1546.), njemački profesor teologije i inicijator Crkvene reformacije;

Carl Friedrich Philipp von Martius (1794.–1868.), njemački botaničar i istraživač;

Karl Marx (1818.–1883.), njemački filozof;

Michel de Montaigne (1533.–1592.), francuski pisac (*Eseji*, 1588.);

Friedrich Naumann (1860.–1919.), njemački političar i protestantski svećenik;

Friedrich Nietzsche (1844.–1900.), njemački filozof;

Wilhelm Ostwald (1853.–1932.), njemački kemičar i nobelovac, osnivač časopisa za promicanje međunarodnog jezika *Progreso*;

Friedrich Paulsen (1846.–1908.), njemački filozof i pedagog;

Jean Jacques Rousseau (1712.–1778.), francuski filozof i pisac (*Émile, ili O odgoju*, 1762.);

Johann Christoph Friedrich Schiller (1759.–1805.), njemački književnik i filozof;

Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768.–1834.), njemački teolog i filozof (*Predavanja o filozofskoj etici*, 1841.);

Wilhelm von Schnehen (1863.–1932.), njemački književnik, učenik Eduarda von Hartmanna;

Arthur Schopenhauer (1788.–1860.), njemački filozof (*Svijet kao volja i predodžba*, 1818.);

Sokrat (470.–399. pr. Kr.), grčki filozof;

Robert Sommer (1864.–1937.), njemački psihijatar i genealog;

Eugen Steinach (1861.–1944.), austrijski fiziolog i pionir endokrinologije;

Max Stirner (*alias Johann Kaspar Schmidt*; 1806.–1856.), njemački filozof;

Richard Strauss (1864.–1949.), njemački skladatelj;

Lav Nikolajevič Tolstoj (1828.–1910.), ruski pisac (*Rat i mir*, *Ana Karenjina*, etc.);

Richard Voss (1851.–1918.), njemački književnik;

Adolf Wagner (1869.–1940.), njemački botaničar;

Richard Wagner (1813.–1883.), njemački kompozitor opera i esejist (*Prsten Nibelunga*, 1848.–1874.);

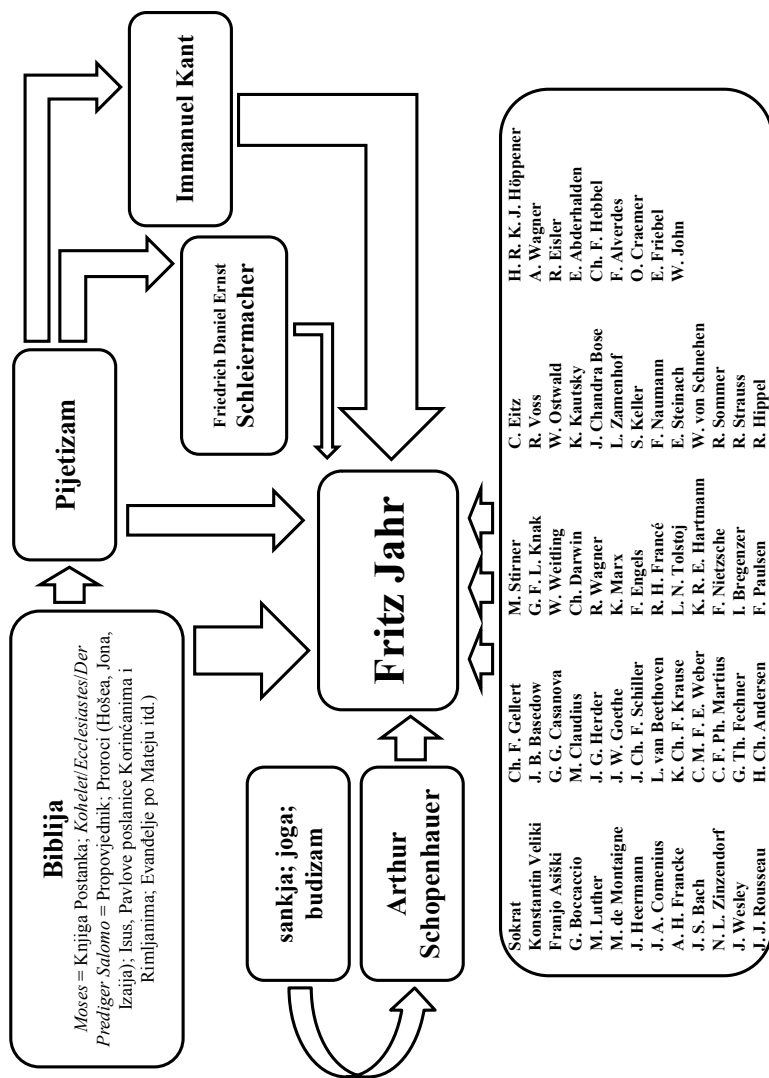
Carl Maria Friedrich Ernst von Weber (1786.–1876.), njemački skladatelj;

Wilhelm Weitling (1808.–1871.), njemački socijalist-utopist;

John Wesley (1703.–1791.), anglikanski teolog, osnivač metodističke Crkve;

Ludwig Zamenhof (1859.–1917.), poljsko-židovski liječnik i ideator esperanta;

Nikolaus Ludwig von Zinzendorf und Pottendorf (1700.–1760.), njemački vjerski reformator.

Dijagram glavnih utjecaja na ideje Fritza Jahra

Teme za koje je Fritz Jahr pokazao najviše interesa su životinjska i biljna etika (bioetika), Peta zapovijed, seksualna etika, odgoj i obrazovanje te kult nedjelje. Ove su teme grupirane u tek povremeno prekinute nizove članaka. Pritom ponavljanja argumenata, citata, izvora ili čak rečenica uopće nisu rijetka.

Površnije ili dublje, analize Jahrova djela pojavile su se tek nedavno, uključujući razmatranje Jahrova pozivanja na Petu zapovijed,⁵³ prosudbu utjecaja Charlesa Darwina na Jahra,⁵⁴ usporedbu Kantova kategoričkog i Jahrova bioetičkog imperativa,⁵⁵ paralele s Aldom Leopoldom,⁵⁶ Albertom Schweitzerom (kojega Jahr

⁵³ Hans-Martin Sass, »Can bioethics live without tradition and history? How Fritz Jahr translated the 5th Commandment into the present and future: a methodological and conceptual case study«, *Jahr* 2, br. 4 (2011): 395–405; isto u: Hans-Martin Sass, »Jahr's translational ethics: how to translate traditions into the present and the future«, u *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*, uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass (Münster: Lit, 2012): 364–377.

⁵⁴ Eve-Marie Engels, »The importance of Charles Darwin's theory for Fritz Jahr's conception of bioethics«, *Jahr* 2, br. 4 (2011): 475–504; isto u: *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*, uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass (Münster: Lit, 2012): 97–120; Eve-Marie Engels, »Fritz Jahr als Vater einer interdisziplinären Naturethik«, rad prezentiran na skupu 1927 – *Die Geburt der Bioethik in Halle (Saale) durch den protestantischen Theologen Fritz Jahr (1895–1953)*, održanom u Halleu 28.–29. studenoga 2012.

⁵⁵ Igor Eterović, »Kant's categorical imperative and Jahr's bioethical imperative«, *Jahr* 2, br. 4 (2011): 457–474; isto u: *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*, uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass (Münster: Lit, 2012): 81–95; usporedi i: Hans-Martin Sass, »The many faces and colors of the bioethics imperative«, u *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*, uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass (Münster: Lit, 2012): 287–291 (281–291); Hans-Martin Sass, »Jahr's translational ethics: how to translate traditions into the present and the future«, u *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*, uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass (Münster: Lit, 2012): 364–377.

⁵⁶ José Roberto Goldim i Marcia Santana Fernandes, »From reverence for life to bioethics: Albert Schweitzer, a bioethics precursor«, *Jahr* 2, br. 4 (2011): 505–509; isto u: *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*, uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass (Münster: Lit, 2012): 125–129.

nigdje ne citira),⁵⁷ Sigmundom Freudom,⁵⁸ Hansom Jonasom,⁵⁹ Richardom Shustermanom,⁶⁰ Tadeuszom Ślipkom⁶¹ i Viktorom von Weizsäckerom,⁶² stavljanje Jahra u kontekst modernog kršćanstva,⁶³ etičkih kodeksa znanstvenog istra-

⁵⁷ Ibid; usp. i: Natacha Salomé Lima, »Bioethics, philosophy and psychoanalysis«, u *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*, uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass (Münster: Lit, 2012): 359–364. Usporedi i: Andrzej M. Kaniowski, »Fritz Jahrs Bio-Ethik - ein Konzept zwischen der Bioethik und der Ethik der Ehrfurcht vor dem Leben«, rad prezentiran na skupu 1927 – *Die Geburt der Bioethik in Halle (Saale) durch den protestantischen Theologen Fritz Jahr (1895–1953)*, održanom u Halleu 28.–29. studenoga 2012. Prema jednom usmenom komentaru Hansa-Martina Sassa, Schweitzer i Jahr su objavili radove u istom broju časopisa *Mut und Kraft* iz 1928., pa je vrlo vjerojatno da su ipak znali jedan za drugoga. Međutim, treba reći i da ideje Schweitzera i Jahra o ljubavi i poštovanju prema živom svijetu u to doba uopće nisu bile rijetke.

⁵⁸ Lima, »Bioethics, philosophy and psychoanalysis«, 361–362.

⁵⁹ Hrvoje Jurić, »Hans Jonas' integrative philosophy of life as a foothold for integrative bioethics«, u *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*, uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass (Münster: Lit, 2012): 139–148.

⁶⁰ Leszek Koczanowicz, »Body and ethics: reflections on Fritz Jahr's bioethics and Richard Shusterman's somaesthetics«, rad prezentiran na skupu 1927 – *Die Geburt der Bioethik in Halle (Saale) durch den protestantischen Theologen Fritz Jahr (1895–1953)*, održanom u Halleu 28.–29. studenoga 2012.)

⁶¹ Magdalena Zietek, »Protestantische und katholische Bioethik im Dialog: der bioethische Imperativ von Fritz Jahr aus der Sicht von Tadeusz Ślipko«, rad prezentiran na skupu 1927 – *Die Geburt der Bioethik in Halle (Saale) durch den protestantischen Theologen Fritz Jahr (1895–1953)*, održanom u Halleu 28.–29. studenoga 2012.)

⁶² Fernando Lolas Stepke, »Viktor von Weizsäcker and Fritz Jahr: a challenge for cultural analysis«, u *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*, uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass (Münster: Lit, 2012): 121–124.

⁶³ Geni Maria Hoss, »Fritz Jahr's bioethical conception: what are the challenges for Christians today?«, u *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*, uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass (Münster: Lit, 2012): 327–343; »Fritz Jahr und der ökologische Ansatz der katholischen Theologie heute«, rad prezentiran na skupu 1927 – *Die Geburt der Bioethik in Halle (Saale) durch den protestantischen Theologen Fritz Jahr (1895–1953)*, održanom u Halleu 28.–29. studenoga 2012.

živanja,⁶⁴ dalekoistočne tradicije⁶⁵ ili južnoameričke stvarnosti.⁶⁶ Jahra se čak pokušalo dovesti u vezu s »neurobioetikom«⁶⁷ ili, pak, uvrstiti njegov bioetički imperativ na popis načela europske bioetike (zajedno s dostojanstvom, solidarnošću i oprezom),⁶⁸ a neki su već izrazili i skepsu da, bilo Jahrova bilo Potterova, bioetika uopće može uspjeti u svijetu raširenog sekularnog moralnog pluralizma.⁶⁹

Zaključak

Sigurno je da čitatelj Jahrovih kratkih članaka mora ostati fasciniran širinom njegova obrazovanja i interesa, koji odgo-

⁶⁴ Joanna Miksa, »Fritz Jahr's concept of bioethics and the evolution of codes of ethics for scientific research«, rad prezentiran na skupu 1927 – *Die Geburt der Bioethik in Halle (Saale) durch den protestantischen Theologen Fritz Jahr (1895–1953)*, održanom u Halleu 28.–29. studenoga 2012.

⁶⁵ Michael Cheng-tek Tai, »An Asian perspective on Fritz Jahr and integrated bioethics«, u *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*, uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass (Münster: Lit, 2012): 243–253; Jayapaul Azariah, »Path-maker in bioethics – Rev. Fritz Jahr«, u *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*, uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass (Münster: Lit, 2012): 295–310.

⁶⁶ Natacha Salomé Lima i Juan Jorge Michel Fariña, »Fritz Jahr's bioethical concept and its influence in Latin America: an approach from aesthetics«, *Jahr* 2, br. 4 (2011): 565–573.

⁶⁷ James Giordano, Roland Benedikter i Nikola Boris Kohls, »Neuroscience and the importance of a neurobioethics: a reflection upon Fritz Jahr«, u *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*, uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass (Münster: Lit, 2012): 267–280.

⁶⁸ Matti Häyry i Tuija Takala, »Fritz Jahr and European values in bioethics«, u *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*, uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass (Münster: Lit, 2012): 197–213.

⁶⁹ H. T. Engelhardt Jr., »Bioethics, Fritz Jahr, and the culture wars: moral reflection in the face of intractable moral pluralism«, u *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*, uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass (Münster: Lit, 2012): 181–192.

varaju Jahrovom studiju povijesti, glazbe, teologije, filozofije i ekonomije, ali i povremenim otkrivanjem neočekivanog slobodoumlja.

Zanimljivo je (premda možda ne i slučajno) da se Jahr zalaže za širenje Kantova imperativa na životinje i bilje u isto vrijeme kada nacistička vlast u Njemačkoj pokušava suziti imperativ, odobravajući temeljna prava samo arijevske rasi.

Zanimljivo je i pisanje Jahra nakon sloma nacionalsocijalizma, u osvit istočnonjemačke varijante socijalizma. Iz dva-ju članaka koje je Jahr u to doba objavio (1947.–1948.), očit je pokušaj formalnog dodvoravanja novoj vlasti, ali možda i iskreni pokušaj da se približe izvorna kršćanska učenja službenoj lijevoj ideologiji. Na taj način moglo bi se reći da je Jahr u svakoj epohi ostao vjeran sebi i vlastitom ekumenističkom bioetičkom imperativu.

Pijetizam i edukacija u životu i djelu Fritza Jahra⁷⁰

Stanje današnjeg društva u Hrvatskoj teško je definirati: riječ je o dinamičkoj rezultanti ispreplitanja procesâ različitog stupnja proširenosti i općenitosti, u kojoj ima mjesta za digitalizacijsku neurodeformaciju, informacijsku globalizaciju, amerikanizaciju (dakle, pragmatizam, alijenaciju i medijsku manipulaciju), postsocijalističku političku i ekonomsku tranziciju itd., itd., itd. U posljedičnom kaosu vrijednosti i vrijednosnog sustava, naravno, insistiranje na formalnoj edukaciji iz društveno-humanističkih sadržaja može nalikovati donkihotskom ustrajavanju na uzaludnom, nemogućem, pa i besmislenom razapinjanju jedara u oluji. Pa ipak, pitanje je preostaje li nam išta drugo do li pokušavati kroz narušeni ali jedini sustav (bio)etičkog obrazovanja nametnuti informiranje i promišljanje o vrijednostima kojima, unatoč svemu, dosad nitko nije uspio poreći trajnost. Problem othrvavanja općim društvenim tendencijama utoliko je alarmantniji što jedno novije istraživanje otkriva da u nas čak i studenti medicine, tradicionalno smatrani najdistanciranijima od socijalnih gibanja, tijekom svog studija podliježu regresiji moralnog rezoniranja.⁷¹

⁷⁰ Dijelovi ovog poglavlja prezentirani su na 13. *danima bioetike* (Rijeka, 13.–14. svibnja 2011.) i objavljeni u članku: Iva Rinčić i Amir Muzur, »Od bioetičara-učenika do bioetičara-učitelja: pijetizam i edukacija u životu i djelu Fritza Jahra«, *Jahr* 3, br. 5 (2012): 111–116.

⁷¹ Darko Hren, Matko Marušić i Ana Marušić, »Regression of moral reasoning during medical education: combined design study to evaluate the effect of clinical study years«, *PlosOne* 6, br. 3 (2011): 1–9.

Slika 11: Spomenik A. H. Franckeu u kompleksu istoimene zaklade.

Slika 12: »Kulisna knjižnica« u arhivu/knjižnici Zaklade Francke.

U danoj situaciji, opravdano je posezati za analizama svih sustava obrazovanja, pa i onih koji su pali u zaborav ili iz njega dosad nisu izvlačeni, poput ideja Fritza Jahra, njemačkog teologa i učitelja iz Hallea, koji unatrag petnaestak godina postupno postaje poznatijim kao najstariji autor pojma i koncepta bioetike.

Znatan period vlastitog školovanja Jahr je proveo u obrazovnim institucijama Franckeove fondacije (*Franckesche Stiftung*), najprije u višim razredima osnovne škole (*Mittelschule*), a potom, od 1905., i u realnoj gimnaziji.⁷² Ovim će se školama Jahr dvaput vraćati da bi u njima odradio i dio svog učiteljskog staža. Fondacija koju je osnovao August Hermann Francke (1663.–1727.) zasnivala je svoje karitativno djelovanje i poučavanje na pijetizmu – varijanti luteranskog protestantizma koju su začeli i u Halle prenijeli upravo Francke i njegov uzor Philipp Jakob Spener.

Jahr o edukaciji

Premda su objavljene već desetine članaka koje barem spominju zasluge Jahra za bioetiku, a neki i detaljnije seciraju Jahrov bioetički imperativ, dosad se premalo pažnje posvećivalo Jahrovim bavljenjima drugim temama. Namjera je ovog poglavlja pridonijeti ispravljanju ovog propusta prikazom i raspravljanjem Jahrova članka na temu edukacije, naslovljenog »Gesinnungsdiktatur oder Gedenkfreiheit? Gedanken über eine liberale Gestaltung des Gesinnungsunterrichts« [Diktatura svjetonazora⁷³ ili sloboda mišljenja? Razmišljanja o liberalnom oblikovanju poučavanja o svjetonazoru].⁷⁴

⁷² Arhiv Franckeove fondacije Halle. *Schüleralbum von Ostern 1885 bis Ostern 1914: Realgymnasium der Franckeschen Stiftungen zu Halle a.d. Saale*. III IS B I 7.

⁷³ Hans-Martin Sass u svom engleskom prijevodu njemačkog *Gesinnung* rabi nekoliko izraza: *character, conviction, disposition, opinion, attitude*. Usp. Fritz Jahr, *Selected Essays in Bioethics 1927–1934*, 16–17.

⁷⁴ Fritz Jahr, »Gesinnungsdiktatur oder Gedankenfreiheit? Gedanken über eine liberale Gestaltung des Gesinnungsunterrichts«, *Die neue Erziehung* 12 (1930): 200–202.

Članak je objavljen 1930. (dakle, u vrijeme kada Jahr ima 35 godina, još nije oženjen, ali već ima zdravstvene tegobe uslijed kojih će se tri godine kasnije povući u mirovinu), u časopisu *Die neue Erziehung: Monatschrift für entschiedene Schulreform und freiheitliche Schulpolitik* [Novi odgoj: mjesečnik za odlučnu školsku reformu i liberalnu školsku politiku], koji je od 1919. do 1933. izlazio u Jeni.

Polazeći od postavke da se svjetonazor zasniva na moralnoj prosudbi, Jahr ne odriče važnost znanosti u njegovom formiranju, premda napominje da se i iz znanstvenih »objektivnih« činjenica nerijetko izvlače subjektivna, individualna tumačenja i zaključci. U kritici prevladavajuće prakse svoga vremena, Jahr zamjera nastavi religije zanemarivanje argumenata drugih vjeroispovijesti. U nastavi njemačkog jezika i povijesti, pak, osuđuje forsiranje domoljublja i lojalnosti koji, premda poželjni, odriču svaku slobodu i nameću diktaturu određenog svjetonazora. Da bi eliminirao »dresuru« i potaknuo liberalizam odnosno »demokratizaciju« svjetonazora (*Liberalismus bzw. »Demokratisierung« der Gesinnung*), Jahr predlaže deset načela:⁷⁵

1. ne valja poučavati o unaprijed utvrđenom, subjektivnom svjetonazoru;
2. treba strogo izbjegavati kamufliranje unaprijed formiranog svjetonazora navodnom objektivnošću i lažnim »naprednim nastavnim metodama«⁷⁶;

⁷⁵ Vidi analizu ovih Jahrovih načela i u: Nada Gosić, »The actuality of thoughts of Fritz Jahr in bioethics education or Why Fritz Jahr advocates character education«, *Jahr* 2, br. 4 (2011): 407–414; isto u: *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*, uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass (Münster: Lit, 2012): 319–326; Nikolaus Knoepffler, »Gedanken über eine liberale Gestaltung des Gesinnungsunterrichts«, rad prezentiran na skupu 1927 – *Die Geburt der Bioethik in Halle (Saale) durch den protestantischen Theologen Fritz Jahr (1895–1953)*, održanom u Halleu 28.–29. studenoga 2012.

⁷⁶ *Arbeitsunterricht*; u Sassovom engleskom prijevodu *interactive teaching*. Usp. Fritz Jahr, *Selected Essays in Bioethics 1927–1934*, 17.

3. metodički je neprihvatljivo uzimati u obzir samo ono što se uklapa, a »nezgodne« činjenice prešutjeti, poricati ili po potrebi preokretati;
4. uvijek treba razmatrati različite svjetonazorne stavove (*Gesinnungseinstellungen*);
5. obrađivati treba i međusobno suprotstavljene svjetonazore, njihove prednosti i mane, i to ravnomjerno i nepristrano (ne promatrati jedne kroz ružičaste, a druge kroz tamne naočale);
6. ako se priopćuje neko osobno mišljenje, to treba uvijek izvesti neobvezujuće, pri čemu se ne smije zaboraviti ukazati na problematiku tog vlastitog svjetonazora;
7. umjesto da se učenicima pristrano usađuje svjetonazor (*Gesinnungsmacherei*), treba im pružiti priliku da stvore vlastiti, odnosno dati im objektivan materijal za kasnije formiranje svjetonazora;
8. izreka »razum i znanost – najveća čovjekova snaga« ne bi trebala biti zaboravljenom pri formiranju novog odnosno pri kontroli već postojećeg svjetonazora. Pogrešno je, stoga, načelo koje donose jedne novine iz Münchena: »Najprije svjetonazor, potom razum!« Uostalom, ako »razum« može i samo naknadno objektivno nadgledati svjetonazor, već time bi se moglo biti zadovoljnim;
9. ne treba se pozivati na to da su mladi zreli jedino za metodu autoriteta, a ne metodu slobode – tvrdnju koja ne bi smjela ostati bez prigovora. Ali čak i da je tako! Sjetva je uvijek starija od žetve. Praktične posljedice za nastavu iz religije proizlaze iz »Smjernica za nastavne planove viših škola u Pruskoj«, u čijim se metodičkim primjedbama za pojedina područja poučavanja izrijeekom kaže da se nastava iz religije kao razredna nastava mora zadovoljiti time da priskrbi prikladan materijal za naknadno samostalno odlučivanje učenika;
10. čak i kada se dogodi da se ne razvije željeni svjetonazor, ne treba zaboraviti da se takvi slučajevi mogu češće dogoditi ako se postupa prema staroj odgojnoj

i nastavnoj metodi. Osim toga, samostalno formirani svjetonazor bolji je od pukog preuzetog i od dječjeg i nezrelog stava prema pitanju svjetonazora.⁷⁷

Pijetistička načela edukacije

Jahrovo bavljenje edukacijom nije bilo motivirano samo vlastitom karijerom i iskustvima, već se, kao što je to već bio slučaj i sa zaštitom životinja i nekim drugim pitanjima, Jahr, zapravo, samo još jednom okrenuo tipično pijetističkim temama. I dok su edukacijska načela koja Jahr zagovara zanimljiva kao anticipacija – primjerice, pluriperspektivizma integrativne bioetike Ante Čovića (*Gesinnungseinstellungen*) – ona, međutim, bitno odudaraju od pijetističkih.

Ideolog pijetizma i osnivač zaklade za koju je Jahr bio tijesno vezan, August Hermann Francke, tvrdi da poboljšanje društva mora krenuti upravo od učiteljskog staleža.⁷⁸ Po njemu, sredstva su odgoja prvenstveno primjeri (*Exempel*) i opomene/prijetnje i kazne (*Verheißungen und Strafen*).⁷⁹ Poučavanjem dominira *methodus erotematica*, prema kojoj se gradivo, nakon kratkog predavanja, učvršćuje pitanjima i odgovorima (katekizmom): točnije, najprije dolazi *recitatio* – čitanje teksta, potom *explicatio* – objašnjenje i pitanja-odgovori te naposljetku *applicatio* – primjerenost pravoj pobožnosti).⁸⁰ Francke je vjerovao da se rezultati ispravnog odgoja moraju vidjeti već u osmoj ili devetoj godini života, pri čemu se za-

⁷⁷ Jahr, »Gesinnungsdiktatur«, 201.

⁷⁸ Peter Menck, *Die Erziehung der Jugend zur Ehre Gottes und zum Nutzen des Nächsten: die Pädagogik August Hermann Franckes* (Tübingen: Verlag der Franckeschen Stiftungen im Max-Niemeyer-Verlag, 2001), 20.

⁷⁹ *Ibid.*, 44.

⁸⁰ Ulrich Hein, »Der Pietismus und seine Bedeutung für die Pädagogik unter besonderer Berücksichtigung August Hermann Franckes« (Magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta »Christian Albrecht« u Kielu, 1996), 57.

lagao za slijedenje Božje volje, a nikako vlastite, koju treba po svaku cijenu slomiti ([...] *wohl daran gelegen, daß der natürliche Eigen-Wille gebrochen werde*).⁸¹ Štoviše, Francke ustaje protiv znanosti u korist vjere (*Ach ja, ihr Lieben, ein Tröpfchen Glaubens ist weit herrlicher, als ein ganzes Meer voller Wissenschaften, und wäre es auch selbst die historische Wissenschaft des göttlichen Worts [Theologie]*).⁸² Načela ovakvog odgoja Francke objavljuje 1693. u djelu *Glauchische Gedenk-Büchlein* (namijenjenom svojim učenicima u Glauchi) i u svom najvažnijem pedagojskom traktatu iz 1702., naslovljenom *Kurzer und einfältiger Unterricht wie die Kinder zur wahren Gottseligkeit und christlichen Klugheit anzuführen sind*.⁸³

Kako uočava i Juliane Dittrich-Jacobi, za škole Franckove zaklade (dakle, izvorno *Pädagogium, lateinische Ausleseschule* i *Armenstudium* u sirotištu – *Waisenhaus* – lociranom u predjelu Hallea poznatom kao Glaucha), tipična je bila institucionalizacija i ritualizacija odnosa učitelj-učenik, potiskivanje i discipliniranje neposrednosti i samostalnosti, ritualizacija kazne i, unatoč svemu, razvijanje tijesne povezanosti učitelja i učenika, u skladu s načelom odgoja u pobožnosti.⁸⁴

Jahr vs. Francke ili zaključak

Usporedba načela koje u edukaciji propagira Fritz Jahr s onima koje kao doktrinu nameće August Hermann Francke,

⁸¹ Menck, *Die Erziehung der Jugend*, 28.

⁸² *Ibid.*, 32.

⁸³ Usp. Bill Widén, *Bekehrung und Erziehung bei August Hermann Francke, Acta Academiae Aboensis, ser. A – Humaniora*, sv. 33, br. 3 (Åbo: Åbo Akademi, 1967), 7.

⁸⁴ Juliane Dittrich-Jacobi, »Pietismus und Pädagogik im Konstitution-sprozess der bürgerlichen Gesellschaft: historisch-systematische Untersuchung der Pädagogik August Hermann Franckes (1663–1727)« (Doktorska disertacija, Fakultet za pedagogiju, filozofiju i psihologiju Sveučilišta u Bielefeldu, 1976), 273.

otkrivaju izravnu opoziciju. Možemo zamisliti kakvim je pritiscima Jahr morao biti izložen učeći i radeći u instituciji koja nameće principe suprotne njegovima. Nije isključeno da je nestalnost karijere Fritza Jahra i njegova »nervna iscrpljenost« bila barem dijelom isprovocirana sukobom njegovih osobnih liberalnih stavova s pijetističkima koji su bili etablirani kao pruska državna religija i praksa. Čovjek bi mogao otići korak dalje i postaviti pitanje nisu li ovi snažno frustrirajući momenti možda utjecali i na Jahrovo napuštanje Kantove antropocentrične etike i koncepciju nove, bioetike? No, to bi već bilo teže dokazati.

Ignaz Bregenzer (1844.–1906.) i njegov utjecaj na Fritza Jahra⁸⁵

Uvod

U današnje se vrijeme, osobito među mladima i studentima, raširilo uvjerenje da se sva znanja ovoga svijeta mogu pronaći na internetu, baš kao da se vječni san o, doduše virtualnom, »kamenu mudraca« napokon ostvario. Zapanjujuće, to je dobrim dijelom i točno. Naravno, kao i kod svih velikih i doista značajnih izuma, i s internetom se rukuje samo značajki i kritički, u spoznaji da se među milijunima stranica i podataka kriju mnoge pisane pristrano, lažno, neprovjereno ili barem neprecizno. (Dakako, netko će reći: pa zar nema i knjiga koje sadrže pogrešne »činjenice« i teze? Međutim, pod okriljem anonimnosti, dinamike mijene i dostupnosti prividne stvarnosti, iskušenja falsifikata na internetu su daleko veća i češće nego u tisku.). Iz tog razloga i te navike uvijek nas osupne kada, tražeći internetom nešto iole relevantno, ne polučimo uspjeh. Tako je bilo i s Fritsom Jahrom o kojemu donedavno niste mogli pronaći ništa drugo do li podatak da ga neki smatraju začetnikom bioetike. Danas, ipak, nakon svega nekoliko mjeseci truda na rekonstrukciji Jahrova virtualnog identiteta, možete doznati osnovno i o njegovu životopisu i o njegovu djelu. Štoviše, danas istraživanje Fritza Jahra (1895.–1953.), teologa i učitelja iz Hallea koji je 1926. prvi

⁸⁵ Dio ovog poglavlja prezentiran je na *10. lošinjskim danima bioetike* (Mali Lošinj, 15.–18. svibnja 2011.) pod naslovom »Ignaz Bregenzer (1844.–1906.): preliminarni prilozi životopisu autora *Životinjske etike* (*Thierethik*, 1894.)«.

upotrijebio riječ »bioetika« za disciplinu koju je koncipirao prvenstveno širenjem Kantova kategoričkog imperativa na životinje i biljke, počinje služiti već kao uporište za daljnja intelektualna putovanja, prema izvorima i uzorima Jahrovih ideja. Jedna takva ekskurzija dovela nas je do Ignaza Bregenzerera kojega Jahr nekoliko puta spominje kao autora opsežnog djela o životinjskoj etici, jednom od najznačajnijih fundame-nata Jahrova bioetičkog definiranja i programa.

O Bregenzeru

Očekivano, ni Bregenzerera nećete naći krstareći internet-skim pustopoljinama: osim dva citata iz njegova najpoznatijeg djela *Thierethik* iz 1894., jednog članka i lokacije njegovih djela u većim knjižnicama, zasad je nemoguće otkriti išta o njegovu životu. Istim uspjehom rezultirat će i pretraga *Allgemeine Deutsche Biographie*, *World Biographical Information System*, *Schwäbische Lebensbilder* i niza drugih, inače opsežnih edicija. I tako smo se (i opet zahvaljujući internetu, netko će reći) uhvatili traženja dokumenata i referenci koje bi rasvijetlile Bregenzerov put, virtualno kucajući, kao jednom ranije i za Fritza Jahra, na vrata desetak njemačkih arhiva i knjižnica. U nastavku donosimo sintezu tih, preliminarnih istraživanja »par distance«.

Sudeći prema rodnom listu, Ignaz Bregenzer je ugledao svjetlo dana 2. siječnja 1844. u Riedlingenu,⁸⁶ gradiću šezdesetak kilometara jugoistočno od Ulma, u obitelji Antuna i Ane Marije rođene Sträble iz Söflingena (danas dio Ulma). Izgleda da je prva roditeljska ili njegova vlastita ambicija bila zarediti se, budući da je mladost proveo najprije kao štíćenik katoličkog konvikta u Rottweilu, a potom Vilimove zaklade (*Wilhelmstift*) u Tübingenu (1865.–1872.). Zakladu je, međutim, napustio da bi se posvetio studiju prava.

⁸⁶ Gradski arhiv Tübingen. *Tübinger Familienregister* (A606/2559).

Godine 1873. Bregenzer nalazimo kao sudskog pripravnika (*Justizassessor*) pri Višem prvostupanjskom sudu (*Oberamtsgericht*) u Ehingenu kod Ulma, 1877. pri Višem prvostupanjskom sudu u Ulmu, a 1881.–1886. kao zemaljskog suca (*Landrichter*) pri Zemaljskom sudu u Hallu (danas Schwäbische Hall). Iz dopisa ministra pravosuđa württemberškom kralju, od 25. rujna 1886., proizlazi da se zemaljski sudac (*Landrichter*) Bregenzer bezuspješno natjecao za mjesto zemaljskog sudskog savjetnika (*Landgerichtsrat*) u Rottweilu.⁸⁷ Dvije godine kasnije, 9. listopada 1888., oženio je u Blaubeurenu (zapadno od Ulma) Mariju Kneer, rođenu u tom mjestu 20. ožujka 1847. u obitelji Sebastiana i Franciske rođene Blöd.

Od 1889. do 1902. Bregenzer je zemaljski sudski savjetnik pri Zemaljskom sudu u Tübingenu.⁸⁸ Ovamo se doselio 3. rujna 1887., a živio je najprije na adresi Herrenberger Straße 19, potom na Biesingerstraße 8 i konačno na Olgastraße 3.⁸⁹

Na vlastiti zahtjev i slijedom »tjelesnih boli«, Ignaz Bregenzer umirovljen je potkraj rujna 1903. s godišnjom mirovinom od 4704 marke. Tim mu je povodom dodijeljen i Viteški križ Reda württemberške krune.⁹⁰ Nakon umirovljenja, Bregenzer seli u Stuttgart, na adresu Sonnenbergstraße 15, a kako se u adresaru iz 1907. pojavljuje na istoj adresi samo njegova udovica, za zaključiti je da je Ignaz Bregenzer umro te ili, vjerojatnije, prethodne, 1906., godine.⁹¹

⁸⁷ Zemaljski arhiv Baden-Württemberga – Glavni državni arhiv u Stuttgartu. Spis E 14 (Königliches Kabinett), Bü 584.

⁸⁸ Zemaljski arhiv Baden-Württemberga – Glavni državni arhiv u Stuttgartu. Königlich Württembergische Hof- und Staats-Handbücher.

⁸⁹ Gradski arhiv Tübingen. Verzeichnis der neu zugezogenen Personen A70/397 Nr. 5762; *Adressbuch* 1887–1903.

⁹⁰ Zemaljski arhiv Baden-Württemberga – Glavni državni arhiv u Stuttgartu. Spis E 14 (Königliches Kabinett), Bü 552.

⁹¹ Zemaljski arhiv Baden-Württemberga – Glavni državni arhiv u Stuttgartu. *Adressbuch* 1903–1907.

Bregenzer o životinjskoj etici

Ako netko nešto o Bregenzeru danas i zna, to je prije svega zahvaljujući njegovom glavnom djelu – knjizi »Životinjska etika: prikaz čudorednih i pravnih odnosa između čovjeka i životinje« (*Thier Ethik: Darstellung der sittlichen und rechtlichen Beziehungen zwischen Mensch und Thier*), objavljenoj 1894. u Bambergu u opsegu od 422 stranice.⁹² Drugo Bregenzerovo značajno djelo je podulji članak naslovljen »Osjećaj čudorednosti i pravde u životinja« (*Tierisches Sittlichkeits- und Rechtsgefühl*), publiciran 1901. u lajpciškom časopisu »Njemački prijatelj životinja« (*Deutscher Tierfreund*).⁹³

U ovim djelima Bregenzer se zalaže prvenstveno protiv svih ekstremnih, radikalnih stavova, neovisno jesu li oni usmjereni k »brisanju razlika između ljudi i životinja« ili tvrde da bi emancipacija »naškodila« životinjama. Bregenzer smatra da je osjećaj (*Gefühl*) osnov svih duševnih zbivanja, kako u čovjeka, tako i u životinje, a intelektu odriče značaj u moralnom prosuđivanju. Razum je, po Bregenzeru, presudan za razvitak umjetnosti, znanosti, tehnike i kulture, ali ne i sreće – dapače. On odbacuje ideju da su životinje »refleksni automati« bez duše, koju su promicali Descartes i Bethe, kao i von Hartmannovo zagovaranje čovjekove borbe protiv »štetnih i beskorisnih životinja« (*die schädlichen und unnützen Tiere*). Za Bregenzeru su, kao i za neke druge autore, osnov čudoređa instinkti, pa su, prema tome, životinje sposobne za razvoj morala. U svojoj studiji Bregenzer otklanja jedan po jedan prigovor skeptika i oponenta zaštitnika životinja: o slobodnoj volji čovjeka (Bregenzer je relativizira kao i životinjsku), o njegovoj »privilegiranoj« religioznosti, besmrtnosti itd. Ukratko, po Bregenzeru, u životinja, osobito viših, postoji

⁹² Ignaz Bregenzer, *Thier Ethik: Darstellung der sittlichen und rechtlichen Beziehungen zwischen Mensch und Thier* (Bamberg: C. C. Buchner, 1894).

⁹³ Ignaz Bregenzer, »Tierisches Sittlichkeits- und Rechtsgefühl«, *Deutscher Tierfreund* 5–6 (1901): 1–41.

zametak osjećaja ćudoređa (*Keime des sittlichen Gefühls*). Na jednakim pretpostavkama – tj., da se radi o nesvjesnom fenomenu, dakle, neovisnom o razumu – izvodi Bregenzer i zaključak da su životinje sposobne osjećati pravednost, što potkrjepljuje nizom »empirijskih prirodoznanstvenih dokaza«. Sve to u cilju apela humanijeg odnosa prema, barem višim, dakle, domaćim, životinjama.⁹⁴

Bregenzerovi su stavovi, kao i Schopenhauerovi, koje dobro poznaje, u izrazitoj suprotnosti Kantovom učenju o metafizičkim zasadama morala, koje izrijeком odriče svaku dužnost čovjeka prema bilo kojem biću osim prema čovjeku, premda sugerira i da je okrutno ophođenje sa životinjama suprotno čovjekovoj dužnosti prema samom sebi, budući da otupljuje suosjećanje sa životinjskim trpljenjem i time slabi prirodnu zasadu morala koja je korisna za odnos s drugim ljudima.⁹⁵

Zaključak ili Bregenzer kao Jahrov izvor

Pristajući uz Bregenzerove ideje i rabeći ih kao uporište za svoje bioetičko učenje o respektu prema životinjama, Fritz Jahr se još jednom, kao i za bavljenja pitanjima edukacije, okrenuo tipično pijetističkoj temi. Prema pijetističkoj se etici (»etici subivstovanja« – *Ethik der Mitgeschöpflichkeit*), naime, očekuje od doista »ponovorođenog« (*Wiedergeborene*) i ozbiljno pobožnog, milosrdno i ljubavi puno (*barmherzig und liebevoll*) postupanje sa životinjama.⁹⁶ Od ranijih pijetista, o zaštiti životinja pisali su Philipp Friedrich Hiller (1699.–1764.), Johann Friedrich Flattich (1713.–1797.) i drugi,⁹⁷ no najvaž-

⁹⁴ Ibid.

⁹⁵ Za blažu prosudbu Kantove animalne etike, vidi: Heike Baranzke, »Tierethik, Tiernatur und Moralanthropologie im Kontext von § 17, Tugendlehre«, *Kant-Studien* 96, br. 3 (2005): 336–363.

⁹⁶ Christian Adam Dann i Albert Knapp, *Wieder die Tierquälerei: frühe Aufrufe zum Tierschutz aus dem württembergischen Pietismus*, uredio Martin H. Jung (Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2002), 113.

⁹⁷ Ibid., 115.

niji doprinos dali su Christian Adam Dann (1758.–1837.) i Albert Knapp (1798.–1864.), teolozi i župnici iz Stuttgarta. Dann je autor »Molbe jadnih životinja, nerazumnih stvorenja, upravljene njihovim razumnim su-bićima i gospodari- ma, ljudima« (*Bitte der armen Thiere, der unvernünftigen Geschöpfe, an ihre vernünftigen Mitgeschöpfe und Herrn die Menschen*, 1822.), kao i »Mnogim primjerima pojašnjenog apela nuždom pritisnutih svim ljudima o promišljanju i osje- ćanju uzajamnog uvažavanja i ublažavanju neizrecivog trplje- nja životinja koje žive u našem okružju« (*Nothgedrungener durch viele Beispiele beleuchteter Aufruf an alle Menschen von Nachdenken und Gefühl zu gemeinschaftlicher Beherzi- gung und Linderung der unsäglichen Leiden der in unserer Umgebung lebenden Thiere*, 1832.), a Knapp 1837. osniva i prvo »društvo protiv mučenja životinja« u Njemačkoj (*Verein gegen Thierquälerei*).

Za razliku od pijetista, međutim, koji polaze od kršćan- skog milosrđa, Bregenzer svoje teze u prilog respektiranja ži- votinja temelji na logici, razumu, pa i znanstvenim argumen- tima te je stoga interesantniji Jahru kao »odmetnutom sinu« i kritičaru pijetizma i Franckeove baštine. Dakako, opravdanje »animalne etike« bit će tek prva etapa na kojoj Jahr neće stati: njegova originalnost doći će do izražaja u sljedećem koraku, kada, šireći Kantov kategorički imperativ i na biljke, postavi temelje cjelovite, zaokružene, nove discipline – bioetike.

Drugi dio:
DRUGO RAĐANJE
BIOETIKE

Van Rensselaer Potter i drugo rođenje bioetike

I danas će mnogi reći – nekada u neznanju, a nekada u svjesnom ignoriranju – da je »otac« bioetike Amerikanac Van Rensselaer Potter. Mi danas znamo da Potter nije ni prvi skovao riječ »bioetika«, niti prvi koncipirao disciplinu takva imena. Ne vjerujući da je Potter, međutim, znao za Fritza Jahra, svakako ostajemo fascinirani činjenicom da se ideja bioetike »obnovila«, doduše u poprilično drugačijem obliku, pedesetak godina nakon njena Jahrova izuma, na drugom kontinentu i u bitno drugačijem povijesnom kontekstu. No, tko je, zapravo, bio »drugi izumitelj« bioetike?

S obzirom na njegov značaj, ne može se reći da je Van Rensselaer Potter dobro zastupljen na internetu. Zna se da je morao biti nizozemskog podrijetla, da je rođen 27. kolovoza 1911. na sjeveroistoku Južne Dakote, u kraljevstvu prerije kojom su još pedesetak godina prije njegova rođenja gospodarili Indijanci. Rođen je u kući u okrugu Day koju je njegov predek dobio 1882. Kao sedmogodišnjak je izgubio majku koja je poginula u prometnoj nesreći. Zahvaljujući skromnoj financijskoj pomoći dviju baka, Potter će do 1933. završiti državni koledž u Brookingsu (South Dakota), orijentirajući se već prema kemiji i biologiji, i istaknuti istraživanjem metabolizma selenija i publikacijama u znanstvenim časopisima. Stipendija mu omogućuje dolazak u Zavod za biokemiju Sveučilišta u Wisconsinu koji vodi Conrad Elvehjem. Iste, 1935., godine ženi Vivian Christensen, s kojom će imati troje djece, a doktorira 1938. Usavršava se u Stockholmu, na Biokemijskom institutu na čelu s Hansom von Eulerom. Po izbivanju

Drugog svjetskoga rata odustaje od nastavka usavršavanja u Engleskoj i dolazi na Sveučilište u Chicagu, k Thorfinu Hognessu. Vrlo brzo, 1940., dobit će mjesto u Laboratoriju za istraživanje raka McArdle (te je godine Laboratorij osnovan, zahvaljujući donaciji kćerke pokojnog senatora Bowmana) Sveučilišta u Wisconsinu u Madisonu, gdje će postati pomoćnikom ravnatelja i ostati do umirovljenja. Godine 1947. stekao je zvanje redovitog profesora onkologije, a 1982., nakon umirovljenja, i emerita.

Potter se čitavog života bavio istraživanjem biokemijske osnove malignih procesa, u čemu je postigao značajne uspjehe. Inovirao je postupak dobivanja staničnih izolata i bestaničnog homogenata («Potter-Elvehjem homogenizer»), a onkogenezu je shvaćao kao blokiranu ontogenezu, dokazujući da neoplazma imitira rast nezrela tkiva bez dosezanja odraslih formi.⁹⁸ Njegova »hipoteza minimalne devijacije« pokušavala je razlučiti koje su genske i enzimске alteracije bitne za karcinogenezu. Kroz Potterove »ruke« prošlo je stotinjak mladih znanstvenika, među kojima i budući nobelovac Günter Blobel. Potter je bio biran u Nacionalnu akademiju znanosti, Nacionalnu akademiju umjetnosti i znanosti, a bio je i predsjednikom Američkog društva za staničnu biologiju i Američkog društva za istraživanje raka. Posljednji put putovao je izvan SAD-a 1990., kada je, na poziv firentinskog profesora antropologije Chiarellija i u pratnji svoga sina, u Trentu održao predavanje o globalnoj bioetici. Sve kasnije pozive je otklanjao, šaljući domaćinima snimku svog obraćanja na videokazeti (tako je učinio i 2001., kada ga je Ivan Šegota pozvao na Lošinj: bila je to zadnja Potterova video-kazeta). Umro je 6. rujna 2001.,⁹⁹ pet dana prije napada na njujorške nebodere.

⁹⁸ Van Rensselaer Potter, »Blocked ontogeny«, *Science* 28 (1987): 964.

⁹⁹ James E. Trosko i Henry C. Pitot, »In memoriam: Professor Emeritus Van Rensselaer Potter II (1911–2001)«, *Cancer Research* 63 (2003): 1724; Erin D. Williams, »A legacy of bioethical sustainability: in memory of Dr. Van Rensselaer Potter II«, *Global Bioethics* 14, br. 4 (2001): 49–58.

Nije posve jasno što je Pottera navelo da se okrene bioetici. Prema svojoj vlastitoj izjavi (Ivanu Šegoti 1998.¹⁰⁰), Potter se počeo zanimati za bioetičke teme oko 1962., kada je, pozvan da održi predavanje na Sveučilištu u Južnoj Dakoti, odlučio progovoriti o progresu.¹⁰¹ U svakom slučaju, kada se govori o posebnostima Potterova doba – strahu od atomskog oružja nakon njegove prve i posljednje uporabe u Japanu 1945., tenziji hladnog rata s povremenim eskalacijama poput kubanske krize 1963., naglom napretku znanosti i medicine itd. – nerijetko se zanemaruje ili potcjenjuje utjecaj individualnog razvojnog puta Potterova intelekta i njegove privatne sudbine. Potter je bio pozitivist koji je zaronio duboko, u temelje procesa nastanka zloćudne bolesti (od koje je umro njegov djed i imenjak). Mučilo ga je pitanje mikrookoliša,¹⁰² adaptacije, kibernetike, temeljnih vrijednosti (»opasno znanje«, interdisciplinarnost), napretka (budućnost, kontrola tehnologije), opstanka, evolucije, kaosa (red vs. nered).¹⁰³ S vremenom su se ova pitanja u Pottera počela projicirati sa stanične razine na makrorazinu društva, pri čemu je Potter pokušavao formulama, algoritmima i dijagramima povratnih sprega, preuzetima iz prirodnih znanosti, objasniti društvene fenomene.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Ivan Šegota, »Intervjui: Van Rensselaer Potter, Rihito Kimura, Albert Jonsen, Hyakudai Sakamoto«, *Bioetički svesci* 19 (1999).

¹⁰¹ Za popis Potterovih radova o bioetici, koji se početkom poklapa s 1962., vidi: Erin D. Williams, »A legacy of bioethical sustainability: in memory of Dr. Van Rensselaer Potter II«, *Global Bioethics* 14, br. 4 (2001): 55–56.

¹⁰² Cf. Van Rensselaer Potter, »Intracellular responses to environmental change: the quest for optimum environment«, *Environmental Research* 3, br. 2 (1970): 176–186; »How is an optimum environment defined?«, *Environmental Research* 2, br. 5 (1969): 476–487.

¹⁰³ Van Rensselaer Potter, »Society and Science: Can science aid in the search for sophistication in dealing with order and disorder in human affairs?«, *Science* 146, br. 3647 (1964): 1018–1022.

¹⁰⁴ Van Rensselaer Potter, *Bioetika: most prema budućnosti*, s engleskog prevela Ines Radinović (Rijeka: Katedra za društvene znanosti Medicinskog fakulteta u Rijeci/Hrvatsko društvo za kliničku bioetiku/Hrvatsko bioetičko društvo/Medunarodno udruženje za kliničku bioetiku, 2007), 227–238.

Početak 1960-ih, dakle, u vrijeme kada je Pottera počela zanimati bioetika, angažirao se i u političkom životu, predvođeci skupinu stanovnika Madisona koji su zagovarali izgradnju kongresnog centra na jezeru, tzv. Monona Terrace, prema projektu Franka Lloyda Wrighta. Potter je blisko surađivao s gradonačelnikom-istomišljenikom,¹⁰⁵ ali do izgradnje centra ipak nije došlo tada, nego tek 1994.–1997.

Nema sumnje da je na Pottera uvelike utjecala i njegova lektira – prvenstveno Rachel Carson (1907.–1964.), svojom knjigom *Silent Spring*,¹⁰⁶ antropologinja Margaret Mead (1901.–1978.), ekolog i šumar Aldo Leopold (1887.–1948.), isusovački filozof Pierre Teilhard de Chardin (1881.–1955.) i liječnik, filozof, teolog, glazbenik i nobelovac Albert Schweitzer (1875.–1965.). Meadova je na Pottera utjecala knjigom o kontinuitetu kulturne revolucije,¹⁰⁷ a još više i još ranije člankom o svojoj viziji sveučilišta,¹⁰⁸ a Aldo Leopold, također profesor u Madisonu, kojemu je Potter posvetio svoju prvu knjigu i uvrstio ga u naslov druge, knjigom *Godišnjak jednog pješčanog okruga*.¹⁰⁹ Teilhard de Chardin je, opet, Potteru blizak zbog nastojanja da se pomire znanost i religija (koju Potter razdvaja na primitivnu i humanističku), a Schweitzer zbog diferencijacije znanosti/znanja/mudrosti.

¹⁰⁵ http://www.mcardle.wisc.edu/memorial/potter_obit.html

¹⁰⁶ Godine 2012. navršava se 50. obljetnica objavljivanja ove knjige, što se obilježava brojnim prigodnim manifestacijama. Zajedničkom inicijativom Sveučilišta Ludwig-Maximilian, Njemačkog muzeja, uz potporu Njemačkog saveznog ministarstva obrazovanja i istraživanja, u Münchenu je 2009. otvoren Centar za istraživanje odnosa okoliša i društva »Rachel Carson« (cf. <http://www.carsoncenter.uni-muenchen.de/index.html>).

¹⁰⁷ Margaret Mead, *Continuities in Cultural Evolution* (New Haven, CT: Yale University Press, 1964).

¹⁰⁸ Margaret Mead, »Towards more vivid utopias«, *Science* 126, br. 3280 (1957): 957–961.

¹⁰⁹ »Pješčani okruzici« je naziv koji Leopold koristi za nekoliko okruga u svom rodnom Wisconsinu. Aldo Leopold, *A Sand County Almanac* (New York: Oxford University Press, 1949).

U svojim, za bioetiku pionirskim, djelima – člancima »Bioetika: znanost o opstanku«,¹¹⁰ »Biokibernetika i opstanak«¹¹¹ i »Nered kao ugrađena komponenta bioloških sustava: imperativ opstanka«,¹¹² odnosno knjizi *Bioetika: most prema budućnosti*¹¹³ (sva ova djela nastala su otprilike istodobno i prva su nakon 1938. upotrijebila riječ bioetika) – Potter je zavapio nad dehumanizacijom znanosti i činjenicom da suvremeni nagli tehnološki i medicinski napredak donosi znanje ali ne i mudrost kako to znanje ispravno upotrebljavati. Prema Potteru, ponovnu uspostavu ekološke ravnoteže i zaštitu prirodnih resursa može jamčiti samo nova znanost koju on naziva »bioetikom« (pri čemu termin izvodi od »biologijska znanost« i »etika«, dakle, vraćanje biologiji izgubljenih moralnih vrijednosti) i koju vidi kao »most« između prirodnih i humanističkih znanosti. (Sintagmu »most prema budućnosti« Potter će koristiti davno prije izuma termina »bioetika«.¹¹⁴)

Potterovu je ideju prvi prigrlio André Hellegers (1926.–1979.), nizozemski opstetričar i fetalni fiziolog poznat po oponiranju učenju Katoličke crkve o kontroli začeca, i osnovao Joseph and Rose Fitzgerald Kennedy Institute for the Study of Human Reproduction and Bioethics (kasnije promijenjeno u: Kennedy Institute of Ethics) pri Sveučilištu Georgetown u Washingtonu, spasivši tako, institucionalizacijom, Potterovu ideju od zaborava. Odnos Hellegersa prema Potteru više je nego misteriozan: Potter je tvrdio, naime, da ga A. Hellegers nikada nije kontaktirao.¹¹⁵ Iz posljednje poruke V. R. Pottera

¹¹⁰ Van Rensselaer Potter, »Bioethics: the science of survival«, *Perspectives in Biology and Medicine* 14 (1970): 127–153.

¹¹¹ Van Rensselaer Potter, »Biocybernetics and survival«, *Zygon* 5, br. 3 (1970): 229–246.

¹¹² Van Rensselaer Potter, »Disorder as a built in component of biological systems: the survival imperative«, *Zygon* 6, br. 2 (1971): 135–150.

¹¹³ Van Rensselaer Potter, *Bioethics: Bridge to the Future* (Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, Inc., 1971).

¹¹⁴ Van Rensselaer Potter, »Bridge to the future: the concept of human progress«, *Land Economics* 38 (1962): 1–8.

¹¹⁵ Potter, *Bioetika*, 257.

»mreži« svojih sljedbenika iščitava se frustracija nedovoljnim osobnim priznanjem koje dobiva u SAD-u.¹¹⁶ Moguće je da je takvo raspoloženje, kao i općenito razočaranje sužavanjem bioetike na »novu medicinsku etiku«, rezultiralo da je Potter, u želji da još jednom bude originalan, ali i da bioetiku preseli iz SAD-a na druge kulture i kontinente, potkraj 1980-ih koncipirao »globalnu bioetiku«.¹¹⁷

Činjenica jest da su mnogi osporavali Potterovo »očinstvo« nad nazivom bioetika (i ne sluteći da ono pripada Fritz Jahru). Istraživanja Warrena Reicha, urednika prvih dvaju izdanja *Bioetičke enciklopedije* i dugogodišnjeg suradnika Hellegersa, otkrila su da je Potter nesumnjivo prvi (među Americancima, dakako) upotrijebio riječ »bioetika«, barem u tiskanom obliku: upotrijebio ju je po prvi puta u dvama svojim člancima iz 1970., odnosno u naslovu knjige objavljene siječnja 1971. Premda je institucionalizacijom možda i »spasio« termin »bioetika«, André Hellegers, a još više njegovi suradnici sa Sveučilišta u Georgetownu, zasjenili su Pottera, njegove zasluge i ideje, nametnuvši američkoj i svjetskoj znanstvenoj i široj javnosti svoje shvaćanje bioetike kao etike biomedicinske prakse i istraživanja. Za razliku od Pottera, Hellegers nije ostao poznat po razvijanju teorijskog koncepta bioetike (premda je Hellegers svojom vizijom zapravo bio znatno bliži Potteru od svojih suradnika iz Georgetowna¹¹⁸). U svakom slučaju, već u obraćanju medijima prilikom najave otvaranja Instituta Kennedyjevih, 1. listopada 1971. (»novo polje zajedničkog istraživanja koje su utemeljitelji Instituta

¹¹⁶ Cf. Van Rensselaer Potter, »The intellectual 'last will' of the first global bioethicist«, u *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*, uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass (Münster: Lit, 2012): 155 (149–157).

¹¹⁷ Van Rensselaer Potter, *Global Bioethics: Building on the Leopold Legacy* (East Lansing, MI: Michigan State University Press, 1988).

¹¹⁸ Warren Thomas Reich, »The word 'bioethics': the struggle over its earliest meanings«, *Kennedy Institute of Ethics Journal* 5, br. 1 (1995): 20 (19–34).

nazvali 'bioetika'«), očinstvo nad pojmom je preuzela skupina oko Hellegersa. Ovo je »preuzimanje« pojačano tvrdnjom Sargenta Shrivera, jednoga od osnivača Instituta, i njegove žene Eunice Kennedy, da se Shriver dosjetio izraza »jedne večeri, u dnevnom boravku«, u prisustvu Hellegersa.¹¹⁹ Za takve tvrdnje, međutim, Reich nije našao pokrića: štoviše, u elaboratu datiranom posljednjih dana 1970., uopće nema spomena ni etike, a kamo li bioetike. I dok se etika počinje javljati u materijalima povezanim s osnutkom Instituta u ožujku 1971., bioetika se prvi puta spominje tek krajem lipnja. Baš nekako u to vrijeme – dakle, između ožujka i lipnja 1971. – »bioetika« se probila do javnih medija u SAD-u, prvenstveno zahvaljujući udarnoj temi u travanjskom broju naširoko čitanog časopisa *Time* (»posebni dio« bio je naslovljen »Od čovjeka do natčovjeka: prilika i opasnost nove genetike« i uključivao je naslovnicu, a u tekstu i spomen Pottera i njegove tada nove, prve knjige o bioetici).¹²⁰ Po svemu sudeći, nije vjerojatna pomirujuća i pristojna Reichova teza o rođenju bioetike na dva mjesta (*bilocated birth*): premda riječ »bioetika« nije komplicirana i do nje se može doći različitim (lingvistički dozvoljenim i nedozvoljenim) načinima tvorbe, vjerojatnije je da se američka visokokompetitivna znanstvena scena još jednom ogriješila o elementarna etička načela poštivanja tuđih intelektualnih prinosa.

Već iste 1971. Reich je počeo realizirati ideju pripreme i objavljivanja sveobuhvatnog djela koje bi se bavilo problemima etike povezane sa znanstvenim progresom, ali je projekt dobio naslov *Enciklopedija bioetike* tek dvije godine kasnije, kada je procijenjeno da će se novokovanica održati. Procjena je, danas se svi slažu, bila razmjerno hrabra, ali ispravna.

¹¹⁹ Warren Thomas Reich, »The word 'bioethics': its birth and the legacies who shaped it«, *Kennedy Institute of Ethics Journal* 4, br. 4 (1994): 325 (319–335).

¹²⁰ *Ibid.*, 326–327.

Povijest bioetike i bioetičke institucionalizacije u Europi (do otkrića Fritza Jahra)

Okvir unutar kojega se bioetika u američkom društvu razvijala nakon Pottera, već je duži niz godina izložen oštrim i široko usmjerenim kritikama. Smjerajući različitim odlikama te američke bioetike, od suženosti na medicinsko-etičke teme, formalizirane institucionalnosti, naglašene pravne orijentiranosti, principalizma i neprikrivenog favoriziranja američkih vrijednosti, spomenute su kritike najbolju podlogu očekivano pronašle i pronalaze na kontinentima i u kulturama onkraj snažnijih američkih utjecaja i dosega. Suradnja i međusobna (pragmatična) bliskost Europe i SAD-a u pojedinim segmentima globalne politike, tako, ipak nisu spriječile njihovo međusobno udaljavanje u području bioetike; od sagledavanja i rješavanja osjetljivih bioetičkih pitanja, do konceptualnog pitanja što (uopće) bioetika jest, te koja su (ili bi trebala biti) područja njenog interesa. Ne čudi, stoga, činjenica što otkrivanjem Fritza Jahra neočekivano započinje i nova povijest bioetike u Europi, ali i europske bioetike.

Važno je zvati se Europ(sk)a

Kao američki fenomen,¹²¹ bioetika je u literaturi egzistirala sve do 1997., u širim razmjerima postavši poznata kao »*Made*

¹²¹ Henk ten Have, »Introduction – Bioethics and European Traditions«, u *Bioethics in a European Perspective*, uredili Henk ten Have i Bert Gordijn (Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers, 2001): 2 (1–11), prema Albert Jonsen, *The Birth of Bioethics* (New York/Oxford: Oxford University Press, 1998).

in Europe« tek nakon 2007. (ne uklonivši time sve tragove svog kratkotrajnog i intenzivnog perioda američkog porijekla). Ta zakašnjela, odgođena europeizacija bioetike, potaknuta otkrićem njenog europskog tvorca, ideje i filozofsko-kulturološke uvjetovanosti, nije, ipak, bila i pravim početkom moderne bioetičke prisutnosti u Europi.

Uz puno otpora, nerijetko prikrivenog i teško branjivog privrženošću europskim vrijednostima, postpotterijanska i posthellerogovska je bioetika u Europi u proteklih nekoliko desetljeća nesumljivo uspjela pronaći i utabati kakve-takve putove razvoja i niše opstanka. Riječ je bila prvenstveno o pojedinačnim znanstvenim institucijama i centrima, koji su u puno većoj mjeri bili rezultatom angažmana pojedinaca, nego sustavne institucionalne i državne potpore kakvu je bioetika istovremeno imala u SAD-u. Čak i u tim slučajevima, u europskim je primjerima gotovo u pravilu bila riječ o inicijativama potaknutim američkim utjecajima, nerijetko uz potporu Katoličke crkve, od početka snažno zainteresirane za teme bioetičkog predznaka.¹²²

Osim kroz aktivnost religijskih zajednica, te rad znanstvenih institucija i unapređenje akademskih kurikuluma, bioetika se u europskim zemljama postupno institucionalno razvijala i kroz osnivanje (bio)etičkih nacionalnih povjerenstava – gotovo desetljeće nakon prvog američkog nacionalnog tijela (1974. američka vlada osniva *National Commission for the Protection of Human Subjects of Biomedical and Behavioral Research*), u Francuskoj je 1983. osnovano prvo slično tijelo u Europi – za znanosti o životu i zdravlju (*Committee consultatif national d'éthique pour les sciences de la vie et de la santé*). Francuski

¹²² Osnivač prvog bioetičkog centra u Europi 1976., španjolskog *Borja de Bioètica*, ginekolog i opstetičar Francesco Abel, boravio je 1972. na Institutu Kennedyjevih za etiku, blisko suradujući s Hellegersom i američkim bioetičarima tog vremena; prema P. Schotsmans, »Integration of bio-ethical principles and requirements into European union statutes, regulations and policies«, *Acta Bioethica* 11, br. 1 (2005): 38 (37–46). Ponirski primjer osnivanja centara po uzoru na anglo-američka iskustva ubrzo su slijedili još neki europski gradovi (Lyon, Pariz, London, Leuven, Maastricht: detaljnije vidi u: Iva Rinčić, *Europska bioetika: ideje i institucije* (Zagreb: Pergamena, 2011), 120–121).

su model ubrzo slijedile druge zemlje (Italija, Portugal)¹²³, dok su se anglo-saksonske i skandinavske zemlje odlučile za opciju *ad-hoc* povjerenstava za pojedina pitanja.

Paralelno s uspostavom nacionalnih tijela, u javnosti se sve češće javljalo pitanje uspostave »europskog etičkog povjerenstva«, usporavano međusobnim razlikama europskih zemalja. Osamdesete su godine u Europi obilježene jačanjem eurointegracijskih procesa, uz stvaranje novih i jačanje postojećih političkih institucija, te paralelno širenje područja zajedničkog nadnacionalnog interesa. Iako je na razini tadašnje Europske zajednice prvo slično savjetodavno tijelo Europske komisije osnovano već 1991. (Europska savjetodavna grupa za etičke implikacije biotehnologije/*European Group of Advisers on the Ethical Implications of Biotechnology*; 1998. preimenovano u Europska skupina za etiku u znanosti i novim tehnologijama/*European Group on Ethics in Science and New Technologies*, EGE)¹²⁴, službeni Bruxelles do danas nije zauzeo bitno drugačiji stav u sagledavanju i normiranju bioetičkih pitanja. Imajući na umu činjenicu da bioetičke rasprave gotovo u pravilu otvaraju složena pitanja filozofske, religijske i kulturološki uvjetovane naravi, službena Europa u bioetičkim je pitanjima zadržala ulogu načelnog savjetodavca, prepuštajući konkretne stavove i rješenja nacionalnim razinama¹²⁵. Aktivno se angažirajući u pitanjima režima četiriju sloboda (npr. slobodno

¹²³ Francusko je povjerenstvo prvotno imalo 41 člana, danas broji 39: 5 ih pripada glavnim filozofskim i duhovnim grupacijama, 19 je izabrano zbog kvalifikacija i interesa za etička pitanja, a preostalih 15 je iz znanstveno-istraživačke zajednice.

¹²⁴ Detaljnije vidi kod Rinčić, *Europska bioetika*, 125–126.

¹²⁵ Zornu sliku stanja možda najbolje prenosi naslov knjige iz 1993. *Put oko svijeta u 80 laboratorija* (*Le tour du monde en 80 laboratories*) u kojoj autor, Bertrand Jordan, parafrazirajući Vernovo putovanje oko svijeta, sažima različitost stavova prema znanosti i istraživanju u pojedinim europskim zemljama: dok medicinska istraživanja u Francuskoj imaju dobru osnovu i potporu javnosti, u Njemačkoj izazivaju sumnju (Rogers i de Bousinger, *Bioethics in Europe*, 184.).

kretanje ljudi, usluga ili proizvoda...), zaštiti intelektualnih prava ili zaštiti potrošača, konkretno djelovanje u vezi bioetike, povezano sa specifičnim vrijednosnim sustavima, Europa je oduvijek ostavljala zemljama-članicama¹²⁶, prešutno potvrđujući svoju rezerviranost i limitiranost u složenim pitanjima poput života, smrti, osobe, autonomije ili digniteta. Slično su raspoloženje u pravilu dijelile i zemlje-članice: »Sve do danas, vlade zemalja-članica politiku javnog zdravstva smatraju predelikatnom, preutjecajnom u nacionalnim izborima i previše kulturno specifičnom da bi odgovornost za nju prepustile rukama nadnacionalnih autoriteta«.¹²⁷

Svoju pravnu slabost u području bioetike Unija, kao »zajednica s ograničenim ovlastima«, donekle ipak uspješno kompenzira bliskom suradnjom i pravnom komplementarnošću s Vijećem Europe. Iako prve preporuke Parlamentarne skupštine Vijeća Europe potječu s kraja 1970-ih,¹²⁸ značajnije aktivnosti započinju tijekom 1980-ih osnivanjem *Ad-hoc Committee on Genetic Experts* pri Vijeću Europe (od 1985.: *Ad-hoc Committee on Experts on Bioethics*). Osim umrežavanja postojećih aktivnosti zemalja-članica u polju bioetike, glavni je cilj rada ovog tijela bilo stvaranje zajedničkog bioetičkog dokumenta, što je konačno i ostvareno 1997. donošenjem

¹²⁶ Između ostalog, ta je europska »nemoć« u prihvaćanju teksta Povelje temeljnih ljudskih prava kao sastavnog dijela Ustavnog ugovora, usklađenog s pravnom stečevinom EU, neslavno završila odbacivanjem spomenutog ugovora 2006. Detaljnije vidi kod Rinčić, *Europska bioetika*, 81–83.

¹²⁷ H. Redwood, »Toward a Mid-Atlantic model of health-care: a European perspective«, u *Europäischer Binnenmarkt und Wettbewerb: Zukunftsszenarien für die GKV*, uredio Norbert Klusen (Baden-Baden: Nomos, 2003), 52 (52–69), prema Monica Steffen et al., »Introduction: the Europeanization of health policies«, u *Health Governance in Europe: Issues, Challenges and Theories*, uredila Monica Steffen (Routledge: Taylor & Francis Group, 2005), 16 (8–17).

¹²⁸ *Recommendation 818* (1977) o stanju mentalno bolesnih (*on the situation on the mentally ill*); *Recommendation 779* (1976) o pravima bolesnih i umirućih (*on the rights of the sick and dying*); *Resolution 613* (1976) o pravima bolesnih i umirućih (*on the rights of the sick and dying*).

Konvencije o zaštiti ljudskih prava i digniteta ljudskih bića s posebnim naglaskom na primjenu u biologiji i medicini/*Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with Regard to the Application of Biology and Medicine* (u skraćenoj verziji: Konvencija o ljudskim pravima i biomedicini/*Convention on Human Rights and Biomedicine*), CETS No.: 164.¹²⁹ Kao pravno-politički čin zajednice europskih država okupljenih u Vijeću Europe, spomenuta je Konvencija jedan od najvećih uspjeha europskih zemalja, te lobistički primjer sličnim nastojanjima stvaranja zajedničkih platformi djelovanja u području bioetike. Djelujući kao okvirni instrument, sveobuhvatan u pristupu, no s propisanim tek minimalnim obvezujućim standardima, uz pravnu zaštitu nacionalnih sudova, Konvencija istovremeno ne prestaje podsjećati na nesmanjeno prisutne i nesmanjeno snažne otpore pojedinih zemalja, dovodeći u pitanje njenu sadašnju snagu, te izvjesnost stvaranja zajedničke europske bioetičke budućnosti.

Unatoč snažnim nastojanjima pojedinaca u području europske bioetike, tako sve do nedavno možemo govoriti tek o bioetici koja se različitim intenzitetom i usmjerenjem javlja u pojedinim europskim zemljama i povremeno na razini Unije, ne ugrožavajući pritom snažnu tradiciju i opstojnost medicinske etike, medicinske deontologije i drugih bliskih područja.

¹²⁹ »Na temelju članka 88. Ustava Republike Hrvatske, Hrvatski sabor donio je 16. srpnja 2003. godine Odluku o proglašenju Zakona o potvrđivanju Konvencija o zaštiti ljudskih prava i dostojanstva ljudskog bića u pogledu primjene biologije i medicine: Konvencije o ljudskim pravima i biomedicini, Dodatnog protokola uz Konvenciju o zaštiti ljudskih prava i dostojanstva ljudskog bića u pogledu primjene biologije i medicine o zabrani kloniranja ljudskih bića i Dodatnog protokola uz Konvenciju o zaštiti ljudskih prava i dostojanstva ljudskog bića u pogledu primjene biologije i medicine, u vezi presađivanja organa i tkiva ljudskog porijekla (Narodne novine, Međunarodni ugovori, 13/03)« (Rinčić, *Europska bioetika*, 133).

Europa, bioetika i pitanje etičkih načela

Teškoće uočavanja i definiranja europskih specifičnosti u polju bioetike proteklih su se desetljeća očitovale na više razina: terminološkoj, sadržajnoj, povijesno-razvojnoj i metodološkoj. O kritikama te američke principalističke mode do danas se već podosta pisalo, nerijetko promovirajući stav da je upravo to metodološko određenje američke bioetike (tzv. *Georgetown Mantra*) jedan od ključnih razloga europskog odmaka od američkih principalističkih obrazaca.

Nametnuvši se kao stariji i izvorni europski koncept, suvremena bioetika, posebno u svojoj inačici integrativne bioetike, usmjerava se k stvaranju orijentacijskog znanja u svim segmentima života, svojim pluriperspektivnim pristupom ujedno potiskujući u povijest principalizam (kao početnu razvojnu fazu bioetike).¹³⁰ Ipak, u stvaranju europske bioetike važnim se čini istaknuti napore europskih bioetičara s kraja prošlog stoljeća, angažiranih u nastojanjima da revidirajući američku principalističku školu potaknu europsku bioetiku i biopravo, razrađujući i definirajući specifična temeljna europska etička načela.

Riječ je, dakako, o inicijativi u okviru projekta BIO-MED II, BMH4-95-0207 (1995-1998), *Osnovna etička načela u bioetici i biopravu (Basic Ethical Principles in European Bioethics and Biolaw)*, pod koordinacijom filozofa Petera Kempa iz Kopenhagena. »U suradnji 22 institucijskih partnera, cilj projekta bio je upozoriti na neka nova bioetička i društvena pitanja unutar biomedicine i istraživanja zdravlja. Poticaj spomenutom cilju bilo je uvjerenje da glavni problem suvremene bioetičke rasprave leži u prekomjernom isticanju načela uvažavanja autonomije, koje je pod američkim utjecajem postalo sveprisutno i u europskom kulturnom, civilizacijskom,

¹³⁰ Ante Čović, »Razvoj bioetike od principalizma do pluriperspektivizma«, u *Bioetika: zbornik povzetkog / Simpozij Slovenskega filozofskega društva [Ljubljana, 4.-5-12.2008.]*, uredio L. Omladič (Ljubljana: Slovensko filozofsko društvo, 2008), 9.

ali i političkom okruženju. Naime, kako je istaknuto u Završnom izvješću projekta, djeca, nekompetentne osobe, senilne i osobe s demencijom, mentalno hendikepirane osobe, kao i svi ostali možda i nesvjesno intelektualno i(li) fizički ovisni o drugima, nesposobni su zaštititi same sebe. Očigledno je, dakle, da postoje skupine marginaliziranih i ugroženih koji, po svojim fizičkim, psihičkim, dobnim i drugim određenjima nisu u poziciji prakticirati načelo autonomije u punom smislu njegovog značenja i primjene. Sasvim je opravdano stoga postaviti pitanja poput: da li se uvažavanje osobe sastoji samo od uvažavanja njene autonomije, odnosno, je li načelo samoodređenja jedino i glavno etičko načelo društvene, ali i individualne odgovornosti u području bioetike i bioprava. Odgovori na ova pitanja, ali i brojna druga, zahtijevali su proučavanje i propitivanje i triju novih načela: digniteta, integriteta i ranjivosti« (*Final Report to the European Commission on the Project Basic Ethical Principles in Bioethics and Biolaw 1995–1998 Part B*, 1999., 2).¹³¹

Da zaključimo: odlučivši se za četiri spomenuta načela, autori nisu imali za cilj odbacivanje američke bioetike, nego traženje prihvatljive europske inačice etičkih načela u okviru američkog principalizma. Definiranje europskih etičkih načela, kako su to učinili europski etičari, tako, nesumnjivo ima važnu ulogu u povijesnim kretanjima i traženju europskih alternativa tadašnjoj bioetici, ali će se na stvaranje izvorne europske bioetike trebati pričekati još neko vrijeme.

¹³¹ Detaljnije o samim načelima vidi u: Rinčić, *Europska bioetika*, 102–113 i J. D. Rendtorff i P. Kemp, *Basic Ethical Principles in European Bioethics and Biolaw, Vol. I. Autonomy, Dignity, Integrity and Vulnerability* (Copenhagen/Barcelona: Center for Ethics and Law/Institut Borja de Bioètica, 2000).

Kratka povijest bioetike u Hrvatskoj¹³²

Kako je bioetika prvi put stigla u Hrvatsku

Katolička je crkva među prvima prigrllila Potterov »izum« bioetike (čak i ako ne računamo ulogu Crkve pri osnivanju Instituta Kennedyjevih, Nacionalni katolički centar za bioetiku – The National Catholic Bioethics Center – osnovan je u Philadelphiji još 1972.), videći u njemu nov način za promidžbu starih Crkvenih učenja. Crkva jednostavno nije mogla dozvoliti da se glavna pitanja njene doktrine raspravljaju bez nje,¹³³ ali je vidjela i interesantnu mogućnost da pristupi debati dotada rezerviranoj za medikoetičare (tj. liječnike).¹³⁴ Nije, stoga, iznenađenjem da je i u Hrvatskoj termin »bioetika« u literaturi prvi upotrijebio isusovac Valentin Pozaić¹³⁵ u svom

¹³² Ovo je poglavlje integralni dio članka: Iva Rinčić i Amir Muzur, »Variety of bioethics in Croatia: a historical sketch and a critical touch«, *Synthesis philosophica* 26, br. 2 (2011): 403–428.

¹³³ Kršćanska vizija bioetike dominira obilnom literaturom. Cf. Gilbert Meilaender, *Bioethics: A Primer for Christians*. 2. izdanje (Grand Rapids, MI/Cambridge, UK: William B. Eerdmans Publishing Company, 2005); Michele Aramini, *Introduzione alla bioetica*. 3. izdanje (Milano: Giuffrè Editore, 2009; 2. izdanje prevedeno je i na hrvatski: *Uvod u bioetiku*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2009); etc.

¹³⁴ Cf. Valentin Pozaić, »Bioetika«, *Obnovljeni život* 42, br. 2 (1987): 136–149, osobito str. 144.

¹³⁵ Rođen 1945., Valentin Pozaić je doktorirao iz moralne teologije na Sveučilištu Gregoriana u Rimu 1984. Pozaić je poučavao bioetiku u Rimu od 1990. do 1994., a kasnije kršćansku etiku na Filozofskom fakultetu Družbe Isusove u Zagrebu. Bioetiku je proučavao i na Joseph and Rose Kennedy Institute of Ethics u Washingtonu (1982., 1986., 2001. i 2004.), Linacre Centre for Health Care Ethics u Londonu (1991.) i Instituto Borja de Bioètica u Barceloni (1992.). Godine 2005. imenovan je pomoćnim biskupom zagrebačkim.

članku u proljeće 1985.¹³⁶ Rujna 1986. Pozaić je osnovao i Centar za bioetiku pri Filozofsko-teološkom institutu Družbe Isusove u Zagrebu. Moguće je da je neposrednim modelom za Pozaićev Centar bio Institut za bioetiku Katoličkog sveučilišta Svetog srca pri Fakultetu za medicinu i kirurgiju »Agostino Gemelli« u Rimu, utemeljen lipnja 1985.¹³⁷ (na ovom su fakultetu predavanja iz bioetike započela još 1984., u vrijeme dok je Valentin Pozaić bio u Rimu). Glavna je ideja Pozaićeve inicijative bila da »medicinska etika više ne uspijeva pokriti sva područja problematike na području zdravlja, bolesti i smrti. Kao odgovor pojavila se nova interdisciplinarna struka – bioetika.«¹³⁸ Pozaićev je Centar publicistički vrlo aktivan. U biblioteci »Bioetika« dosad su izašle sljedeće knjige:

1. Pozaić V.,¹³⁹ ur. (2 izdanja, 1991. i 2004.). *Ekologija: znanstveno-etičko-teološki upiti i obzori.*
2. Pozaić V., ur. (1992.). *AIDS: činjenice, zavaravanja, nade.*
3. Pozaić V., ur. (1993.). *Droga: od beznađa do nade.*
4. Pozaić V., ur. (1995.). *Strah: naš životni pratilac.*
5. Matulić T., ur. (1997.). *Pobačaj: drama savjesti.*

¹³⁶ Valentin Pozaić, »Eutanazija – smrt po vlastitu ili tuđem izboru«, *Obnovljeni život* 40, br. 2 (1985): 126–144; Valentin Pozaić, »Deklaracija o eutanaziji«, *Obnovljeni život* 40, br. 2 (1985): 170–176. Vidi potpuniju bibliografiju V. Pozaića u: Ivan Šestak, »Prigodom biskupskog ređenja Valentina Pozaića SJ«, *Obnovljeni život* 60, br. 1 (2005): 105–116. Premda je Pozaić publicirao dva kraća članka na slične teme već u prosincu 1984., u njima nije eksplicitno spomenuo bioetiku (cf. Valentin Pozaić, »Pravo na smrt«, *Glas koncila* 30 (1984): 4; i Valentin Pozaić, »Pravo na život«, *Glas koncila* 31 (1984): 4).

¹³⁷ Ravnateljem je bio Elio Sgreccia, prvi profesor bioetike u Italiji. Cf. Tonči Matulić, »Korijeni bioetike«, *Crkva u svijetu* 31, br. 3 (1996): 323–331.

¹³⁸ Centar za bioetiku – Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove (<http://www.bioetika.ftidi.hr/bioetika.htm>).

¹³⁹ Valentin Pozaić je objavljivao knjige s bioetičkim temama i prije pokretanja biblioteke »Bioetika«. Cf. *Život dostojan života: eutanazija u prosudbi medicinske etike* (Zagreb: FTI Družbe Isusove, 1985); *Život prije rođenja: etičko-moralni vidici* (Zagreb: FTI Družbe Isusove, 1990).

6. Pozaić V., ur. (1998.). *Čuvari života: radosti i tjeskobe djelatnika u zdravstvu.*
7. Martinović-Vlahović R., ur. (1998.). *Prirodno planiranje obitelji.*
8. Fuček I., ur. (1998.). *Obnova braka i obitelji.*
9. Volarić-Mršić A., ur. (2002.). *Kultura života.*

U biblioteci »Donum vitae«, pak, Centar je izdao još devet knjiga:

1. Volarić-Mršić A., ur. (2001.). *Status ljudskog embrija.*
2. Peraica M., Znidarčić Ž., ur. (2002.). *Ljubav i brak.*
3. Švajger A. (2004.). *Spisi medicinske etike.*
4. Znidarčić Ž., ur. (2004.). *Medicinska etika I.*
5. Kos S. (2004.). *Ženidba u spisima kršćanskih pisaca prvih četiriju stoljeća: pravno-moralna prosudba.*
6. Znidarčić Ž., ur. (2006.). *Medicinska etika II.*
7. Lasić S. (2009.). *Pravo na rođenje u učenju Crkve.*
8. Znidarčić Ž., ur. (2009.). *Etika u medicinskoj znanosti.*
9. Brkljačić Žagrović M., ur. (2011.). *Medicinska etika u palijativnoj skrbi.*

Među najimpresivnijim teološkim intelektualnim prinosima bioetičkoj misli u Hrvatskoj svakako je onaj Tončija Matulića.¹⁴⁰ U nizu knjiga, Matulić je ušao u najdublje slojeve bioetičke epistemologije:

1. Matulić T. (2001.). *Bioetika.* Zagreb: Glas Koncila.
2. Matulić T. (2006.). *Oblikovanje identiteta bioetičke discipline: vodič kroz bioetiku 1.* Zagreb: Glas Koncila.
3. Matulić T. (2006.). *Život u ljudskim rukama: vodič kroz bioetiku 2.* Zagreb: Glas Koncila.

¹⁴⁰ Rođen 1966., Tonči Matulić se zaredio 1992. Magistrirao je na Akademiji Alfonsiana u Rimu 1995., a doktorirao 1998. Bioetiku je proučavao na Joseph and Rose Kennedy Institute of Ethics u Washingtonu i na Institute of Bioethics pri Fakultetu za medicinu i kirurgiju Agostino Gemelli u Rimu. Od 2012. je dekanom Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

4. Matulić T. (2006.). *Medicinsko prevrednovanje etičkih granica: vodič kroz bioetiku 3*. Zagreb: Glas Koncila.
5. Matulić T. (2006.). *Bioetički izazovi kloniranja čovjeka*. Zagreb: Glas Koncila.
6. Matulić T. (2009.). *Metamorfoze kulture*. Zagreb: Glas Koncila.

Premda su i neki drugi teolozi pridonijeli razvitku bioetičke misli u Hrvatskoj (npr., Josip Grbac, profesor pri Matulićevoj Katedri za moralnu teologiju, koji predaje u Rijeci, pisao je o bioetičkim aspektima transplantacije, istraživanja u genetici i dr.), ovdje naglašavamo ulogu Luke Tomaševića,¹⁴¹ koji je uveo teološku perspektivu u integrativnu i kliničku bioetiku, realizirajući na taj način pravi potterovski »most« između teologije, filozofije i medicine.¹⁴²

Neovisno od teologa, drugu liniju razvoja bioetike u Hrvatskoj uspostavili su pravnici. Ušavši u ovo područje prvenstveno slijedeći interes za ljudska prava, Nenad Hlača¹⁴³ s riječkog Pravnog fakulteta počeo je publicirati o bioetičkim temama još 1990.¹⁴⁴ Iste je godine The Hastings Center iz New Yorka u Dubrovniku organizirao drugu *East-West Bio-*

¹⁴¹ Rođen 1951., Luka Tomašević je studirao i 1977. diplomirao teologiju na Studium Theologicum Jerosolymitanum u Jeruzalemu. Magistrirao je i doktorirao iz područja moralne teologije na Akademiji Alfonsiana u Rimu. Godine 1974. pristupio je franjevačkom Redu, a od 2007. do 2009. obnašao je dužnost dekana Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Splitu.

¹⁴² Cf. Luka Tomašević, »Bioetika u kršćanskoj tradiciji i sadašnjosti«, *Filozofska istraživanja* 18, br. 4 (1998): 775–791. Od mlađe generacije »mostograditelja« ove vrste, spomenuti se može Dariju Rupčić, Ivicu Kelama, Suzanu Vuletić i druge.

¹⁴³ Nenad Hlača je rođen 1958. Studirao je pravo u Rijeci, magistrirao na Sveučilištu u Beogradu i doktorirao na Sveučilištu u Zagrebu. Ljudska prava proučavao je u Firenci i Turkuu. Predaje na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Rijeci i vodi poslijediplomske tečajeve »Human Rights and Medicine« na Interuniverzitetskom centru u Dubrovniku.

¹⁴⁴ Cf. »Ogledi o pravnom statusu fetusa«, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 40 (1990): 231–247; »Život *in vitro*«, *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci* 11 (1990): 75–90; »Abortion: Croatia and Bosnian refugees«, *Bulletin of Medical Ethics* 85 (1993): 26–27; itd.

*ethics Conference*¹⁴⁵ (prva je bila održana u mađarskom Pečuhu 1989.).¹⁴⁶

Nikola Visković,¹⁴⁷ profesor Pravnog fakulteta u Splitu, osim što je izrazio interes za bioetiku i biopravo,¹⁴⁸ objavio je dva stožerna djela hrvatske bioetike (čiji će značaj tek biti u potpunosti shvaćen u kontekstu europske/jahrovske bioetike): enciklopedijske kompendije čovjekovog odnosa prema biljkama¹⁴⁹ odnosno životinjama.¹⁵⁰ Na splitskom Pravnom fakultetu djeluje i Jozo Čizmić, koji se uglavnom bavi temom odnosa bioetike i (medicinskog) prava,¹⁵¹ kao i riječki pravници mlađe generacije poput Dalide Ritosse, Marissabell Škorić, i dr.

U Zagrebu je bioetičko-pravnu perspektivu proširila Ksenija Turković,¹⁵² stručnjakinja za kazneno pravo i viktimolo-

¹⁴⁵ Hlača tvrdi da je to prvi spomen »bioetike« u hrvatskim akademskim krugovima, ali, kao što smo vidjeli, tome nije tako.

¹⁴⁶ Strachan Donnelley, »Hastings on the Adriatic«, *Hastings Center Report* 20, br. 6 (1990): 5–6; Nenad Hlača, »O bioetici u povodu potpisa u Vijeću Europe dvaju međunarodnih dokumenata s bioetičnim sadržajima«, *Vladavina prava* 2, br. 3–4 (1998): 45–52.

¹⁴⁷ Rođen 1938., Nikola Visković je dio mladosti proveo u Santiagu de Chile (1948.–1956.). Diplomirao je na Pravnom fakultetu u Zagrebu 1961., proučavao europsko pravo u Strasbourgu, a doktorirao u Beogradu 1967. Do umirovljenja je predavao teoriju prava i države na Sveučilištu u Splitu. Jedan je od osnivača ekološkičke političke stranke Zelena akcija, a od 2001. do 2009. bio je aktivan u Hrvatskom helsinškom odboru. Godine 2003. donirao je splitskom Pravnom fakultetu bogatu hemeroteku.

¹⁴⁸ Nikola Visković, »Bioetika i biomedicinsko pravo«, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 32, br. 1–2 (1995): 67–83.

¹⁴⁹ Nikola Visković, *Stablo i čovjek: prilog kulturnoj botanici*. Zagreb: Antibarbarus, 2001.

¹⁵⁰ Nikola Visković, *Životinja i čovjek: prilog kulturnoj zoologiji*. Split: Kulturni krug, 1997. (u drugom, dijelom revidiranom, izdanju: *Kulturna zoologija: što je životinja čovjeku i što je čovjek životinji*. Jastrebarsko: Jenesski & Turk, 2009).

¹⁵¹ Cf. Jozo Čizmić, »Bioetika i medicinsko pravo«, *Medicina* 44, br. 2 (2008): 171–185.

¹⁵² Rođena 1963., Ksenija Turković je diplomirala na Pravnom fakultetu u Zagrebu, a magistrirala i doktorirala na Pravnom fakultetu Sveučilišta Yale. Prorektorica je zagrebačkog sveučilišta, a od 2012. sutkinja Europskog suda za ljudska prava u Strassbourgu.

ginja, poznata osobito po svojim studijama o eutanaziji,¹⁵³ a njen rad nastavljaaju njeni učenici, Sunčana Roksandić-Vidlička i drugi. U riječkoj podružnici Hrvatskog bioetičkog društva aktivan je pravnik Žvonko Bošković, autor knjige *Medicina i pravo*.¹⁵⁴ Pravni aspekti bioetike i medicinske etike istraženi su i dokumentirani i radom nekoliko simpozija koji su nedavno održani u Hrvatskoj.¹⁵⁵

Otprilike 1995. bioetičkoj su se debati pridružili i riječki filozofi. Elvio Baccarini¹⁵⁶ je već publicirao o eutanaziji, pobačaju, transplantaciji organa, kloniranju itd.,¹⁵⁷ Snježana

¹⁵³ Cf. »Euthanasia in Croatia«, u *Euthanasia in International and Comparative Perspective*, uredili Marc Groenhuijsen i Floris van Laanen (Nijmegen: Wolf Legal Publisher, 2006), 58–70; Ksenija Turković, Sunčana Roksandić Vidlička i Aleksandar Maršavelski, »Eutanazija i potpomognuto samoubojstvo – etičke dileme kriminalne politike«, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu* 17, br. 1 (2010): 223–246; itd.

¹⁵⁴ Žvonko Bošković, *Medicina i pravo*. Zagreb: Pergamena, 2007.

¹⁵⁵ Deveti riječki bioetički okrugli stol »Bioetika i medicinsko pravo« (Rijeka, 15.–16. svibnja 2008.); 18th World Congress on Medical Law (Zagreb, 8.–12. kolovoza 2010.).

¹⁵⁶ Rođen 1961., Elvio Baccarini je diplomirao na Sveučilištu u Trstu, magistrirao na Sveučilištu u Zagrebu i doktorirao opet u Trstu. Bio je predsjednikom Hrvatskog društva za analitičku filozofiju i dekanom riječkog Filozofskog fakulteta.

¹⁵⁷ Cf. Elvio Baccarini, »Alan Gewirth i problem pobačaja«, *Filozofska istraživanja* 18, br. 4 (1998): 901–909; »Neka etička pitanja vezana uz AIDS i HIV«, *Agora* 2, br. 5 (1998): 9–22; »Etična vprašanja v zvevi s presajanjem organov«, *Analiza* 2, br. 1 (1998); »Pobačaj: pomažu li moralne intuicije?«, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 19, br. 1 (1998): 115–132; »Neki moralni problemi razvoja i primjene genetike«, u *Društveni značaj genske tehnologije*, uredili Darko Polšek i Krešimir Pavelić (Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 1999), 235–258; »Eutanazija: kratki uvod«, *Metodički ogledi* 7, br. 1–2 (2000): 79–88; »Kantovo nasljeđe i pitanje eutanazije«, *Filozofska istraživanja* 22, br. 2–3 (2002): 517–530; »Distributivna pravda i presađivanje organa«, *Hrvatski časopis za javno zdravstvo* 2, br. 6 (2006): <http://www.hcjz.hr/old/clanak.php?id=12799>; »Public Reason and Extension of Lifespan«, *Synthesis philosophica* 23, br. 1 (2008): 73–92; Milica Czerny Urban i Elvio Baccarini, »Dužnost umiranja«, *Prolegomena* 9, br. 1 (2010): 45–69.

Prijjić-Samaržija¹⁵⁸ uglavnom o pobačaju,¹⁵⁹ Neven Petrović je preveo knjigu Petera Singera *Animal Liberation*¹⁶⁰ itd. Baccharini je objavio knjigu *Bioetica: Analisi filosofiche liberali* (Torino: Trauben, 2002) i, zajedno sa S. Prijjić-Samaržijom, *Praktičnu etiku: oglede iz liberalnoga pristupa nekim problemima praktične etike* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2007). S Marijom Šimoković oni su 2002. objavili i tematski blok o bioetici u riječkom časopisu za kulturu *Novi Kamov* (sv. 2, br. 4, Izdavački centar Rijeka, glavni urednik Ljubomir Stefanović).

Prije »službene« pojave bioetike, glavni proboj suptilnijih medicinskoetičkih tema do hrvatske javnosti uspio je liječnicima. U bivšoj Jugoslaviji, nakon osnivanja prvih (bolničkih) etičkih povjerenstava 1970-ih,¹⁶¹ pionirima medicinske etike i ljudskih prava bili su Pavle Gregorić (1892.–1989.) i Slobodan Lang 1980-ih, kada je utemeljen i centar za medicinsku

¹⁵⁸Rođena 1964., Snježana Prijjić-Samaržija je diplomirala na Sveučilištu u Beogradu, magistrirala na Sveučilištu u Ljubljani a doktorat obranila pri Sveučilištu u Zagrebu. Prorektoricom je riječkog sveučilišta.

¹⁵⁹Cf. Snježana Prijjić, ur., *Pobačaj: za i protiv* (Rijeka: Hrvatski kulturni dom, 1995); Snježana Prijjić-Samaržija, »Abortion and Responsibility«, *Acta Analytica* 18 (1997): 161–174; »Je li embrio osoba«, *Vladavina prava* 3 (1999): 7–16; »Pobačaj i odgovornost za trudnoću«, *Filozofska istraživanja* 74, br. 3 (1999): 575–585; »Moralno i zakonsko utemeljenje prava na pobačaj«, *Vladavina prava* 4 (2000): 63–84; »Moralni i zakonski status pobačaja«, *Novi Kamov* 2, br. 4 (2002): 15–31; »Embrio experimentation and sorites paradoxes«, *Etica & Politica* 6 (2004): 2; »Bioethical issues and sorites paradox«, *Synthesis philosophica* 23, br. 2 (2008): 203–213; »Kontracepcija: prirodno, umjetno, moralno«, *Filozofska istraživanja* 31, br. 2 (2011): 277–299.

¹⁶⁰Peter Singer, *Oslobođenje životinja* (Zagreb: Ibis grafika, 1998). Djelo *Practical Ethics* Petera Singera preveo je na hrvatski pet godina kasnije Tomislav Bracanović a objavio KruZak.

¹⁶¹Ana Borovečki, Jadranka Mustajbegović i Božidar Vrhovac, »Dodatak G: Stanje razvoja medicinske etike u Republici Hrvatskoj i neki važni etički problemi«, u *Teme iz medicinske etike u Hrvatskoj*. Zagreb: Medicinska naklada, 2010: VI–XVI (dio djela: Ana Borovečki i Jadranka Mustajbegović, ur. *Priručnik medicinske etike*. Zagreb: Croatian Medical Journal / Medicinska naklada, 2010).

etiku¹⁶² pri Školi narodnog zdravlja »Andrija Štampar«, kao i godišnja radionica pri Interuniverzitetskom centru u Dubrovniku.¹⁶³ Poprilici istodobno, tadašnji pročelnik Zavoda za sudsku medicinu Medicinskog fakulteta u Rijeci, Branko Volarić (1927.–1982.), počeo je pripremati kolegij iz medicinske etike zajedno s tadašnjim pročelnikom Katedre za društvene znanosti na istom fakultetu, Ivanom Šegotom. Ova će ideja, međutim, vjerojatno slijedom smrti Volarića, u Rijeci zaživjeti tek desetak godina kasnije.¹⁶⁴

Ivan Šegota (1938.–2011.) bio je novinar s tipičnim osjećajem za novo.¹⁶⁵ Kao visokorangirani političar jugoslavenske komunističke ere predavao je od 1976. na Medicinskom fakultetu u Rijeci marksizam i teoriju i praksu socijalističkog samoupravljanja. U vrijeme političkih promjena – dakle, kasnih 1980-ih i početkom 1990-ih – Šegota je počeo tražiti nove smjernice za svoju karijeru. Osim što je uveo medicinsku sociologiju, otputovao je u Washington i ondje, na Institutu za etiku Kennedyjevih Sveučilišta Georgetown, otkrio bioetiku. S torbama punih fotokopija vratio se u Rijeku i na Medicinskom fakultetu uveo kolegije medicinske etike (»Hipokratova

¹⁶² Jugoslavenski centar za medicinsku etiku i kvalitetu života (osnovan 1982.).

¹⁶³ Henk ten Have, Ana Borovečki i Stjepan Orešković, »Master programme 'Health, human rights and ethics': a curriculum development experience at Andrija Štampar School of Public Health, Medical school, University of Zagreb«, *Medicine, Health Care and Philosophy* 8 (2005): 371–376.

¹⁶⁴ Kuriozna povezanost etike i sudske medicine izgleda da je daleko širom tradicijom: u Ljubljani je povjesničarki medicine Zvonki Zupanič Slavec bilo ponuđeno da preuzme nastavu iz medicinske etike pod uvjetom da specijalizira iz sudske medicine (što Z. Zupanič Slavec nije učinila). U Splitu medicinsku etiku predaje još jedna specijalistkinja sudske medicine, Marija Definis Gojanović, a u Tirani bioetičkim pioniriom slovi forenzičar Bardhyl Çipi.

¹⁶⁵ Radi detaljnijeg pregleda dinamičnog života i rada Ivana Šegote, vidi: Iva Rinčić, »Ivan Šegota: skica za selektivnu biografiju i bibliografiju«, u *Od nove medicinske etike do integrativne bioetike*, uredili Ante Čović, Nada Gosić i Luka Tomašević (Zagreb: Pergamena/Hrvatsko bioetičko društvo, 2009), 365–376; Amir Muzur, »Ivan Šegota (1938.–2011.): sjećanja na razmeđu objektivnog i subjektivnog«, *Jahr* 3, br. 5 (2012): 309–311.

zakletva danas«, izborni predmet od 1991./1992.; »Medicinska etika«, obvezni predmet od 1992./1993.). Naziv »bioetika« prvi je put upotrijebljen u naslovu kolegija 1993./1994. (»Uvod u bioetiku«, izborni predmet na prvoj godini studija medicine).¹⁶⁶ Medicinski fakulteti u Zagrebu i Splitu pokrenuli su kolegije iz medicinske etike 1995., a Medicinski fakultet u Osijeku preuzeo je strukturu kolegija od Zagreba.¹⁶⁷

Ivan Šegota je bio i suosnivačem, prvim predsjednikom (2000.–2004.)¹⁶⁸ i kasnije počasnim predsjednikom Hrvatskog bioetičkog društva, kao i Međunarodnog društva za kliničku bioetiku (osnovano 2003.) i Hrvatskog društva za kliničku bioetiku (osnovano 2005.). Pri Katedri za društvene znanosti (koju je vodio 32 godine) otpočeo je i intenzivnu izdavačku aktivnost.¹⁶⁹

1. Šegota I. (1992.). *Hipokratova zakletva danas*.
2. Šegota I. (1994; 2., dopunjeno izdanje 2000.). *Nova medicinska etika (bioetika)*.
3. Šegota I. (1997; 2., dopunjeno izdanje) *Etika sestrištva*.
4. Šegota I. et al. (2003.). *Kako komunicirati s gluhiima*.
5. Šegota I. et al. (2010.). *Gluhi i znakovno medicinsko nazivlje*.

Pokrenuto je i nekoliko periodičkih izdanja. Travnja 1993. pojavio se bilten *Etika i medicina*, ali je, zbog financijskih problema, doživio samo tri broja (ugašen u prosincu 1994.).

¹⁶⁶ Ivan Šegota, »Katedra za društvene znanosti«, u *Medicinski fakultet Sveučilišta u Rijeci 1955.–2005.*, uredio Anton Škrobonja (Rijeka: Medicinski fakultet, 2005), 192 (191–194); Ivan Šegota, »Medicinska etika i klinička bioetika – od prvih početaka do 9. svjetskog bioetičkog kongresa«, *Medicina* 44, br. 2 (2008): 104–110.

¹⁶⁷ Nada Gosić, »Bioetika u Hrvatskoj«, *Filozofska istraživanja* 20, br. 2–3 (2000): 387.

¹⁶⁸ Kasnije su predsjednicima bili Nikola Skledar (2004.–2008.), Ante Čović (2008.–2012.) i Amir Muzur (od 2012.).

¹⁶⁹ Ovdje su navedene samo Šegotine knjige i brošure o etici/bioetici, a ne njegova druga djela o medicinskoj sociologiji, pravima pacijenata i dr.

Godine 1996. počelo se s objavljivanjem serije *Bioetičke teme*, s prvim brojem posvećenim prvom hrvatskom doktoratu iz deontologije (Josip Dešković iz Omiša, 1848.).¹⁷⁰ Izgleda da »serija« nije nastavljena. Od 1999. objavljena su, međutim, 64 *Bioetička sveska*, donoseći uglavnom popularizacijske tekstove, studentske seminarske radove i prijevode stranih bioetičara na hrvatski:

- Šegota I. (1999.). »Nova definicija bioetike«. *Bioetički svesci* 1;
Šegota I. (1999.). »Privatnost kao bioetički pojam«. *Bioetički svesci* 2;
Šegota I. (1999.). »Prvi etički kodeks hrvatskih medicinskih sestara«. *Bioetički svesci* 3;
Šegota I. (1999.). »Kako definirati bioetiku?«. *Bioetički svesci* 4;
Šegota I. (1999.). »Sedam etičkih načela«. *Bioetički svesci* 5;
Šegota I. (1999.). »Van Rensselaer Potter II: 'otac bioetike'«. *Bioetički svesci* 6;
Šegota I. (1999.). »Etički komiteti i bioetika«. *Bioetički svesci* 7;
Šegota I. (1999.). »Prve bioetičke komisije u Hrvatskoj«. *Bioetički svesci* 8;
Šegota I. (1999.). »Medicinska etika u Hrvata«. *Bioetički svesci* 9;
Zec S. (1999.). »Etika i abortus«. *Bioetički svesci* 10;
Šegota I., ed. (1999.). »Vjerski pogledi na abortus (židovski, rimokatolički, protestanski, islamski)«. *Bioetički svesci* 11;
Šegota I. (1999.). »Etika i eutanazija«. *Bioetički svesci* 12;
Šegota I., ed. (1999.). »Novi etički kodeks u hrvatskih liječnika«. *Bioetički svesci* 13;
Brkljačić M. (1999.). »Etika i AIDS«. *Bioetički svesci* 14;
Gosić N. (1999.). »Bioetička edukacija – ciljevi i sadržaji na Medicinskom fakultetu u Rijeci«. *Bioetički svesci* 15;

¹⁷⁰ Ivan Šegota, *Prva hrvatska deontološka disertacija (Dešković, 1843.)*, *Bioetičke teme* 1 (Rijeka: Katedra društvenih znanosti Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, 1996).

- Gosić N. (1999.). »Bioetička edukacija – riječki model«. *Bioetički svesci* 16;
- Šegota I. (1999.). »Etička pitanja transplantacije«. *Bioetički svesci* 17;
- Šegota I., ed. (1999.). »Novi talijanski kodeks medicinske etike«. *Bioetički svesci* 18;
- Šegota I. (1999.). »Intervjui: Van Rensselaer Potter, Rihito Kimura, Albert Jonsen, Hyakudai Sakamoto«. *Bioetički svesci* 19;
- Šegota I. (1999.). »Informed consent«. *Bioetički svesci* 20;
- Šegota I. (2001.). »Informed consent u Europi«. *Bioetički svesci* 21;
- Gosić N. (2001.). »Informed consent u poslijediplomskom obrazovanju«. *Bioetički svesci* 22;
- Gosić N. (2001.). »Bioetika i bioetička edukacija u Hrvatskoj«. *Bioetički svesci* 23;
- Matulić T. (2001.). »Bioetika i pitanje odbijanja transfuzije krvi«. *Bioetički svesci* 24;
- Šegota I., ed. (2001.). »Dokumenti: Karakaška deklaracija (Caracas, 2001.), Hihonska deklaracija (Gijon, 2000.), Londonski komuniké (London, 2000.), Tokijski komuniké (Tokyo, 1998.), Čenajska izjava o bioetici (Chennai, 1997.)«. *Bioetički svesci* 25;
- Campbell A. V. (2001.). »Globalna bioetika – san ili mora?«. *Bioetički svesci* 26;
- Šegota I. (2001.). »Bioetika i politika«. *Bioetički svesci* 27;
- Šegota I. (2001.). »Nova Potterova inicijativa ‘Projekt 2050’«. *Bioetički svesci* 28;
- Šegota I. (2001.). »Bioetika u Indiji«. *Bioetički svesci* 29;
- Šegota I., ed. (2001.). »Hrvatska u grupi bioetičkih zemalja svijeta – Potterova poruka međunarodnom simpoziju na Cresu/Lošinj«. *Bioetički svesci* 30;

- Gosić N., ed. (2001.). »Potterov 'Bioetički testament'«. *Bioetički svesci* 31;
- Tai M. Ch. (2002.). »Azijska bioetika: pitanje načela«. *Bioetički svesci* 32;
- Sakamoto H. (2002.). »Bioetika i novi humanizam«. *Bioetički svesci* 33;
- Šegota I. (2002.). »Sociologija bioetike«. *Bioetički svesci* 34;
- Šegota I., ed. (2002.). »Američki korijeni bioetike I«. *Bioetički svesci* 35;
- Šegota I., ed. (2002.). »Američki korijeni bioetike II«. *Bioetički svesci* 36;
- Šimoković M. (2002.). »Bioetika i kloniranje I«. *Bioetički svesci* 37;
- Šimoković M. (2002.). »Bioetika i kloniranje II«. *Bioetički svesci* 38;
- Shinagawa S. (2002.). »Bioetika u Japanu: 'Sedam tunela'«. *Bioetički svesci* 39;
- Gosić N. (2002.). »Bioetika u Hrvatskoj – prikaz Matulićeve *Bioetike* (Glas koncila, Zagreb, 2001.)«. *Bioetički svesci* 40;
- Zilgavis P. (2002.). »Europska bioetička konvencija«. *Bioetički svesci* 41;
- Katalog (1–41). *Bioetički svesci* 42;
- Tomašević L. (2002.). »Kršćanska bioetika«. *Bioetički svesci* 43;
- Šegota I. (2003.). »Bioetika i novinarstvo«. *Bioetički svesci* 44;
- Jušić A. (2003.). »Palijativna medicina/skrb i bioetika umiranja«. *Bioetički svesci* 45;
- Šuman L. (2003.). »Bioetika i laboratorijske životinje«. *Bioetički svesci* 46;
- Sorta-Bilajac I. (2003.). »Bioetika i maloljetni pacijenti«. *Bioetički svesci* 47;
- Frković A. (2003.). »Etička povjerenstva u Hrvatskoj – prva praktična iskustva«. *Bioetički svesci* 48;
- Šegota I., ed. (2003.). »Novi Etički kodeks Hrvatskog liječničkog zbora (2002.)«. *Bioetički svesci* 49;

- Zergollern Lj. (2003.). »Bioetika i humana genetika«. *Bioetički svesci* 50;
- Parizeau M.-H. (2003.). »Američki model informiranog pristanka«. *Bioetički svesci* 51;
- Matulić T. (2003.). »Kršćanska i univerzalna etika u bioetičkoj problematici«. *Bioetički svesci* 52;
- Garrafa V., Porto D. (2003.). »Bioetika, moć i nepravda: za intervencijsku etiku«. *Bioetički svesci* 53;
- Cohen-Almagor R. (2003.). »Postoji li 'kultura smrti' u Nizozemskoj?«. *Bioetički svesci* 54;
- Šegota I., Rinčić I., eds. (2003.). »Povijest bioetike: Shana Alexander«. *Bioetički svesci* 55;
- Šegota I. (2003.). »Bioetika u Latinskoj Americi: distanazija«. *Bioetički svesci* 56;
- Rastija M. (2003.). »Žalovanje u dječjoj dobi«. *Bioetički svesci* 57;
- Tomašević L. (2006.). »Religiozna bioetika: kršćanstvo i šintoizam«. *Bioetički svesci* 58;
- Škalić M. (2006.). »Bioetički aspekti odvjjetničkog modela sestrinstva«. *Bioetički svesci* 59;
- Arbanas J. (2007.). »Sestrinstvo i eutanazija: bioetički aspekti«. *Bioetički svesci* 60;
- Sass H.-M. (2008.). »Bioetički imperativ Fritza Jahra: 80 godina bioetike u Njemačkoj (1927.–2007.)«. *Bioetički svesci* 61;
- Šegota I. (2008.). »Infoetika: etika telemedicine«. *Bioetički svesci* 62;
- Šegota I. (2008.). »Uvod u stomatološku etiku«. *Bioetički svesci* 63;
- Đudarić L. (2010.). »Bioetika i anatomija: korištenje tijela umrle osobe u nastavi«. *Bioetički svesci* 64.

Vjerojatno uzimajući kao uzor seriju *Medizinethische Materialien* Centra za medicinsku etiku (*Zentrum für Medizi-*

nische Ethik) Ruhrskog sveučilišta u Bochumu (s nekih 190 izdanja od osnutka Centra 1986.), *Bioetički svesci*, premda lišeni rigoroznijeg nadzora kvalitete, imali su svoju pionirsku ulogu priskrbljujući elementarnu literaturu iz područja bioetike u vrijeme kada su drugi izvori bili oskudni ili uopće nisu postojali.

Seriya *Klinička bioetika* obuhvaća sedam publikacija, ili magistarskih radova članova Katedre, ili zbornika simpozija koji su pri Katedri održavani:

1. Šegota I., ur. (2005.). *Bioetika i palijativna medicina* (zbornik 6. bioetičkog okruglog stola);
2. Sorta-Bilajac I. (2005.). *Od eutanazije do distanzacije* (magisterij);
3. Pelčić G. (2006.). *Donacija organa i vjernici* (magisterij);
4. Gjuran-Coha A., ur. (2006.). *Bioetički aspekti komuniciranja s gluhim pacijentima* (zbornik 7. bioetičkog okruglog stola);
5. Brkljačić M. (2007.). *Potreba Grada Rijeke za hospicijem i palijativnom skrbi* (magisterij);
6. Rinčić-Lerga I., ur. (2007.). *Bioetika i genetika: između mogućnosti i odgovornosti* (zbornik 8. bioetičkog okruglog stola);
7. Sorta-Bilajac. I., ur. (2009). *Bioetika i medicinsko pravo: zbornik radova 9. bioetičkog okruglog stola*.

Osim kraćih tekstova objavljenih u *Bioetičkim svescima*, pri Katedri su prevedene na hrvatski i izdane još dvije značajne knjige: monografija L. Pessinija o distanzaciji¹⁷¹ i zbirka temeljnih članaka V. R. Pottera iz 1971.¹⁷²

¹⁷¹ Leo Pessini, *Distanzacija: do kada produžavati život?*, s portugalskog preveo Radoslav Runko (Rijeka: Adamić/Hrvatsko bioetičko društvo/Teologija u Rijeci, 2004).

¹⁷² Van Rensselaer Potter, *Bioetika: most prema budućnosti*, s engleskog prevela Ines Radinović (Rijeka: Katedra za društvene znanosti Medicinskog fakulteta u Rijeci/Hrvatsko društvo za kliničku bioetiku/Hrvatsko bioetičko društvo/Medunarodno udruženje za kliničku bioetiku, 2007).

Jedan od najvažnijih momenata razvoja bioetike u Hrvatskoj svakako je bilo objavljivanje broja 23–24 časopisa *Društvena istraživanja* (svibanj-kolovoz 1996.), sa središnjim dijelom posvećenim »novoj medicinskoj etici«, koji je uredio Ivan Šegota. Priloge ovom broju ponudili su Peter Singer, Tom L. Beauchamp, Warren Thomas Reich, Robert M. Veatch, Hans-Martin Sass, Darryl Macer i drugi svjetski poznati bioetičari.

Šegotina suradnica Nada Gosić¹⁷³ obranila je prvu disertaciju o bioetici u Hrvatskoj, prosinca 1999. pri Filozofskom fakultetu u Zagrebu (»Bioetička edukacija: sadržaji, metode i modeli«; pod mentorstvom Ante Čovića). Pregnuća Nade Gosić rezultirala su ustanovljenjem »Riječkog modela bioetičke edukacije«,¹⁷⁴ karakterističnog po metodološkoj raznolikosti i prilagodbama nastavnih sadržaja različitim studijskim programima.¹⁷⁵ Doktorat Nade Gosić (kasnije objavljen i kao knjiga¹⁷⁶) može se smatrati simboličkim »mostom« između dviju tada najznačajnijih bioetičkih škola u Hrvatskoj – one pri Medicinskom fakultetu u Rijeci, koju je vodio I. Šegota, i one pri Filozofskom fakultetu u Zagrebu, predvođene A. Čovićem. Štoviše, suradnja je inicirala veći stupanj uključivanja u proučavanje bioetike zagrebačke skupine oko Čovića. Druga osoba koja je približila nasljeđa Šegotine i Čovićeve škole, sociologinja Iva Rinčić, najprije je magistrirala temom o bioetici i odgovornosti u genetici, a kasnije, pod mentorstvom Ante Čovića, obranila doktorat o institucionalizaciji bioetike u Europskoj uniji. Kao i Iva Rinčić, asistenticom Ivana Šegote i Nade Gosić bila je i Marija Šimoković, koja će kasnije napustiti Katedru i bavljenje bioetikom.

¹⁷³ Rođena 1957., Nada Gosić je diplomirala na Sveučilištu u Sarajevu (političke znanosti), magistrirala na Sveučilištu u Beogradu (sociopolitičke znanosti), a doktorirala na Sveučilištu u Zagrebu (filozofija).

¹⁷⁴ Model je spomenut i u drugom izdanju djela *Encyclopedia of Bioethics*.

¹⁷⁵ Cf. Nada Gosić, »Definitions of bioethics in bioethics education in Croatia«, *Synthesis philosophica* 24, br. 2 (2009): 349–368.

¹⁷⁶ Nada Gosić, *Bioetička edukacija* (Zagreb: Pergamena, 2005).

Premda je sam školovan u društvenim znanostima, Ivan Šegota je bioetiku prvenstveno promatrao na način kako se ona još uvijek promatra u SAD-u – kao »novu medicinsku etiku«. Opirući se Čovićevoj zagrebačkoj skupini (koja je zagovarala »pofilozofljenje« i »europelizaciju« bioetike), Šegota je počeo angažirati mlade doktore medicine: Ivu Sortu-Bilajac Turina (magisterij o distanzaciji; doktorat o kliničkim etičkim konsultacijama), Moranu Brkljačić Žagrović (magisterij i doktorat o palijativnoj skrbi), Gordanu Pelčić¹⁷⁷ (magisterij o transplantacijskoj etici, doktorat o obaviještenom pristanku u djece), Ervina Jančića (s interesom za neuroetiku) i druge.

Više pod utjecajem Katoličke crkve nego Ivana Šegote, zagrebački Medicinski fakultet uveo je kolegij iz medicinske etike 1995./1996.¹⁷⁸ Ovaj, konservativniji pristup, predvodio je neurolog Niko Zurak,¹⁷⁹ urednik sveučilišnog udžbenika *Medicinska etika*.¹⁸⁰ Zanimljivo je kako je »Zurakova linija« hrvatske medicinske etike pokazivala i pokazuje dosljedan otpor prema pojmu »bioetika«. ¹⁸¹ Neki drugi hrvatski medikoetičari, s druge strane, rabe termin »bioetika«, ali ostaju vjerni tipično medicinskoetičkim temama (cf. niz »Proljetnih bioetičkih simpozija« koje od 2001. organizira Hrvatski liječnički

¹⁷⁷ Gordana Pelčić, spec. pedijatrije i dipl. kateheta, organizirala je, kao tajnica Međunarodnog društva za kliničku bioetiku (ISCB) rujna 2012. u Rijeci, u spomen na Ivana Šegotu, 9. konferenciju ovog društva, s temom »Global and Deep Bioethics – From New Medical Ethics to the Integrative Bioethics«.

¹⁷⁸ Cf., na primjer: Niko Zurak, »Medicinska etika u suvremenoj medicinskoj edukaciji«, *Mef.hr* 29, br. 2 (2010): 9–11.

¹⁷⁹ Rođen 1940., Niko Zurak je bio pročelnikom Odjela za neurologiju, glavnim urednikom časopisa *Neurologia Croatica* i dekanom Medicinskog fakulteta u Zagrebu (1994.–1998.). Od 2005. je članom Pontifikalne akademije Pro Vita u Rimu.

¹⁸⁰ Niko Zurak, ur. *Medicinska etika* (Zagreb: Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu / Merkur A.B.D., 2007).

¹⁸¹ Cf. Tonči Matulić, »Urgent issues of bioethics in Croatia«, u *Bioethik und kulturelle Pluralität / Bioethics and Cultural Plurality*, uredili Ante Čović i Thomas Sören Hoffmann (Sankt Augustin: Academia, 2005), 176 (173–186).

zbor¹⁸²). Jednako miješanje medicinskoetičkih i bioetičkih tema vidi se i u novom udžbeniku *Medicinska etika*, koji su uredili Stella Fatović-Ferenčić i Antun Tucak.¹⁸³

Sljedbenicom Slobodana Langa i Nike Zuraka moglo bi se smatrati Anu Borovečki sa zagrebačke Škole narodnog zdravlja »Andrija Štampar«. Borovečki je preuzela dio nastave medicinske etike na Medicinskom fakultetu u Zagrebu i objavila tri priručnika.¹⁸⁴ Kao i Stella Fatović-Ferenčić, Ana Borovečki je bila studenticom Biserke Belicze (1942.–2005.; povjesničarke medicine i etičarke): ove tri znanstvenice prenijele su »Zurakovu liniju« i njen utecaj na Medicinski fakultet Sveučilišta »Josipa Jurja Strossmayera« u Osijeku (gdje je spomenuti udžbenik *Medicinska etika* uglavnom i napisan). S druge strane, Goran Mijaljica, riječki student, prenio je »Šegotinu (medicinski orijentiranu) bioetiku« na Medicinski fakultet Sveučilišta u Splitu.

Kao »odvojak« ovih aktivnosti počela se razvijati i etika sestринства, najprije knjigom Ivana Šegote (*Etika sestринства*, Zagreb, Pergamena, 1997.), a kasnije i doktoratom Sonje Kaulauz (mentor je, i opet, bio Ante Čović), transformiranim u

¹⁸² Primjerice: Ivan Bakran i Goran Ivanišević, ur. *Zahvalnost liječniku: knjiga izlaganja na VII. proljetnom bioetičkom simpoziju Hrvatskoga liječničkog zbora, Zagreb, 8. lipnja 2007.* Zagreb: Hrvatski liječnički zbor, 2007. Teme drugih simpozija i odgovarajućih zbornika radova bile su: »Bioetička edukacija medicinara« (2001.), »Prava djeteta kao pacijenta« (2002.), »Suradnja liječnika i farmaceutske industrije u trajnoj izobrazbi« (2003.), »Liječnik i javnost« (2004.), »Bolesnik: prava i obveze« (2005.), »Hrvatsko zdravstvo u tranziciji« (2006.), »Liječnička tajna« (2008.), »Dostupnost medicinskih postupaka u Hrvatskoj« (2009.), »Zdravlje i/ili profit?« (2010.) i »Medicinska etička povjerenstva u Hrvatskoj« (2011.). Svi radovi ponovo su otisnuti u: Goran Ivanišević i Stella Fatović-Ferenčić, ur., *Bioetičke teme: knjiga izlaganja s I.–XI. proljetnog bioetičkog simpozija Hrvatskoga liječničkoga zbora održanih u Zagrebu od 2001. do 2011. godine* (Zagreb: Medicinska naklada, 2012).

¹⁸³ Stella Fatović-Ferenčić i Antun Tucak, ur. *Medicinska etika* (Zagreb: Medicinska naklada, 2011).

¹⁸⁴ Ana Borovečki i Hans-Martin Sass, *Upotreba postupnika u kliničkoj etici*. Zagreb: Škola narodnog zdravlja »Andrija Štampar«, 2008; Ana Borovečki i Slobodan Lang, ur., *Javno zdravstvo, etika i ljudska prava* (Zagreb: Škola narodnog zdravlja »Andrija Štampar«/Medicinski fakultet u Zagrebu, 2010); i Ana Borovečki i Jadranka Mustajbegović, ur., *Priručnik medicinske etike* (Zagreb: Croatian Medical Journal/Medicinska naklada, 2010).

knjigu *Sestrinska profesija u svjetlu bioetičkog pluriperspektivizma* (Zagreb: Pergamena, 2011.).

Osobita živost i policentrizam primjećuje se u razvitku različitih, mahom međusobno neovisnih, inicijativa unutar bioetike palijativne skrbi. Anica Jušić (r. 1926.), profesorica neurologije na Sveučilištu u Zagrebu, organizirala je 1994. prvi simpozij o palijativnoj skrbi u Hrvatskoj, a osnovala je i Hrvatsko društvo za hospicij/palijativnu skrb i pokrenula *Bilten za palijativnu skrb* (koji izdaje Hrvatski liječnički zbor). Na Medicinskom fakultetu u Rijeci Morana Brkljačić Žagrović obranila je, nakon magisterija, 2009. i doktorat o palijativnoj skrbi, a 2010. je, opet u Zagrebu, pri Medicinskom fakultetu, osnovan Centar za palijativnu medicinu, medicinsku etiku i komunikacijske vještine, zahvaljujući Marijani Braš (sada predsjednici Hrvatskog društva za palijativnu medicinu) i Veljku Đorđeviću, čime su ranija pregruća zaokružena institucionalizacijom.

Prema nekim izvorima,¹⁸⁵ Centar za bioetiku je 1990-ih osnovan i pri Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti: čini se, međutim, da je pri Razredu za medicinske znanosti postojalo samo Povjerenstvo za medicinsku etiku¹⁸⁶ (ili biomedicinsku etiku¹⁸⁷), ali nema traga o njegovim aktivnostima. Neki su članovi HAZU doista bili involvirani u promociji medicinske etike, poput Antona Švajgera (1935.–2003.) ili Božidara Vrhovca (1936.–2009.), predsjednika (1993.–1995.) Komisije za zaštitu prava čovjeka i medicinsku etiku Hrvatskog liječničkoga zbora (osnovana 1990.), kasnije (1995.–2009.) i predsjednika Povjerenstva za medicinsku etiku i deontologiju HLZ (do 2000. zajedno s Hrvatskom liječničkom komorom). Nacionalno bioetičko povjerenstvo za medicinu osnovano je 2001. (1999. je osnovano i bioetičko povjerenstvo radi praćenja istraživanja i razvoja GMO-a¹⁸⁸).

¹⁸⁵ Marijan Valković, »Bioetika u Hrvatskoj: kratko izvješće«, *Socijalna ekologija* 6, no. 3 (1997): 311 (309–314).

¹⁸⁶ Milan Moguš, ur. *150 godina HAZU* (Zagreb: HAZU, 2011), 5.

¹⁸⁷ http://info.hazu.hr/razred_za_medicinske_znanosti

¹⁸⁸ Za cjelovitu kronologiju hrvatskog pokreta protiv GMO-a, vidi: Ante Čović, »Bioetika u uvjetima postkomunizma – slučaj Hrvatska«, *Arhe* 3, br. 5–6 (2006): 355–372.

Prvi značajniji bioetički simpoziji u Hrvatskoj su organizirani kasnih 1990-ih: »Bioetika – etička iskušenja znanosti i društva«¹⁸⁹ (Odsjek za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, listopada 1997.), »Sedmi dani Frane Petrića«¹⁹⁰ (Hrvatsko filozofsko društvo, Cres, kolovoza/rujna 1998.), »Bioetika u teoriji i praksi«¹⁹¹ (HLZ i drugi, Zagreb, prosinca 1998.), »Informed consent in European reality« (HAZU, Zagreb, veljače 1999.) i »Bioetički aspekti genetskog inženjerstva« (Hrvatska seljačka stranka, Zagreb, travnja 1999.). Početkom novog milenija, godišnji skupovi (uglavnom s međunarodnim sudjelovanjem) ustalili su se već i u Rijeci (»Riječki dani bioetike«, od 2000.)¹⁹² i na Lošinj (»Lošinjski dani bioetike«,¹⁹³ od 2002.)¹⁹⁴.

¹⁸⁹ Cf. zbornik u: Ivan Cifrić, ur., *Bioetika: etička iskušenja znanosti i društva* (Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo/Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta, 1998).

¹⁹⁰ Cf. zbornik u: Ante Čović, ur., *Izazovi bioetike* (Pergamena/Hrvatsko filozofsko društvo, 2000).

¹⁹¹ Cf. zbornik u: Asim Kurjak i Vlatko Silobrčić, ur., *Bioetika u teoriji i praksi* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2001).

¹⁹² Teme okruglih stolova bile su: »Bioetika i vjersko odbijanje transfuzije krvi« (svibnja 2000.); »Bioetika u srednjoškolskoj nastavi – potrebe i mogućnosti« (svibnja 2001.); »Uloga i zadaci etičkih povjerenstava u Hrvatskoj i prva praktična iskustva na području Primorsko-goranske i Istarske županije« (svibnja 2002.); »Bioetika i HIV-pozitivna djeca: slučaj male Ele i Nine« (svibnja 2003.); »Bioetika, ekumenizam i međureligijski dijalog o pitanju smrti i umiranja« (svibnja 2004.); »Bioetika i palijativna medicina: potrebe Grada Rijeke i PGŽ za osnivanjem hospicija« (svibnja 2005.); »Bioetički aspekti komuniciranja s gluhim pacijentima« (svibnja 2006.); »Bioetika i genetika: između mogućnosti i odgovornosti« (svibnja 2007.); »Bioetika i medicinsko pravo« (svibnja 2008.); »UNESCO i bioetika« (svibnja 2009.); »Etika i sport« (svibnja 2010.); »Bioetička edukacija« (svibnja 2011.) i »Jezik medicine« (svibnja 2012.).

¹⁹³ U okviru posljednjih nekoliko konferencija organizirani su i tematski okrugli stolovi i studentske sekcije.

¹⁹⁴ Osnivanju Lošinjskih dana bioetike prethodio je simpozij »Bioetika i znanost u novoj epohi«, koji je održan rujna 2001. u Malom Lošinj u sklopu 10. dana Frane Petrića. Ovaj je skup ostao upamćen i po video-poruci V. R. Pottera. O značaju konferencije vidi u: Ivana Zagorac i Hrvoje Jurić, »Bioetika u Hrvatskoj«, *Filozofska istraživanja* 28, br. 3 (2008): 601–611.

Utemeljitelj Lošinjskih dana bioetike, koji su postupno preuzeli ulogu najznačajnijeg bioetičkog skupa u Hrvatskoj, bio je Ante Čović.¹⁹⁵ Zalažući se za »pofilozofljenje« i »europeizaciju« bioetike, Čović je insistirao na napuštanju »nove medicinske etike« i promicao »integrativnu bioetiku« kao disciplinu koja polazi od otvorene rasprave između različitih znanstvenih i neznanstvenih perspektiva (»pluriperspektivizam«) i rezultira u integriranoj platformi »orijentacijskog znanja«.¹⁹⁶ Integrativna bioetika, kao originalan intelektualni doprinos sadržaju i metodologiji bioetike, otvorila je vrata Čovićevoj skupini najprije za suradnju s Thomasom Sörenom Hoffmannom iz Bonna, a kasnije s Walterom Schweidlerom iz Bochuma/Eichstättu. Zajednički je projekt rezultirao nizom ljetnih škola i konferencija: inicijalne, pri Interuniverzitetском centru u Dubrovniku (listopada 2004.: *Bioethics in South and South-East Europe – opportunities for an integrative ethical reflexion in front of intercultural differences in Europe*), kao i šest »Bioetičkih foruma za jugoistočnu Europu« (Mali Lošinj, 2005: *Integrative bioethics inspite of inter- and intracultural differences*; Mali Lošinj, 2006: *Integrative bioethics and education*; Mali Lošinj, 2007: *Integrative bioethics and the responsibility for non-human beings*; Opatija, 2008: *In-*

¹⁹⁵ Rođen 1949., Ante Čović je diplomirao filozofiju i latinski jezik na Sveučilištu u Zagrebu, gdje je 1989. obranio i doktorat. U razdoblju od 1989. do 1990. proveo je godinu dana na Sveučilištu u Augsburgu kao stipendist zaklade Alexandera von Humboldta. Od 1991. do 1992. bio je ministrom znanosti i tehnologije u Vladi Republike Hrvatske. Predsjedavao je Hrvatskim filozofskim društvom (1999.–2001.) i Hrvatskim bioetičkim društvom (2008.–2012.), a i glavnim je urednikom časopisa *Filozofska istraživanja* i *Synthesis philosophica*.

¹⁹⁶ Radi preciznije definicije, usporedi: Ante Čović, »Integrativna bioetika i pluriperspektivizam«, u *Integrativna bioetika i izazovi suvremene civilizacije*, uredio Velimir Valjan (Sarajevo: Bioetičko društvo u BiH, 2007), 65–75; Hrvoje Jurić, »Uporišta za integrativnu bioetiku u djelu Van Rensselaera Pottera«, u *Integrativna bioetika i izazovi suvremene civilizacije: zbornik radova Prvog međunarodnog bioetičkog simpozija u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, 31. III.–1. IV. 2006.)*, uredio Velimir Valjan (Sarajevo: Bioetičko društvo u BiH, 2007), 77–99.

integrative bioethics and pluri-perspectivism; Sarajevo, 2009: *Bioethics between religion and secularism*; Beograd, 2010: *Bioethics – medicine – politics*). Do ovoga je časa objavljeno pet knjiga (izdavač je *Academia* iz Sankt Augustina):

1. Čović A., Hoffmann T. S., ur. (2005.). *Bioethik und kulturelle Pluralität / Bioethics and Cultural Plurality*;
2. Čović A., Hoffmann T. S., ur. (2007.). *Integrative Bioethik / Integrative Bioethics*;
3. Schweidler W., ur. (2009.). *Wert und Würde der nichtmenschlichen Kreatur / Value Dignity of the Nonhuman Creature*;
4. Čović A., ur. (2010.). *Integrative Bioethik und Pluri-perspektivismus / Integrative Bioethics and Pluri-Perspectivism*;
5. Schweidler W., ur. (2012.). *Bioethik – Medizin – Politik / Bioethics – Medicine – Politics*.

U biblioteci »Bioetika«, koju je 1997. pokrenula zagrebačka kuća *Pergamena*, Čović je izdao već preko dvadeset knjiga:

1. Šegota I. (1997.). *Etika sestrinstva*;
2. Bauby J.-D. (1997.). *Skafander i leptir* (s francuskog prevela M. Bašić);
3. Craig R. P., Middleton C. L., O'Connell L. J. (1998.). *Etički komiteti* (s engleskog prevela M. Turudić);
4. Čović A., ur. (2000.). *Izazovi bioetike*;
5. Čović A. (2004.). *Etika i bioetika*;
6. Gosić N. (2005.). *Bioetička edukacija*;
7. Gosić N. (2005.). *Bioetika in vivo*;
8. Zergollern-Čupak Lj. (2006.). *Bioetika i biomedicina*;
9. Frković A. (2006.). *Bioetika u kliničkoj praksi*;
10. Rinčić Lerga I. (2007.). *Bioetika i odgovornost u genetici*;
11. Bošković Z. (2007.). *Medicina i pravo*;

12. Cifrić I. (2007.). *Bioetička ekumena*;
13. Gajski L. (2009.). *Lijekovi ili priča o obmani*;
14. Čović A., Gosić N., Tomašević L., ur. (2009.). *Od nove medicinske etike do integrativne bioetike: posvećeno Ivanu Šegoti povodom 70. rođendana*;
15. Frković A. (2010.). *Medicina i bioetika*;
16. Jurić H. (2010.). *Etika odgovornosti Hansa Jonasa*;
17. Vrčec V. (2010.). *GMO između prisile i otpora*;
18. Čović A., Radonić M., eds. (2011.). *Bioetika i dijete: moralne dileme u pedijatriji*;
19. Gosić N. (2011.). *Bioetičke perspektive*;
20. Kalauz S. (2011.). *Sestrinska profesija u svjetlu bioetičkog pluriperspektivizma*;
21. Rinčić I. (2011.). *Europska bioetika: ideje i institucije*;
22. Krznar T. (2011.). *Znanje i destrukcija*.

Čović je animirao znanstvenike iz gotovo svih zemalja jugoistočne Europe koji su pristupili projektu ustanovljenja zajedničkog magistarskog studija iz integrativne bioetike (Slovenija, Bosna i Hercegovina, Srbija, Makedonija, Bugarska i Albanija). Godine 2006. osnovao je Referalni centar za bioetiku u jugoistočnoj Europi, sa sjedištem u Zagrebu. Godine 2011. Čoviću je uspjelo osigurati projekt Sveučilišta u Zagrebu, s ciljem utemeljenja centra izvrsnosti i doktorskog programa iz integrativne bioetike. Lako je moguće da će se jednoga dana najvećim prinosom Ante Čovića, osim koncipiranja i promicanja integrativne bioetike, smatrati upravo njegovo sustavno mentoriranje i podizanje brojnih mladih znanstvenika, studenata, magistranata i doktoranata, koji šire bioetičke ideje i na druge akademske institucije, javne forume i izdavačku aktivnost (Ivana Zagorac, Marija Selak, Krešimir Babel).

Hrvoje Jurić,¹⁹⁷ prvi suradnik i student Ante Čovića, priskrbio je vrlo značajnu teorijsku osnovu integrativnoj bioetici novom analizom ideja V. R. Pottera i pronalaženjem u njima pre-

¹⁹⁷ Rođen 1975., Hrvoje Jurić je diplomirao na Hrvatskim studijima u Zagrebu, a sada je docentom na Filozofskom fakultetu. Njegovi interesi se kreću

kursorske vrijednosti. Jurić je značajno pridonio i popularizaciji bioetike organizirajući javne kolokvije (cf. zagrebački Centar za kulturu »Trešnjevka« – CeKaTe – jesenji ciklus tribina naslovljen »Bioetika – pitanja života i smrti«), što se može ustvrditi i za Gorana Grgeca, još jednog bioetičara iz Čovićeve kruga.

I sociolozi su pridonijeli razvoju bioetičke misli u Hrvatskoj. Prvi od njih koji je sustavnije pristupio bioetici i bioetičkim pitanjima svakako je Ivan Cifrić,¹⁹⁸ autor knjiga *Bioetika i ekologija*¹⁹⁹ i *Bioetička ekumena* te glavni urednik časopisa *Socijalna ekologija*. Bioetičarima slične orijentacije – prema ekološkoj etici – mogu se smatrati i Igor Čatić (r. 1936., doktorirao u Aachenu), umirovljeni profesor zagrebačkog Fakulteta strojarstva i brodogradnje, vrlo aktivni promicatelj tema plastike, gume i kiborgizacije (*enhancement*); Marijan Jošt, koji proučava i ukazuje na opasnosti GMO-a²⁰⁰ (kao i Valerije Vrčec²⁰¹). Zanimanje Tomislava Krznara moglo bi se interpolirati negdje između životinjske i biljne etike Nikole Viskovića i ekološke etike Ivana Cifrića.²⁰²

I neke su prominentne figure hrvatske filozofije, poput Darka Polšeka,²⁰³ Nikole Skledara, Pave Barišića i Mislava

od bioetike i ideja Hansa Jonasa do feminizma, rodne etike i srodnih tema, a dobro je poznat i po svom društvenom aktivizmu i javnom angažmanu.

¹⁹⁸ Rođen 1946., Ivan Cifrić je diplomirao sociologiju na Sveučilištu u Zagrebu, gdje je i magistrirao (1973.) i doktorirao (1980.). Bio je stipendistom zaklade Alexandra von Humboldta (1984./1985.), pročelnikom Odsjeka za sociologiju, predsjednikom Hrvatskog sociološkog društva i osnivačem časopisa *Revija za sociologiju* i *Socijalna ekologija*. Od 2010. je redovitim članom HAZU.

¹⁹⁹ Ivan Cifrić, *Bioetika i ekologija: bioetičke i ekološke teme u sociološkoj perspektivi* (Zagreb: Matica hrvatska, 2000).

²⁰⁰ Marijan Jošt i Thomas S. Cox, *Intelektualni izazov tehnologije samouništenja* (Križevci: Matica Hrvatska, 2003).

²⁰¹ Valerije Vrčec, *GMO između prisile i otpora* (Zagreb: Pergamena, 2010).

²⁰² Tomislav Krznar, *Znanje i destrukcija: integrativna bioetika i problemi zaštite okoliša* (Zagreb: Pergamena/Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011).

²⁰³ Cf. Darko Polšek i Krešimir Pavelić, *Društveni značaj genske tehnologije* (Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 1999).

Kukoča, dale svoj doprinos krucijalnim razvojnim momentima hrvatske bioetike.

Jedna od najznačajnijih i najutjecajnijih knjiga u hrvatskoj bioetici bila je *Lijekovi ili priča o obmani*²⁰⁴ Lidije Gajski, izazvavši žestoke rasprave o etici medicinskih istraživanja i objavljivanja njihovih rezultata. Specijalistica interne medicine, L. Gajski je priskrbila argumentirani insajderski uvid prvenstveno u neke »sive zone« porobljenosti medicine farmaceutskom industrijom. Osim L. Gajski, i genetičarke Ljiljana Zergollern-Čupak i Jasminka Pavelić, ginekologinja Aleksandra Frković i neuroznanstvenik Srećko Gajović (sada i glavni urednik časopisa *Croatian Medical Journal*), permanentno su sudjelovali u integrativnobioetičkoj debati i dali joj značajni doprinos, dok su joj neki drugi doktori medicine pristupali povremeno, poput specijalistice pedijatrije Marije Radonić, molekularnog biologa i predsjednika Nacionalnog vijeća za znanost (2007.–2012.) Krešimira Pavelića i drugih.

Novi vjetrovi

Ujesen 2008., u vrijeme kada je riječka Katedra za društvene znanosti dosegla široko priznanje preuzimanjem organizacije Devetog svjetskog kongresa bioetike (3.–8. rujna 2008., Rijeka/Opatija), Ivan Šegota je otišao u mirovinu i predao vođenje Katedre Amiru Muzuru.²⁰⁵ Tijekom prve četiri godine Muzurova pročelnštva, Katedra (sada: za društvene i humanističke znanosti u medicini) je razvila tješnju suradnju s Čovićevom skupinom i orijentirala se više prema proučavanju života i djela Fritza Jahra. Svibnja 2010. izašao je prvi broj časopisa *Jahr* (do-

²⁰⁴ Lidija Gajski, *Lijekovi ili priča o obmani* (Zagreb: Pergamena, 2009).

²⁰⁵ Rođen 1969., Amir Muzur je diplomirao na Medicinskom fakultetu u Rijeci 1993., magistrirao srednjovjekovne studije pri Srednjoeuropskom sveučilištu (CEU) u Budimpešti 1996., a doktorirao 2000. iz kognitivnih neuroznanosti pri Međunarodnoj školi za napredne studije (ISAS/SISSA) u Trstu. Istraživao je fiziologiju spavanja i ovisnosti o kokainu na Medicinskom fakultetu Sveučilišta Harvard u Bostonu 2001./2002.

sad je izašlo šest brojeva). Projekt »Fritz Jahr i europski korijeni bioetike: utemeljenje međunarodne mreže znanstvenika (EuroBioNethics)«, koji je poduprla Hrvatska zaklada za znanost (veljača-srpanj 2011.), omogućio je okupljanje u Rijeci (ožujka 2011.) najvažnijih znanstvenika koji se bave europskom bioetikom iz Europe, SAD-a i Južne Amerike, i njihova izlaganja na konferenciji o novom momentu u razvoju bioetike uopće. Zbornik radova s konferencije objavljen je u časopisu *Jahr*, a kasnije (travnja 2012.), zajedno s člancima drugih pozvanih autora, i u knjizi *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*, koju su uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass a objavio *Lit Verlag* iz Münstera. Projekt je posljedomao i serijom pozvanih predavanja I. Rinčić i A. Muzura na sveučilištima i konferencijama u široj regiji (Rijeka, Mali Lošinj, Zagreb,²⁰⁶ Banja Luka, Travnik, Beograd, Novi Sad, Ohrid), kao i organizacijom posebne sekcije o Fritzu Jahru i »novoj bioetici« u okvirima Osme međunarodne konferencije o kliničkoj etici i konsultacijama (São Paulo, Brazil, svibnja 2012.). Muzur je pozvan i da bude članom organizacijskog odbora kongresa Azijskog društva za bioetiku koji bi se trebao održati 2013. u New Delhiju, a Iva Rinčić je postala članicom Management Committeeja projekta programa COST, pod nazivom »Disaster Bioethics«, koji je u lipnju 2012. Europska komisija odobrila za financiranje (projekt vode Dónal O'Mathúna i Bert Gordijn sa Sveučilišta Dublin City). Katedra je, nadalje, pozvana i da sudjeluje u projektu mreže HERA koji pripremaju kolege iz Litve, u radu Centra za bioetičke studije iz Beograda i dr. Muzur i Rinčić pozvani su i da održe predavanje na konferenciji posvećenoj F. Jahru održanoj 28.–29. studenoga 2012. u Halleu, u organizaciji Njemačko-poljske zaklade za znanost.²⁰⁷ Daljnji rezultat projek-

²⁰⁶ Amir Muzur i Iva Rinčić, »Fritz Jahr i odgovornost za ne-ljudska živa bića«, predavanje održano pri Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, u sklopu završne rasprave na seminaru »Odgovornost za ne-ljudska živa bića«, 15. lipnja 2012.

²⁰⁷ Amir Muzur i Iva Rinčić, »Epistemological, political, and cultural Implications of the discovery of Fritz Jahr's work«.

ta EuroBioNethics bilo je i potpisivanje i objavljivanje (u nekoliko časopisa i mrežnih portala u Hrvatskoj, Indiji,²⁰⁸ Venezueli,²⁰⁹ Argentini,²¹⁰ Brazilu itd.) »Riječke deklaracije o budućnosti bioetike«, koja izlaže najvažnije vrijednosti i promiče Jahrovu misaonu ostavštinu. Ova deklaracija, međutim, nije bila jedina koju su inspirirali hrvatski bioetičari: 1998., kao rezultat creske konferencije, nastao je »Apel za etičku i pravnu regulaciju primjene genetskog inženjerstva u proizvodnji i distribuciji hrane« (potaknuvši Vladu na osnivanje Bioetičkog povjerenstva za nadzor GMO-a). Lipnja 2004. potpisana je »Lošinjaska deklaracija o biotičkom suverenitetu«, također u pokušaju da ojača kontrolu nad širenjem GMO-a.

Prijedlog sheme razvojnih faza bioetike u Hrvatskoj

Čini se da se bioetika u Hrvatskoj razvijala u sadržajno i vremenski prilično jasno ograničenim fazama.²¹¹

- 1. do 1985.:** bioetičke teme su prisutne, ali nedostaje sam naziv »bioetika«, kao i njen iole zaokruženi koncept;

²⁰⁸ Christian Byk, Ante Covic, Eve-Marie Engels, Igor Eterovic, Marcia Santana Fernandes, José Roberto Goldim, Nada Gosic, Hrvoje Juric, Eleni Kalokairinou, Tomislav Krznar, Natacha Salomé Lima, Amir Muzur, Iva Rincic, Ricardo Andrés Roa-Castellanos, Hans-Martin Sass, Marija Selak i Ivana Zagorac, »Rijeka Declaration on the future of bioethics«, *Indian Journal of Medical Ethics* 8, br. 4 (2011): 260.

²⁰⁹ Ricardo Andrés Roa-Castellanos, Cornelia Bauer, Andrée de Chalem, Clara Rey i Aline Dornelles Madrid, »Declaración internacional de Rijeka (2011) sobre el futuro de la bioética«, *Revista de Bioética Latinoamericana* 8, br. 1 (2011): 86–102.

²¹⁰ Juan Jorge Michel Fariña, »Declaración de Rijeka: hacia el futuro de la bioética integrativa«, *Ibis Newsletter*, April 6, 2011 (<http://www.ibi-newsletter.org/spip.php?article21>).

²¹¹ Postoje i drugi načini shematiziranja pojave i razvoja bioetike u Hrvatskoj. Nada Gosić razlikuje aspekte sveučilišne nastave, pojave profesionalnih kodeksa, konferencije i publikacije. Gosić, »Bioetika u Hrvatskoj«, 385–399.

2. **1985.–1990.:** bioetika poprima prve institucionalne oblike (Centar za bioetiku u Zagrebu) bez teorijske originalnosti, a naziv »bioetika« se spominje u publikacijama još uvijek vrlo rijetko (V. Pozaić);
3. **1990.–2000:**²¹² bioetika se probija u javne medije i akademsku nastavu (zahvaljujući ponajviše I. Šegoti), ali je, po svom sadržaju, još uvijek uglavnom »nova medicinska etika«;
4. **2000.–2010.:** puni procvat bioetičkih konferencija (*Riječki dani bioetike*, godišnje; *Lošinjski dani bioetike*, godišnje; *Proljetni bioetički simpoziji HLZ-a*, godišnje) i publikacija (Katedra za društvene znanosti Medicinskog fakulteta u Rijeci; *Pergamena*, Zagreb; etc.), ali i oblikovanja originalnog koncepta integrativne bioetike (A. Čović; *Bioetički forum za jugoistočnu Europu*);
5. **od 2010.:** temeljeći se na proučavanju djela Fritza Jahra, preuzimanje inicijative u »europizaciji« (integrativne) bioetike (časopis *Jahr*, od 2010.; skup i projekt *EuroBioNethics*, Rijeka/Opatija, 2011.; izdanje *Lit Verlaga*, 2012., konferencija u São Paulu, 2012. etc.).

Zaključak

Što se tiče općeg kursa razvoja bioetike u Hrvatskoj, načinom predstavljenim u ovom poglavlju, mogla bi se zamijetiti zapanjujuća raznolikost i produktivnost unutar razmjerno malog zemljopisnog područja. Što je bilo razlogom ovakve raznolikosti, manje je jasno. Možda su, tipično za »tranzicijske« zemlje Istočne Europe (koje žive u »postkomunističkom kaosu«²¹³), mnogi intelektualci tražili novu nišu unutar društvenih i humanističkih znanosti nakon sloma državno subven-

²¹² Za period 1990.–2007., vidi: Sandra Kantar i Kristina Svrznjak, »Prilozi za bibliografiju o bioetici u Hrvatskoj (1990.–2007.)«, *Socijalna ekologija* 16, br. 2–3 (2007): 231–248.

²¹³ Čović, »Bioetika u uvjetima postkomunizma«, 357.

cioniranog marksizma.²¹⁴ Drugi bi razlog mogla biti činjenica da se bioetika, za razliku od drugih disciplina, pokazala otvorenom za pojedince toliko različitih stručnih i intelektualnih pozadina i iskustava. Međutim, ovi razlozi ne objašnjavaju zašto se bioetika u drugim zemljama regije (Sloveniji, Bosni i Hercegovini, Srbiji, Makedoniji, Bugarskoj i Albaniji) razvijala daleko sporije i ograničena na jednu ili dvije skupine istraživača. Zato je daleko vjerojatnije da se pokazala još jednom ispravnost stare istine da »čovjek čini projekt«: fascinantna razina aktivnosti u hrvatskoj bioetici mogla bi se pripisati prvenstveno entuzijazmu dviju osoba – Ivanu Šegoti i Anti Čoviću, čija je energija, koja je dominirala hrvatskom bioetikom tijekom dvaju konsektivnih razdoblja, potaknula inovativne intelektualne procese i privukla k bioetici ne samo akademske i ne-akademske krugove iz Hrvatske, već i iz čitave jugoistočne Europe.

²¹⁴Cf. Mislav Kukoč, »Filozofija i bioetika u Hrvatskoj«, u *Integrativna bioetika i izazovi suvremene civilizacije: zbornik radova Prvog međunarodnog bioetičkog simpozija u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo, 31. III.–1. IV. 2006.), uredio Velimir Valjan (Sarajevo: Bioetičko društvo u BiH, 2007), 109–118; Mile Marinčić i Berislav Čović, »Mogući doprinosi integrativne bioetike u premošćivanju jaza u odnosu vjera-znanost«, *Obnovljeni život* 67, br. 1 (2012): 107–122.

Bioetika u jugoistočnoj Europi

Čini se čudnim, ali moglo bi se reći da je bioetika jedno od najživljih i najbolje funkcionirajućih polja znanstvene i intelektualne razmjene u Jugoistočnoj Europi. Većina bioetičara u ovoj regiji, neovisno o svom formalnom obrazovanju, okupila se oko ideje integrativne bioetike koju osobito promiče skupina oko Ante Čovića.

U Srbiji, ovaj je put prigrlio Željko Kaluđerović, Damir Smiljanić, Sonja Antonić, Slobodan Sandžakov i Milenko Perović s Odsjeka za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Novom Sadu, kao i Karel Turza, Sandra Radenović, Vida Jeremić i Zoran Todorović s Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Beogradu, Duška Dobrosavljev s Pravnog fakulteta Sveučilišta u Beogradu i Marko Trajković s Pravnog fakulteta Sveučilišta u Nišu.

U Srbiji su bioetici posvećeni i tematski blokovi u časopisima *Arhe* (god. 6, br. 12, 2009., Novi Sad; 14 članaka) i *Treći program* (br. 148, jesen 2010., Beograd; 7 članaka), dok su prve knjige eksplicitno posvećene bioetici objavljene 2006. (*Bioetika u nas i u svetu*, zbornik znanstvenog simpozija održanog 20. listopada 2006. pri SANU²¹⁵) odnosno 2012. (*Bioetika i medicina* Sandre Radenović²¹⁶). U siječnju 2010. Beograd je bio centrom Prve video-konferencije »Bioethics Education – Sharing Various Experiences«, u kojoj su sudjelovali i Zagreb (Nada Gosić, Hrvoje Jurić i Iva Rinčić), Udine i Nijmegen.

²¹⁵ Dragoslav Marinković, Zvonko Magić i Kosana Konstantinov, urednici, *Bioetika kod nas i u svetu* (Beograd: Unija bioloških naučnih društava Jugoslavije – Društvo genetičara Srbije/SANU, 2006).

²¹⁶ Sandra Radenović, *Bioetika i medicina* (Novi Sad: Akademski knjiga, 2012).

U studenom 2010. u Beogradu je održan i Bioetički forum za jugoistočnu Europu, a godinu dana kasnije, 13.–15. listopada 2011., konferencija »(New) Perspectives in Bioethics«, koju je organizirao Institut za filozofiju i društvenu teoriju Sveučilišta u Beogradu (Vojin Rakić, Petar Bojanić i Jovan Babić s Filozofskog fakulteta; Dragoslav Marinković iz Srpske akademije nauka i umetnosti). Među sudionicima su bili John Harris i Don Marquis, a iz Hrvatske Elvio Baccarini, Snježana Prijić-Samaržija, Darko Polšek, Iva Rinčić i Amir Muzur. Iva Rinčić pozvana je i na sudjelovanje u video-konferenciji »Integrativna bioetika i vulnerabilne grupe«, kao 41. simpozij iz niza »Stremljenja i novine u medicini«, u organizaciji Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Beogradu, održan 3. prosinca 2012. U Nišu su, u ožujku 2012.,²¹⁷ pozvana predavanja održali Hrvoje Jurić i Amir Muzur, a Iva Rinčić i Amir Muzur, također ožujka 2012., u Novom Sadu. Na niškom je Pravnom fakultetu knjiga Ante Čovića *Etika i bioetika* postala obveznom literaturom.²¹⁸

U Bosni i Hercegovini održana su već tri međunarodna bioetička simpozija (2006., 2008. i 2012.), praćena zbornicima objavljivanim u pravilu godinu dana kasnije. Udžbenik bioetike objavio je Velimir Valjan²¹⁹ a tematski blok posvećen bioetici nedavno je uvršten u časopis *Znakovi vremena* (god. 14, br. 52/53, 2011., Sarajevo; 4 članka). Najveće zasluge za razvitak bioetike u Bosni i Hercegovini, uglavnom po hrvatskom modelu, imaju Velimir Valjan (Franjevačka teologija u Sarajevu), Sulejman Bosto (Filozofski fakultet Sveučilišta u Sarajevu), Dževad Hodžić (Fakultet islamskih nauka u Sarajevu), Faris Gavrankapetanović (Klinički centar Sveučilišta

²¹⁷ Iva Rinčić, »Sličnosti i razlike američke i europske bioetike u odnosu na temeljna bioetička načela«.

²¹⁸ Tijekom završnih priprema ove knjige izašao je članak koji dobro sumira razvoj bioetike u Srbiji: Sandra Radenović, Karel Turza, Zoran Todorović i Vida Jeremić, »Institucionalizacija bioetike u Srbiji«, *Socijalna ekologija* 21, br. 3 (2012): 311–328.

²¹⁹ Velimir Valjan, *Bioetika* (Sarajevo: Svjetlo riječi, 2004).

u Sarajevu), Slobodan Loga (Akademija nauka i umjetnosti BiH), Nada Mladina (Medicinski fakultet Sveučilišta u Tuzli) i drugi.

U Makedoniji pionirska uloga pripada Kirilu Temkovu, dok je Dejan Donev (Pravni fakultet Sveučilišta Sv. Ćirila i Metoda u Skopju) osnivač Centra za integrativnu bioetiku u Kumanovu, urednik broja časopisa *Filozofija* posvećenog bioetici (9 članaka; br. 10; lipanj 2011.; Skopje) i organizator (s Marijom Todorovskom) Prve međunarodne interdisciplinarnе konferencije »Bioetika – znak novog doba: bioetika, mediji, pravo i medicina« (Ohrid, 21.–23. listopada 2011; zbornik objavljen 2012.).

Tradicionalno, u gotovo svim regionalnim konferencijama i inicijativama u području bioetike sudjeluje i forenzičar Bardhyl Ćipi (Medicinski fakultet Sveučilišta u Tirani). U Bugarskoj ideju integrativne bioetike ponajviše promiče Valentina Kaneva (Filozofski fakultet Sveučilišta St. Klimenta Ohridskog u Sofiji). Luka Omladič i Borut Ošljaj (Filozofski fakultet Sveučilišta u Ljubljani) su najaktivniji integrativni bioetičari u Sloveniji (premda se u novije vrijeme javlja i skupina pri Primorskom sveučilištu u Kopru).

Među najznačajnijim čimbenicima integracije integrativnih bioetičara regije Jugoistočne Europe svakako je bio i jest projekt razvijanja zajedničkog magistarskog studija integrativne bioetike, koji financira DAAD (*Deutsche akademische Austauschdienst*) i Zaklada Volkswagen, a pokrenula ga je zagrebačka skupina i skupina s Katoličkog sveučilišta Eichstätt-Ingolstadt. U ovome času razmatra se mogućnost da studijski program otpočne u Sofiji, dok bi druga godina vjerojatno studente obvezala na boravak u Eichstättu.

Otkriće Jahra i širenje njegovih ideja²²⁰

U Tübingenu je, od 26. do 29. lipnja 1997., održan Šesti godišnji skup Njemačkog društva za povijest i teoriju biologije (*Deutsche Gesellschaft für Geschichte und Theorie der Biologie*; DGGTB), na temu »Etika bioznanosti: povijest i teorija«, na kojemu je Rolf Löther, profesor berlinskog Humboldtova sveučilišta, održao predavanje o »Evoluciji biosfere i etici« (objavljeno godinu dana kasnije u zborniku skupa²²¹). U svom izlaganju Löther uvodno citira Alberta Schweitzera i navodi da, osim Schweitzerova »strahopoštovanja prema životu«, postoji čitav niz naziva koji pokušavaju proširiti etiku na sav živi svijet, uključujući »etiku prirode«, »etiku životinja«, »ekologijsku etiku«, »etiku okoliša« i »bio-etiku«. Na kraju tog, prvog, pasusa, našla je mjesta i, iz naše perspektive, najvažnija rečenica Lötherova izlaganja: *Uostalom, već prije 70 godina pojavio se u časopisu Kosmos »Pregled etičkih odnosa čovjeka prema životinji i biljci« pod naslovom »Bio-*

²²⁰ Dio ovog poglavlja objavljen je u Amir Muzur i Iva Rinčić, »Fritz Jahr (1895–1953): a life story of the »inventor« of bioethics and a tentative reconstruction of the chronology of the discovery of his work«, *Jahr* 2, br. 4 (2011): 385–394; i Amir Muzur i Iva Rinčić, »Fritz Jahr: on how he had discovered bioethics and how bioethicists have discovered him«, u *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*, uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass (Münster: Lit, 2012), 169–177.

²²¹ Rolf Löther, »Evolution der Biosphäre und Ethik«, u *Ethik der Biowissenschaften: Geschichte und Theorie – Beiträge zur 6. Jahrestagung der Deutschen Gesellschaft für Geschichte und Theorie der Biologie (DGGTB) in Tübingen 1997*, uredili Eve-Marie Engels, Thomas Junker i Michael Weingarten (Berlin: Verlag für Wissenschaft und Bildung, 1998), 61–68.

etika«, s citatom članka Fritza Jahra iz 1927. U nastavku sedmostraničnog članka, Löther više ne spominje Jahra, već se bavi uglavnom terminologijom i filozofijom biosfere i noosfere te idejama Vladimira Ivanoviča Vernadskog i Teilharda de Chardina.

Prema vlastitom priznanju autorima ove knjige,²²² Rolf Löther je od svog djeda naslijedio nekoliko uvezanih godišta popularnoznanstvenog časopisa *Kosmos*, koje je rado prolistavao, a kada je 1990-ih u njemačkoj literaturi naišao na termin *Bioethik* kao prijevod engleskoga *bioethics*, podsjetio ga je na članak Fritza Jahra koji je svojedobno bio čitao u *Kosmosu*. Rolf Löther bio je tada (1997.) već na zalasku karijere (rođen 1933.) koju je bio izgradio kao poznati biologijski, evolucijski i taksonomijski filozof (filozofiju i biologiju studirao je 1953.–1958. u Leipzigu), redoviti profesor na Akademiji za liječničku daljnju naobrazbu Njemačke Demokratske Republike u Berlinu, kasnije voditelj skupine za istraživanje filozofskih pitanja znanstvenog razvitka pri Središnjem institutu za filozofiju Akademije znanosti DDR-a.²²³

Među slušateljima koji su na skupu u Tübingenu prvi puta čuli spomen Fritza Jahra bila je i Eve-Marie Engels, pročelnica Katedre za etiku u bioznanostima Odsjeka za biologiju Fakulteta znanosti Sveučilišta »Eberhard Karls« u Tübingenu, koja je od Löthera zatražila i dobila punu referencu za spomenuti članak iz 1927. Eve-Marie Engels proširit će vijest o otkriću Jahra i spomenuti je najmanje pet puta u sljedeće tri godine – u svom članku pod natuknicom »Bioetika« u *Metzlerovom Leksikonu* iz 1999,²²⁴ u kompendiju predava-

²²² Rolf Löther, pismeno priopćenje stiglo elektroničkom poštom od 12. kolovoza 2010.

²²³ Vidi detaljnije o životu i radu R. Löthera u: Ilse Jahn i Andreas Wesel, urednici, *Für eine Philosophie der Biologie/For a Philosophy of Biology: Festschrift to the 75th Birthday of Rolf Löther* (München: Kleine, 2010).

²²⁴ Eve-Marie Engels, »Bioethik«, u *Metzler Lexicon Religion*, sv. 1, uredili Christoph Auffarth, Jutta Bernard i Hubert Mohr (Stuttgart: J. B. Metzler, 1999), 159–164.

nja na temu *Biologija i etika* iz iste godine,²²⁵ u uvodniku o radionici »Teoretski i praktični aspekti životinjske etike« (Tübingen, 3.–4. prosinca 1999.), objavljenom godinu dana kasnije u časopisu *Altex*,²²⁶ u članku u zborniku o *Biološkoj izvodljivosti čovjeka iz 2001.*,²²⁷ kao i u izlaganju na konferenciji »Etika i genetika«, održanom 5. studenoga 2002. u Portu Alegreu u Brazilu, u organizaciji Goetheova instituta i Programa poslijediplomskog studija filozofije pri Pontifikalnom sveučilištu Rio Grande do Sul. Baš kao što je za Jahra svojim izlaganjem 1997. Löther zaintrigirao Evu-Mariju Engels, tako je i izlaganje Engelsove u Portu Alegreu 2002. privuklo pažnju domaćeg liječnika i sveučilišnog profesora Joséa Roberta Goldima. Goldim je stupio u kontakt s Engelsovom i od nje 2004. dobio izvorni članak Fritza Jahra iz 1927.,²²⁸ postavio notu o Fritzu Jahru na svoju mrežnu stranicu (<http://www.bioetica.ufrg.br/bioet27.htm>), a iste je godine i članak Eve-Marije Engels iz 2001. preveden na portugalski i objavljen u portoalegrinskom časopisu *Veritas*.²²⁹ Goldim je preveo i Jahrov članak na engleski i portugalski i 2005. postavio obje verzije na mrežne stranice,²³⁰ a iste je godine o otkriću Jahra izvijestio i na nacionalnom kongresu brazilskih bioetičara (Sociedade Brasileira do Bioética, Slapovi Iguaçu, od 31. kolovoza do 3. rujna 2005.). Sljedeće, 2006., godine, Goldim će objaviti članak koji spominje Jahra u časopisu bol-

²²⁵ Eve-Marie Engels, »Natur- und Menschenbilder in der Bioethik des 20. Jahrhunderts: zur Einführung«, u *Biologie und Ethik*, uredila Eve-Marie Engels (Stuttgart: Philipp Reclam, 1999), 7–42.

²²⁶ Eve-Marie Engels, »Welcome address«, *Altex* 17, br. 1 (2000): 41–42.

²²⁷ Eve-Marie Engels, »Die Herausforderung der Biotechniken für Ethik und Anthropologie«, u *Die biologische Machbarkeit des Menschen*, uredio Christof Gestrich (Berlin: Wichern, 2001), 100–124.

²²⁸ José Roberto Goldim, pismeno priopćenje elektroničkom poštom 26. listopada 2010.

²²⁹ Eve-Marie Engels, »O desafio das biotécnicas para a ética e a antropologia«, *Veritas* 50, br. 2 (2004): 205–228.

²³⁰ <http://www.bioetica.ufrgs.br/jahr-eng.pdf> odnosno <http://www.bioetica.ufrgs.br/jahr-port.pdf>.

nice u kojoj radi u Portu Alegreu,²³¹ a na 21. godišnjem skupu Europskog udruženja centara medicinske etike (EACME), održanom 13.–15. rujna 2007. u Zürichu, sresti će Hansa-Martina Sassa. Sass je na skupu referirao o »Ranoj europskoj definiciji bioetike iz 1927. i njenom profesionalnom identitetu«²³² i tražio je od Goldima informacije o Goldimovoj brazilskoj internetskoj stranici o bioetici (na koju je Goldim bio postavio i Jahrov članak i članak E.–M. Engels). Prema radu koji je prezentiran, ujesen 2007. Sass je znao za deset Jahrovih članaka (od ukupno 22), a članak koji će Sass publicirati u *Kennedy Institute of Ethics Journal* (i koji će dovesti do dotad najznačajnije disperzije vijesti o otkriću Jahra) tada je bio »u tisku«.²³³ Tog istog rujna 2007., Goldim će poslati svoj članak o Jahru u časopis *Perspectives in Biology and Medicine* (izlazi u Baltimoreu: u njemu je svoj ključni članak objavio i V. R. Potter 1971.), koji će biti objavljen ljeti 2009.²³⁴

Vjerojatno od Goldima, za Jahra je razmjerno brzo (2004. ili 2005.) doznao i isusovac Leo Pessini,²³⁵ sadašnji provincijal brazilskog Reda sv. Kamila. Pessini, inače poznat u Hrvatskoj po prijevodu svoje knjige o distanzaciji,²³⁶ sljedećih je godina suobjavio nekoliko članaka koji

²³¹ José Roberto Goldim, »Bioética: origens e complexidade«, *Revista do Hospital de Clínicas de Porto Alegre* 26, br. 2 (2006): 86–92.

²³² Hans-Martin Sass, »An early 1927 European definition of bioethics and its professional identity«. Goldim će, pak, u Zürichu govoriti na temu »Bioethics committees: a Brazilian hospital's experience«.

²³³ Hans-Martin Sass, »Fritz Jahr's 1927 concept of bioethics«, *Kennedy Institute of Ethics Journal* 17 (2007): 279–295.

²³⁴ José Roberto Goldim, »Revisiting the beginning of bioethics: the contribution of Fritz Jahr (1927)«, *Perspectives in Biology and Medicine* 52 (2009): 377–380.

²³⁵ Pessini, u jednom pismenom priopćenju autorima ove knjige poslanom 2012., navodi da je za Jahra prvi put doznao iz Sassova članka objavljenog 2007., ali se po Pessinijevim publikacijama vidi da je to moralo biti ipak ranije.

²³⁶ Leo Pessini, *Distanzacija: do kada produžavati život?*, s portugalskog preveo Radoslav Runko (Rijeka: Adamić/Hrvatsko bioetičko društvo/Teologija u Rijeci, 2004).

spominju Jahra,²³⁷ a kasnije će organizirati i okrugli stol na temu djela Fritza Jahra (u okviru Osme međunarodne konferencije o kliničkoj etici i konzultacijama; São Paulo, 16.–19. svibnja 2012.) te urediti knjigu s prijevodom Jahrovih člana na portugalski.²³⁸ Pod utjecajem Goldima i Pessinijeve skupine, vijest o Jahru raširila se Brazilom: Ferreira Carvalho da Cruz i Contri Pitton s Državnog sveučilišta u São Paulu (UNESP) govore o Jahru 2009.,²³⁹ Mascarenhas i de Oliveira Santa Rosa ga spominju u svom članku iz 2010.,²⁴⁰ Geni Maria Hoss, doktorandica iz Curitibe, pisat će o Jahru i njegovu utjecaju na suvremenu kršćansku teologiju,²⁴¹ a 25. kolovoza

²³⁷ Fernanda Maria Ferreira Carvalho, Léo Pessini i Oswaldo Campos Junior, »Reflexões sobre bioética ambiental«, *O mundo da saúde* (São Paulo) 30, br. 4 (2006): 614–618; Leo Pessini i William Saad Hossne, »Fritz Jahar (sic!): »O Imperativo Bioético« – nas origens da palavra Bioética«, *Bioethicos* 2, br. 1 (2008): 7–9 (<http://www.saocamilo-sp.br/novo/publicacoes/publicacaoEditorial.php?ID=60&rev=b>); Leo Pessini, »Bioética na América Latina: algumas questões desafiantes para o presente e futuro«, *Bioethicos* 2, br. 1 (2008): 42–49 (u španjolskom prijevodu: »Bioética en América Latina? Algunas cuestiones desafiantes para el presente y el futuro«, http://www.celam.org/observatorio_pas/docs/BIOETICA.pdf); William Saad Hossne, Leo Pessini, José Eduardo de Siqueira i Christian de Paul de Barchifontaine, »Bioética aos 40 anos: reflexões a partir de um tempo de incertezas«, *Bioethicos* 4, br. 2 (2010): 130–143.

²³⁸ Leo Pessini, Christian de Paul de Barchifontaine, William Saad Hossne i Márcio Fabri dos Anjos, ur. *Ética e Bioética Clínica no Pluralismo e Diversidade: teorias, experiências e perspectivas* (São Paulo: Centro Universitário São Camilo/Idéias & Letras, 2012).

²³⁹ Fernanda Maria Ferreira Carvalho da Cruz i Sandra Elisa Contri Pitton, »A inclusão da disciplina bioética na matriz curricular dos cursos de licenciatura em geografia«, prezentirano na Devetom seminaru na poslijediplomskom studiju geografije pri UNESP-u, Rio Claro, Brazil (IX Seminário de Pós-Graduação em Geografia, UNESP – Rio Claro, 3.–5. studenoga 2009. (<http://sites.google.com/site/seminarioposgeo/local>)).

²⁴⁰ Nildo Batista Mascarenhas i Darci de Oliveira Santa Rosa, »The teaching of bioethics in the education of nurses: interface with the adopted literature«, *Acta Paulista de Enfermagem* 23, br. 3 (2010): 392–398.

²⁴¹ Geni Maria Hoss, »Fritz Jahr's bioethical conception: what are the challenges for Christians today?«, u *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*, uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass (Münster: Lit, 2012): 327–343.

2012. organizirala je i »Café Filosófico« na temu »Dostojanstvo ljudskog života i odnos ljudskog bića prema stvaranju u djelu Fritza Jahra«²⁴² itd.

Prvu temeljitiju analizu Jahrova članka iz 1927. i »bioetičkog imperativa« ponudio je 2007. Hans-Martin Sass, tada još stariji istraživač pri Institutu za etiku Kennedyjevih u Georgetownu, pri Sveučilištu u Washingtonu, i član-suosnivač Centra za medicinsku etiku Ruhrskog sveučilišta u Bochumu. Sass je članak posvećen Jahru (dakle, ne više koji spominje Jahra već koji se bavi Jahrom) objavio iste godine na engleskom i njemačkom,²⁴³ a godinu dana kasnije i na hrvatskom.²⁴⁴ U godinama koje slijede Sass je nastavio promicati Jahrove ideje i predstavljati ih u raznim međunarodnim časopisima u Europi, Aziji i Južnoj Americi.²⁴⁵ Potkraj 2010. priredio je zbirku od

²⁴² Geni Maria Hoss, »A dignidade da vida humana e a relação do ser humano com a criação no pensamento de Fritz Jahr«.

²⁴³ Hans-Martin Sass, »Fritz Jahr's bioethischer Imperativ: 80 Jahre Bioethik in Deutschland von 1927 bis 2007«, *Medizinethische Materialien* (Bochum) 175 (2007): 1–21; »Fritz Jahr's 1927 concept of bioethics«, *Kennedy Institute of Ethics Journal* 17 (2007): 279–295.

²⁴⁴ Hans-Martin Sass, »Bioetički imperativ Fritza Jahra: 80 godina bioetike u Njemačkoj od 1927. do 2007. godine«, s njemačkog prevela Suzana Jurin, *Bioetički svesci* 61 (2008): 1–44.

²⁴⁵ Cf. Hans-Martin Sass, »European roots of bioethics: Fritz Jahr's 1927 definition and vision of bioethics«, u *Od nove medicinske etike do integrativne bioetike: posvećeno Ivanu Šegoti povodom 70. rođendana*, uredili Ante Čović, Nada Gosić i Luka Tomašević (Zagreb: Pergamena/Hrvatsko bioetičko društvo, 2009), 19–31; »Vom Ursprung der Bioethik aus evangelischer Tradition«, *Zeitschrift für Evangelische Ethik* 53, br. 3 (2009): 177–190 (u istom broju, Jahrom se, zahvaljujući Sassu, u manjem obimu bavi i urednik časopisa u svom Uvodniku: Johannes Fischer, »Einleitung«, *Zeitschrift für Evangelische Ethik* 53, br. 3 (2009): 161–162); »Asian and European roots of bioethics: Fritz Jahr's 1927 definition and vision of bioethics«, *Asian Bioethics Review* 1, br. 3 (2009): 185–197; »Early 1927 European roots of bioethics«, u *Peligros y riesgos en las investigaciones: (bio)ética en la investigación con seres vivos (homenaje a José Alberto Mainetti)*, uredili Sergio Cecchetto, Maria Luisa Pfeiffer i Agustín Estevez (Buenos Aires: Editorial Antropofagia, 2009), 45–57; »Bioethics as a European innovation: Fritz Jahr's 1927 concept of bioethics«, u *Vernunft und Innovation: über das alte Vorurteil für das Neue (Festschrift für Walther*

15 članaka Fritza Jahra (objavljeno u njemačkom izvorniku, transliterirano iz gotice u latinicu), kao i izbor od 6 Jahrovih članaka u prijevodu na engleski.²⁴⁶ Obje ove publikacije (iz niza *Medizinethische Materialien*) doživjele su vrlo brzo i drugo, dopunjeno izdanje: do svibnja 2011. objavljena je verzija sa 16 članaka u prijevodu na engleski, a u rujnu 2011. verzija s isto toliko članaka na njemačkom).²⁴⁷ Ljeti 2012. izdana je napokon i kolekcija od 17 Jahrovih članaka na njemačkom.²⁴⁸ Osim u zbirci Jahrovih članaka na njemačkom i engleskom iz studenog/prosinca 2010. (dakle, u prvom izdanju), Sass nigdje ne navodi izvore i autore koji spominju Jahra prije 2007., dakle, prije Sassova prvog članka (Löther, Engels, Goldim, Pessini i drugi: doduše, E.–M. Engels se stidljivo spominje u Pogovoru izdanja Jahrovih djela 2012. na njemačkom, ali u istom redu s mnogo kasnijim Sassovim člancima²⁴⁹). Auto-

Ch. Zimmerli zum 65. Geburtstag), uredio Antje Gimmler (Paderborn: Fink, 2010), 369–377; »The Earth is a living being: we have to treat her as such!« *Eubios – Journal of Asian and International Bioethics* 21, br. 3 (2011): 73–77 (<http://eubios.info/EJAIB52011.pdf>); »Tempranas raíces europeas de bioética en 1927: la definición y visión de Fritz Jahr de nuevas actitudes y ética«, *Quirón – Revista de Bioética y Humanidades Médicas* 41, br. 2 (2011): 16–24; »Bioethical imperative and the work of Fritz Jahr«, rad prezentiran na Osmoj međunarodnoj konferenciji o kliničkoj etici i konsultacijama (São Paulo, 16.–19. svibnja 2012.).

²⁴⁶ Fritz Jahr, *Aufsätze zur Bioethik 1927–1938, Medizinethische Materialien, Heft 187*, pogovor i reference Hansa-Martina Sassa (Bochum: Zentrum für Medizinische Ethik, 2010); Fritz Jahr, *Selected Essays in Bioethics 1927–1934, Medizinethische Materialien, Heft 186*, pogovor i reference Hansa-Martina Sassa (Bochum: Zentrum für Medizinische Ethik, 2010).

²⁴⁷ Fritz Jahr, *Aufsätze zur Bioethik 1927–1947, Medizinethische Materialien, Heft 187*, 2. prošireno izdanje, pogovor i reference Hansa-Martina Sassa (Bochum: Zentrum für Medizinische Ethik, 2011); Fritz Jahr, *Essays in Bioethics and Ethics 1927–1947, Medizinethische Materialien, Heft 188*, preveli Irene M. Miller i Hans-Martin Sass, pogovor Hansa-Martina Sassa (Bochum: Zentrum für Medizinische Ethik, 2011).

²⁴⁸ Fritz Jahr, *Aufsätze zur Bioethik 1927–1947: Werkausgabe*, uredili Arnd T. May i Hans-Martin Sass (Münster: Lit, 2012).

²⁴⁹ Arnd T. May i Hans-Martin Sass, »Nachwort«, u Fritz Jahr, *Aufsätze zur Bioethik 1927–1947: Werkausgabe*, uredili Arnd T. May i Hans-Martin Sass (Münster: Lit, 2012), 121 (119–122).

ri koji su doznali za Jahra od Sassa, u svojim publikacijama također ne spominju Rolfa Löthera ili Evu-Mariju Engels. Takav je slučaj s Fernandom Lolasom Stepkeom, direktorom Regionalnog programa bioetike Panameričke zdravstvene organizacije (PAHO),²⁵⁰ Juanom Jorgeom Michelom Fariňom²⁵¹ i Natachom Limom s Fakulteta za psihologiju Sveučilišta u Buenos Airesu,²⁵² svećenikom Fernandom Pascualom iz Katalonije,²⁵³ Ricardom Andrésom Room-Castellanosom i Cornelijom Bauer iz Kolumbije,²⁵⁴ Hrvojem Jurićem sa Sveučilišta u Zagrebu²⁵⁵ i drugima. Za razliku od ovih autora, »Goldimo-

²⁵⁰ Fernando Lolas Stepke, »Fritz Jahr, el 'imperativo bioético y el origen de la palabra 'bioética'«, *Boletín Bioética informa* 13, br. 45 (2008): 3; »Bioethics and animal research: a personal perspective and a note on the contribution of Fritz Jahr«, *Biological Research* (Santiago) 41 (2008): 119–123; »El 'imperativo bioético' de Fritz Jahr y la neobioética estadounidense«, *JANO* (Barcelona) 1710 (2008): 10–16; »Quo vadis bioética?«, *Acta Bioethica* 15, br. 1 (2009): 7–9; »Salud, salud mental, bioética: interfaces dignas de análisis«, *Acta Bioethica* 15, br. 2 (2009): 137–138. Najvjerojatnije je baš Lolas Stepke autor i članka o Fritzu Jahru na španjolskoj verziji Wikipedije (http://es.wikipedia.org/wiki/Fritz_Jahr) i kasnije engleskoj (<http://en.wikipedia.org/wiki/Bioethics>).

²⁵¹ Juan Jorge Michel Fariña, »Declaración de Rijeka: hacia el futuro de la bioética«, *Ibis News* (<http://www.ibisnewsletter.org/spip.php?article21>), travnja 2011.

²⁵² Natacha Salomé Lima, »Fritz Jahr y el *Zeitgeist* de la bioética«, *Aesthetika* 5, br. 1 (2009): 4–11; »Las raíces europeas de la bioética: Fritz Jahr y el Parsifal, de Wagner«, *Ética y Cine* (<http://www.eticaycine.org/Parsifal>), srpnja 2011; Haydée Montesano, Natacha Salomé Lima i Juan Jorge Michel Fariña, »Nachträglich de la (bio)ética«, *Aesthetika* 6, br. 2 (2011): 1–7 (u posljednja dva članka je, pod utjecajem konferencije u Rijeci/Opatiji, na kojoj je sudjelovala i Natacha Lima, reproducirana i kao motiv iskorištena i freska »Ples mrtvac« iz istarskog Berma).

²⁵³ Fernando Pascual, ¿Quién inventó la palabra 'bioética'? *Forum Libertas.com* (http://www.forumlibertas.com/frontend/forumlibertas/noticia.php?id_noticia=15337&id_seccion=5), 2009.

²⁵⁴ Ricardo Andrés Roa-Castellanos i Cornelia Bauer, »Presentación de la palabra bioética, del imperativo bioético y de la moción de biopsicología por Fritz Jahr en 1929 (sic!)«, *Bioethicos* 3, br. 2 (2009): 158–170.

²⁵⁵ Hrvoje Jurić, »Počeci i pra-počeci bioetike / The beginnings and the primeval beginnings of bioethics«, u *9. lošinjski dani bioetike / 9th Lošinj Days of Bioethics*, uredio Hrvoje Jurić (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo,

va linija« otkrića Jahra ispravno ističe zasluge E.–M. Engels i, ponekad, R. Löthera.

Hans-Martin Sass je pridobio mnoge bioetičare (ponekad jednog po jednog) da uzmu u obzir Jahrove ideje. I dok sjevernoamerički znanstvenici (netko bi mogao reći: nije čudo) ignoriraju otkriće Fritza Jahra (iznimka je H. Tristram Engelhardt u seriji njegovih predavanja i članaka iz 2009.²⁵⁶), čini se da se za Jahrove ideje otvorila bolja perspektiva u Aziji, Južnoj Americi i Europi gdje je Jahr ušao i u nastavu (na Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Rijeci predavanje o Jahru i europskoj bioetici je inkorporirano u svaki kolegij iz bioetike; u proljeće 2010. Jahrova definicija bioetike uključena je u program sveučilišta u Baselu – u modul »Temelji etike«²⁵⁷ itd.).

Zanimljivo je pitanje kako je Hans-Martin Sass došao do spoznaje o Jahru i njegovom članku iz 1927. Ivan Šegota, jedan od pionira bioetike u Hrvatskoj 1990-ih, pripovijeda u predgovoru prijevodu Sassova članka iz 2007. na hrvatski anegdodu o svom razgovoru sa Sassom tijekom jedne večere u australsko-dalmatinskom ribljem restoranu u Sydneyju 2004.:

Tom prilikom ispričao sam mu kako sam čuo da neki naši kolege u Americi osporavaju Potteru da je on prvi »skovao« riječ »bioetika« jer da je to četrdesetak godina prije njega učinio neki Nijemac. No – dodao sam – Potter mi je u jednom pismu rekao

2010), 78–80 (<http://www.hrfd.hr/u/dokumenti/Losinj%20knjizica%20-%202010..pdf>).

²⁵⁶ Hugo Tristram Engelhardt, Jr., »Moral pluralism and the crisis of secular bioethics: why orthodox Christian bioethics has the solution«, Institute of Orthodox Christian Studies lectures, 5. lipnja 2009. (<http://www.antiochian-orthodox.co.uk/Publications/engelhardt-bio-ethics.pdf>); »Moral Pluralism, the Crisis of Secular Bioethics, and the Divisive Character of Christian Bioethics: Taking the Culture Wars Seriously«, *Christian Bioethics* 15, br. 3 (2009): 234–253; »Global bioethics: taking moral differences seriously«, *Bioethics* 3, br. 1 (2009): 26–32.

²⁵⁷ http://www.aeb.unibas.ch/data/pdf/seminars/10_biol/Programm-Etik-2010.pdf

da za tog Nijemca i njemačku riječ »Bioethik« nikad nije čuo. Sass je očito poslije tog razgovora počeo »kopati« po njemačkoj literaturi i iskopao Fritza Jahra i njegov termin »Bio-Ethik«. ²⁵⁸

Jednom kasnije Šegota će autorima ove knjige pripovijedati da je o tom misterioznom »Nijemcu« bio čuo od Warrena Reicha 2003., na konferenciji u Portugalu: Reich je, navodno, tako pravdao Amerikance koji su se bili opirali kandidaturi Pottera za Nobelovu nagradu. Međutim, Warren Reich će kasnije ustvrditi da je za Jahra prvi puta doznao od Sassa. ²⁵⁹ Malo je vjerojatno i da je Šegota o Jahru (odnosno, »Nijemcu«) korespondirao s Potterom, budući da je Potter umro još 2001.

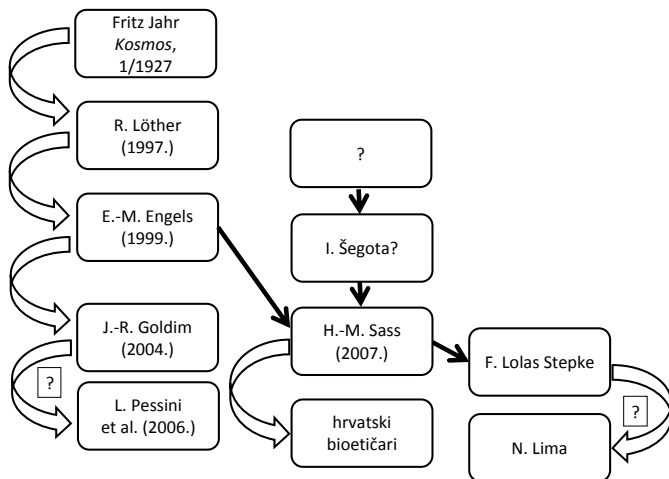
Sam Hans-Martin Sass, pak, nudi različite verzije priče. U jednom intervjuu, danom u proljeće 2011. na putu od Rijeke do Zagreba mladoj argentinskoj znanstvenici Natachi Limi, Sass će ustvrditi da je primjerak *Kosmosa* iz 1927. s Jahrovim člankom otkrio slučajno, za posjeta nekom antikvarijatu. Drugi puta će reći da je »ozbiljno radio na Jahru vjerojatno 1995. ili 1996. i da su mu u studenom 1996. njegovi asistenti u antikvarijatu kupili *Kosmos* iz 1927. kao rođendanski poklon«. ²⁶⁰ Treći puta će dozvoliti mogućnost da je razgovarao o Jahru sa Šegotom na Tajvanu (sic!), ali da je Jahra otkrio zahvaljujući članku Eve-Marije Engels iz 1999. (dakle, iz Metzlerova leksikona), i to tek 2004. ili 2005. ²⁶¹ Kako je prvi članak Hansa-Martina Sassa o Jahru objavljen 2007., najzadnja se verzija čini i najvjerojatnijom.

²⁵⁸ Ivan Šegota, »Predgovor«, u »Bioetički imperativ Fritza Jahra: 80 godina bioetike u Njemačkoj od 1927. do 2007. godine« Hansa-Martina Sassa, s njemačkog prevela Suzana Jurin, *Bioetički svesci* (Rijeka) 61 (2008), 2 (1–4).

²⁵⁹ Warren Reich, pismeno priopćenje elektroničkom poštom, 15. studenoga 2011.

²⁶⁰ Hans-Martin Sass, pismeno priopćenje elektroničkom poštom, 22. studenoga 2011.

²⁶¹ Hans-Martin Sass, pismeno priopćenje elektroničkom poštom, 2. siječnja 2012.

Kronološka rekonstrukcija širenja otkrića Fritza Jahra 1927.–2007.

I autori ove knjige za Jahra su prvi put doznali iz hrvatskog prijevoda Sassova članka iz 2007. Pretražujući mrežne stranice tijekom pisanja svoje disertacije,²⁶² Iva Rinčić je pronašla spomen Rolfa Löthera i Eve-Marije Engels u Goldimovom članku iz 2006.²⁶³ Prvi rezultati istraživanja života i djela Fritza Jahra, prikupljeni isključivo elektroničkom prepiskom s arhivima i knjižnicama u Halleu, prezentirani su na *Devetim lošinjskim danima bioetike* (Mali Lošinj, 17.–19. svibnja 2010.)²⁶⁴, kao i na Tečaju za nastavnike etike (*Ethics*

²⁶² »Teorijska uporišta, postignuća i perspektive bioetičke institucionalizacije u Europskoj Uniji«, obranjen 12. listopada 2010. pri Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (pod mentorstvom Ante Čovića i Nade Gosić). Prilagođena verzija disertacije objavljena je u obliku knjige s naslovom *Europska bioetika: ideje i institucije* (Zagreb: Pergamena, 2011).

²⁶³ Goldim, »Bioética: origens e complexidade«.

²⁶⁴ Iva Rinčić i Amir Muzur, »Fritz Jahr: prilozi za biografiju osnivača (europske) bioetike / Fritz Jahr: Contributions to the Biography of the Founder of (European) Bioethics«, u *9. lošinjski dani bioetike / 9th Lošinj Days of Bioethics*, uredio Hrvoje Jurić (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2010), 115–116 (<http://www.hrfd.hr/u/dokumenti/Losinj%20knjizica%20-%202010..pdf>).

Teacher Training Course) koji je UNESCO održao u Dubrovniku lipnja/srpnja 2010.²⁶⁵ Za Jahra se zainteresirao i Gonzalo Herranz iz Pamplone, dugogodišnji pročelnik Odsjeka za biomedicinsku humanistiku Sveučilišta u Navarri, više, doduše, zbog etičkih aspekata otkrića Jahra (korektnost citiranja i priznavanja izvora, plagiranja i dr.), kao i s ciljem opiranja trendu razdvajanja Jahrove bioetike od Potterova učenja i proučavanju difuzije Jahrovih ideja u Španjolskoj, Portugalu i Latinskoj Americi.²⁶⁶

Svibnja 2010. izašao je i prvi broj *Jahra – Godišnjaka Katedre za društvene i humanističke znanosti u medicini Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, s Amirom Muzurom kao glavnim urednikom i Hansom-Martinom Sassom kao jednim od članova Izdavačkog savjeta časopisa. Siječnja 2011. Nacionalna zaklada za znanost (sada: Hrvatska zaklada za znanost) dodijelila je financijsku potporu projektu »Fritz Jahr i europski korijeni bioetike: utemeljenje međunarodne mreže znanstvenika«. Između ostaloga, projekt je uključivao održavanje konferencije (ožujka 2011. u Rijeci/Opatiji)²⁶⁷ i studijsko putovanje Ive Rinčić i Amira Muzura u Halle, gdje su prikupljeni novi materijali o Jahrovom životu i radu. Preliminarni rezultati su prikazani u trima izlaganjima na *Trinaestim riječkim danima bioetike* (Rijeka, 13.–14. svibnja 2011.)²⁶⁸ odnosno *Desetim lošinjskim danima bioetike* (Mali Lošinj, 15.–18. svibnja 2011.);²⁶⁹ uključujući i pozvano ple-

²⁶⁵ Iva Rinčić, »The founder(s) of bioethics: one or more?«, UNESCO Ethics Teacher Training Course, Inter-University Center Dubrovnik, Croatia, 28 June – 2 July, 2010.

²⁶⁶ Gonzalo Herranz, pismena priopćenja elektroničkom poštom 13. i 16. kolovoza 2010.

²⁶⁷ Na konferenciji su sudjelovali i neki od prvih spominjatelja Jahra: Eve-Marie Engels, José Roberto Goldim i Hans-Martin Sass.

²⁶⁸ Iva Rinčić i Amir Muzur, »Od bioetičara-učenika do bioetičara-učitelja: pijetizam i edukacija u životu i djelu Fritza Jahra«.

²⁶⁹ Amir Muzur i Iva Rinčić, »Ignaz Bregenzner (1844.–1906.): preliminarni prilozi životopisu autora *Životinjske etike (Thierethik, 1894.)*«.

narno predavanje²⁷⁰), kao i u pozvanom predavanju pri Europskoj akademiji u Banjoj Luci.²⁷¹ Članci koji naglašavaju nužnost revizije povijesti (europske) bioetike u međuvremenu su objavljeni u više edicija:²⁷² putovi širenja vijesti o Jahru i njegovu djelu postali su teško pratljivi.

Post scriptum

Radi potpunosti »detektivske priče« o otkrivanju Jahrova djela i praćenju širenja njegova utjecaja, nužno je dodati i njen najnoviji dio koji se odvijao usporedno s »rađanjem« ove knjige.

Hans-Martin Sass posjetio je Rijeku 23.–25. rujna 2012., prisustvujući konferenciji posvećenoj uspomeni na Ivana Šegotu (preminulog 31. prosinca 2011.). U neformalnom je razgovoru oduševljeno izvijestio da je Arndt May u Halleu pronašao još jedan Jahrov članak, objavljen 1933. godine u časopisu *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* pod naslovom »Dijete i tehnika«. U skladu s obećanjem, Sass je članak već 30. rujna poslao u Rijeku. Članak je odmah preveden na hrvatski i uvršten u rukopis knjige.

Dva mjeseca kasnije, 23. studenoga, Sass ponovo piše svojoj »mreži« i šalje članak »Prakršćanska zajednica«, koji je sam otkrio u Bochumu, a koji je bio objavljen u časopisu socijalističke partije *Einheit*, 1948. godine. Sass ga je već preveo i na engleski, zajedno s Irenom Miller. I ovaj je članak, jasno, odmah dobio i hrvatsku inačicu, što je posljedomalo repaginacijom već prelomljenog rukopisa knjige.

Najdinamičniji razvitak, međutim, ova je knjiga doživjela u upravo posljednjim tjednima svog nastajanja. Da bismo ga mogli bolje prikazati treba se, međutim, vratiti još malo (i još jednom) u povijest. Autori ove knjige bezuspješno su, za svog prvog borav-

²⁷⁰ Iva Rinčić i Amir Muzur, »The concept and project of European bioethics«.

²⁷¹ Iva Rinčić, »Europska bioetika: od otkrića do realizacije«, 26. svibnja 2011.

²⁷² Amir Muzur, »Evropska i američka bioetika: ima li mesto za obete?« *Filozofija* (Skopje) 10, br. 31 (2011): 9–18; Iva Rinčić, »Fric Jar (1895–1953): od zaborav do perspektivi na evropskata bioetika« *Filozofija* (Skopje) 10, br. 31 (2011): 33–43; Amir Muzur, »Rijeka na bioetičkoj karti svijeta«, *Sušačka revija* 19, br. 73 (2011): 15–21; i dr.

ka u Halleu travnja 2011., pokušali stupiti u kontakt s tadašnjim ravnateljem Instituta za povijest i etiku medicine u odlasku, kojemu su željeli predložiti donošenje odluke o etabliranju Nagrade »Fritz Jahr«. Iz uprave Grada Hallea tada im je odgovoreno da za takvu odluku treba pričekati ustoličenje novog ravnatelja. Institut je sredinom 2011. dobio novog ravnatelja u osobi prof. dr. Florian Stegera iz Münchena. Stegera je, sredinom 2011., sa značenjem Fritza Jahra poblizje upoznao Hans-Martin Sass. Steger se, logično, odmah nakon preuzimanja kormila Instituta, bacio na posao i zaposlio svojih četvero znanstvenih asistenta traženjem tragova Jahra u knjižnicama i arhivima: na kraju krajeva, Jahr je svjetsko otkriće i onaj tko skrbi za povijest znanosti u Halleu mora iskoristiti prednost »domaćeg terena«. Štoviše, Steger je doskora najavio i konferenciju o Fritzu Jahru u Halleu, do koje je doista i došlo, doduše, godinu dana kasnije. Održana je 28.–29. studenoga 2012. pod naslovom »1927. – rođenje bioetike u Halleu na Saali po protestantskom teologu Fritzu Jahru (1895.–1953.)« [»1927 – Die Geburt der Bioethik in Halle (Saale) durch den protestantischen Theologen Fritz Jahr (1895–1953)«].

Na konferenciju je bio pozvan i Amir Muzur, premda je bila ograničena na njemačke i poljske znanstvenike (odnosno one koji trenutno borave u Njemačkoj, poput Geni Marije Hoss, brazilske doktorandice teologije na višemjesečnoj stipendiji u Heidelbergu), budući da je Njemačko-poljska zaklada za znanost prihvatila financiranje skupa. Na skupu se nije čulo mnogo novih stvari o Jahrovoj biografiji, ali je Steger, u uvodnom referatu, obznanio da postoje tri Jahrova članka iz razdoblja 1924.–1926. (dakle, starija od poznatih), publicirana u časopisu *Mittelschule*.

U svom izlaganju, posljednjem na skupu, Muzur i Rinčić su naglasili da predaju »štafetu« Stegerovoj skupini koja će zacijelo preuzeti davanje ritma istraživanju Jahra. Steger je također obećao da će im poslati preslike triju novih članaka. Nekoliko dana nakon skupa, u elektroničkom časopisu *Scientia Halensis*, »magazinu Sveučilišta Marthin Luther u Halleu-Wittenbergu«, izašao je članak o skupu s fotografijom Florian Stegera, u kojemu se spominje da su mu prisustvovali »znanstvenici iz čitavog svijeta«, među kojima i »vodeći istraživači Jahra – E.-M. Engels i H.-M. Sass, koji se ovim teologom i njegovim conceptom bave već više od deset godina«. Zacijelo omaškom, izostao je spomen časopisa koji već tri godišta

izlazi u Hrvatskoj pod Jahrovim imenom, riječko osnivanje Dokumentacijsko-istraživačkog centra za europsku bioetiku »Fritz Jahr« ili prve međunarodne konferencije o Frizu Jahru održane u Rijeci u ožujku 2011...

Kako obećani članci nisu stizali u Hrvatsku, a prolazili su tjedni dragocjeni za zgotovljavanje ove knjige, njeni su autori već bili odlučili zamoliti jednu kolegicu u Düsseldorfu da u tamošnjoj sveučilišnoj knjižnici pribavi kopije članaka. Pretraga kataloga ove knjižnice rezultirala je, međutim, predivnim otkrićem da je cjelokupni časopis *Mittelschule* besplatno dostupan u digitaliziranom obliku. Sva tri članka – jedan iz 1924. i dva iz 1926. – dobivena su jednim pritiskom na dugme. Ali čuda nikad dosta, bar kad je riječ o ovoj knjizi: u »dokono« poslijepodne 15. prosinca 2012., otkriveno je da u članku, koji je pod naslovom »Wissenschaft vom Leben und Sittenlehre« objavljen 15. prosinca (!) 1926., Jahr ne samo da formulira imperativ i naziva ga bioetičkim nego imenuje i bioetiku te u cijelosti definira njen koncept. Time je povijest europske bioetike postala »starijom« za jednu godinu, a knjiga o rađanju europske bioetike, u potpunosti priređena za tisak, doživjela je još jednu repaginaciju. Preostaje nam samo da buduće konferencije više ne zovemo »1927. – rođenje bioetike«...

Prefiks »bio«

i (ne)opravdanje bioetike²⁷³

Još je John Eccles ustvrdio da je znanost subjektivnija no što se općenito misli. Ne treba čuditi, stoga, da postoji neobjektivnost i pri definiranju raznih znanosti, pri čemu se artikuliraju uglavnom očekivanja, ambicije i shvaćanja onoga koji definira a manje onoga koji je disciplinu koncipirao. U ovome poglavlju bavit ćemo se epistemologijski motiviranim pokušajem povratka na izvorne (dakle, autorske) koncepte dviju bioetika – one Fritza Jahra i Van Rensselaera Pottera – pri čemu ćemo se poslužiti kako lingvističkim tako i filozofijskim tvorbenim određenjima.

Bio jednom prefiks »bio«

Zlouporebe novokovanja riječi poznat su fenomen uzrokovan uglavnom nepoznavanjem pravila tvorbe riječi odnosno njihova značenja, a ponekad i svjesnim ruganjem tim pravilima ili riječima (prisjetimo se samo engleskog termina *metrosexual* kao protuprirodne izvedenice iz *metropolitan* i (*hetero*)*sexual*; *cariology* kao »znanosti o karijesu« i slično).²⁷⁴ Osobit izazov predstavlja formiranje imena »novih« disciplina korištenjem poznatih prefiksa: jedan od najopćenitijih i najjednostavnijih pa stoga i najrabljenijih i zlorabljениjih jest prefiks »bio«.

²⁷³ Tekst ovog poglavlja prezentiran je na 14. danima bioetike (Rijeka, 10.–11. svibnja 2012.).

²⁷⁴ Cf. *Dictionary.com* (<http://dictionary.reference.com/browse/metrosexual#wordorgtop>; <http://dictionary.reference.com/browse/cariology?s=t>).

Prema sadašnjem stanju stvari, u široj uporabi postoji najmanje pedesetak »disciplina« čiji je naziv nastao sparivanjem osnovice s prefiskom »bio«:

disciplina	prvi spomen	autor
biologija	1791. ²⁷⁵ ili 1802. ili 1819. ²⁷⁶	Jean-Baptiste Lamarck? ²⁷⁷
biofizika	1892. ²⁷⁸	?
biogeografija	1894. ²⁷⁹	?
biometrija ²⁸⁰	1901. ²⁸¹	?
biometrika ²⁸²	1902. ²⁸³	?
biokemija	1903. (možda već 1882.) ²⁸⁴	Carl Neuberg
bioenergetika	1912. ²⁸⁵	?
biotehnologija	1917. ²⁸⁶ ili 1919. ²⁸⁷	Karl Ereky
biomehanika (kao pravac u kazalištu, kasnije kao dio biofizike)	1920-ih (kao dio biofizike: 1970-ih?)	Vsevolod Meyerhold (redatelj)
biomedicina	1923.	?
biomatematika	1923. ²⁸⁸	?

²⁷⁵ <http://en.wikipedia.org/wiki/Biology#History>

²⁷⁶ <http://www.merriam-webster.com/dictionary/biology>

²⁷⁷ <http://www.answers.com/topic/jean-baptiste-lamarck>

²⁷⁸ <http://www.merriam-webster.com/dictionary/biophysics>

²⁷⁹ <http://www.merriam-webster.com/dictionary/biogeography>

²⁸⁰ Analiza biologijskih podataka matematičkim i statističkim metodama.

²⁸¹ <http://www.merriam-webster.com/dictionary/biometry>

²⁸² Uzimanje otiska prsta i/ili drugih parametara radi identifikacije osobe.

²⁸³ <http://www.merriam-webster.com/dictionary/biometrics>

²⁸⁴ <http://en.wikipedia.org/wiki/Biochemistry#History>

²⁸⁵ <http://www.merriam-webster.com/dictionary/bioenergetics>

²⁸⁶ http://en.wikipedia.org/wiki/Karl_Ereky

²⁸⁷ M. G. Fári i U. P. Kralovánszky, »The founding father of biotechnology: Károly (Karl) Ereky«, *International Journal of Horticultural Science* 12, br. 1 (2006): 9–12 (http://www.agroinform.com/files/aktualis/pdf_agroinform_20070215112311_02Fari.pdf)

²⁸⁸ <http://www.merriam-webster.com/dictionary/biomathematics>

disciplina	prvi spomen	autor
biostratigrafija ²⁸⁹	1926. ²⁹⁰	?
biogeokemija/biogeokemijski	1926. ?/1938. ²⁹¹	Vladimir Vernadsky?
bioznanost(i) (<i>life sciences</i>)	1941. ²⁹²	?
biometeorologija	1946. ²⁹³	?
biostatistika (= biometrija)	1949. ²⁹⁴	?
biomimetika (biomimikrija; bioinspiracija; biognoza)	1950-ih	Otto Schmitt ²⁹⁵
bioinženjerstvo	oko 1954. ²⁹⁶	?
bioakustika	1957. ²⁹⁷	?
bionika (= biomimetika)	1958.	Jack E. Steele ²⁹⁸
biosemiotika	1962.	Friedrich S. Rothschild ²⁹⁹
biopolitika	1964.	Lynton Caldwell ³⁰⁰
biofilozofija	1966.?	Jonas Salk
biokibernetika	1966.?	J. J. Di Stefano (UCLA)
bioinformatika	1978.	Paulien Hogeweg i Ben Hesper ³⁰¹
biokulturologija	1980.	Ino Rossi ³⁰²
bioekonomija (= biotehonomija)	1997.–2002.	Juan Enriquez i Rodrigo Martinez ³⁰³

²⁸⁹ Dio paleontologije i metoda određivanja geološkog doba identifikacijom fosila u sedimentnoj stijeni.

²⁹⁰ <http://www.merriam-webster.com/dictionary/biostratigraphy>

²⁹¹ <http://www.merriam-webster.com/dictionary/biogeochimistry>

²⁹² <http://www.merriam-webster.com/dictionary/bioscience>

²⁹³ <http://www.merriam-webster.com/dictionary/biometeorology>

²⁹⁴ <http://www.merriam-webster.com/dictionary/biostatistics>

²⁹⁵ <http://en.wikipedia.org/wiki/Biomimetics>

²⁹⁶ <http://www.merriam-webster.com/dictionary/bioengineering>

²⁹⁷ <http://www.merriam-webster.com/dictionary/bioacoustics>

²⁹⁸ <http://en.wikipedia.org/wiki/Bionics>

²⁹⁹ <http://en.wikipedia.org/wiki/Biosemiotics>

³⁰⁰ <http://en.wikipedia.org/wiki/Biopolitics>

³⁰¹ <http://en.wikipedia.org/wiki/Bioinformatics>

³⁰² Martin Soukup, »The concept of culture: bioculturology and evolutionary social sciences«, *Anthropologia integra* 1, br. 1 (2010): 25–28 (http://anthrop.sci.muni.cz/UserFiles/Clanky//2010/4_The-Concept-of-Culture-Bioculturology-and-Evolutionary-Social-Sciences.pdf)

³⁰³ http://en.wikipedia.org/wiki/Biobased_economy

disciplina	prvi spomen	autor
biomodeliranje ³⁰⁴	?	?
biodiplomacija	2007.?	Monica Konrad? ³⁰⁵
bioekologija ³⁰⁶	?	?
biofiziologija	?	?
bioklimatologija	?	?
biorobotika	?	?
biocenologija ³⁰⁷	?	?
biopravo	?	?
biofarmacija	?	?
biotoksikologija	?	?
biomenadžment	?	?
biohidrometalurgija	?	?

psihobiologija (= biopsihologija)	1902. ³⁰⁸	?
neurobiologija ³⁰⁹	1906. ³¹⁰	?
sociobiologija (= biosociologija)	1946.	John Paul Scott ³¹¹
mikrobiologija	1880. ³¹²	?
psihobiokemija	?	?

Ovdje navedena lista, svakako nepotpuna, prikazala je samo imena znanosti: ostale izvedenice s prefiksom »bio« još

³⁰⁴ Matematičko modeliranje bioloških procesa.

³⁰⁵ Monica Konrad, »International biodiplomacy and global ethical forms: relations of critique between public anthropology and science in society«, *Anthropological Quarterly* 80, br. 2 (2007): 325–353.

³⁰⁶ Dio ekologije koji proučava međuodnose organizama u prirodnom okolišu.

³⁰⁷ Dio ekologije koji proučava zajednice organizama i interakcije među članovima.

³⁰⁸ <http://www.merriam-webster.com/dictionary/psychobiology>

³⁰⁹ Proučava neurone i neuronske krugove. Prema drugoj definiciji, proučava anatomiju, fiziologiju i patologiju nervnog sustava.

³¹⁰ <http://www.merriam-webster.com/dictionary/neurobiology>

³¹¹ <http://en.wikipedia.org/wiki/Sociobiology#History>

³¹² <http://www.merriam-webster.com/dictionary/microbiology>

su brojnije (biopik,³¹³ bioskop, biopsija, biosila,³¹⁴ biočip, bio-centričan, biocenoza, bioraspadanje, biosigurnost, biosenzor, biosolidan, biokelat, biostrom i bioherm,³¹⁵ bioelektricitet, biosistem, bioekvivalencija, biofaza, biofiltrar, bioplazma, bioplast (bioblast),³¹⁶ bioplastika,³¹⁷ biosfera, biomasa, biografija³¹⁸ i psihobiografija, makrobiotika, biotički, bioglazba, biogorivo, biomaterijal, bioobilježnik, bioraspoloživost, biotehnika, bioeracija, biobiznis, biosanacija (*bioremediation*), bioispiranje (*bioleaching*), bioaktivnost, bioesej, biobihevirolan,³¹⁹ biogeneza (= *biogeny*), bioplin, biooza, bioadhezija, biohelminti, bioaerosol, bioliza, biokonzervacija, bioluminiscencija, biom, bioaktivacija, bioakumulacija, bioproгноza, biocid, bioelement, bioeliminacija, biogeocenoza, biosinteza, bioregija i bioregionalizam, biopoeza, biootpad, biolit, biomineralizacija, biopolimer, biorizacija, biotelemetrija, bioterapija, biotin, biotop, biotransformacija, biotip (biovar), bioza itd., itd.

Brojne su riječi koje koriste prefiks »bio«, ali nisu rijetke ni pomutnje uzorokovane njime:

1. »biomedicina«: ako se razmišlja o izvedenici od »bios« (život) i »medicina« (lijek), postavlja se pitanje nije li tautologijom naglašavati da je predmetom liječenja živa supstanca? Međutim, izgleda da je »biomedicina« skovana da bi se označio »dio medicine temeljen na načelima prirodnih znanosti, osobito biologije i bioke-mije«,³²⁰ odnosno, da bi razlikovao teoriju i istraživanje

³¹³ Biografski film.

³¹⁴ Izraz koji Michel Foucault koristi za silu kojom se vlada ljudima (*biopower*).

³¹⁵ Oblikom različiti grebeni organskog sastava.

³¹⁶ Mali komad bioplazme s potencijalom pretvaranja u bijelo krvno tjelešće.

³¹⁷ Plastika koja se razgrađuje.

³¹⁸ Kao izraz poznat od 1683.

³¹⁹ Koji se odnosi na interakciju psihosocijalnih i bioloških momenata s ponašanjem.

³²⁰ <http://www.merriam-webster.com/dictionary/biomedicine>

od primjene (koju, navodno, određuje termin »medicina«).³²¹ Očito, nastala je zbunjujuća situacija (potvrđena, uostalom, i definicijom u Wikipediji³²²), kao nužna posljedica nedosljedne tvorbe;

2. »neurobiologija«: na jednom se mjestu definira kao »znanost o neuronima i neuronskim krugovima«,³²³ a u Merriam-Websterovom rječniku kao »znanost koja proučava anatomiju, fiziologiju i patologiju nervnog sustava«;³²⁴
3. »biopoetika«: termin istodobno označava oblik literarne kritike koji uzima u obzir biopsihološke momente³²⁵ i »literarno-znanstveni« pokret harvardskog profesora E. O. Wilsona, koji se zalaže za »racionalizaciju« umjetnosti;
4. »biopolitika« može označavati
 - stil vladanja »biosilom« (dakle, primjenom političke moći na sve aspekte života; M. Foucault),
 - samoubilački terorizam i druge oblike korištenja tijela i života kao oružja,
 - političku primjenu bioetike,³²⁶
 - politiku koja se na različite načine bavi posljedicama biotehnološkog razvitka,
 - politiku koja se bavi dobrobiti svih oblika života, odnosno

³²¹ Cf. Roxanne Engel, »What's the difference between medicine, biomedicine, and biotechnology?« (<http://www.roxanneengelphd.com/2010/07/medicine-biomedicine-biotechnology/>)

³²² <http://en.wikipedia.org/wiki/Biomedicine>

³²³ Portal *Science Daily*, <http://www.sciencedaily.com/articles/n/neurobiology.htm>

³²⁴ <http://www.merriam-webster.com/dictionary/neurobiology>

³²⁵ Možda je ovom shvaćanju bliži diskurs o »poželjnosti života« Ante Čovića u članku »Biopoetika i bioetika u egzistencijalnoj prozi Skafander i leptir J.–D. Baubyja«, u *Etika i bioetika* (Zagreb: Pergamena, 2004), 89 (69–90).

³²⁶ Na ovo najviše misli Valentin Pozaić u članku »Bio-etika i bio-politika«, *Obnovljeni život* 60, br. 1 (2005): 73–90.

- politiku bioregionalizma (tj. zagovaranja bioregija kao optimalnih habitata).³²⁷

Dakle, očigledno je da se u anglosaksonskom svijetu javlja-ju česte nespretne tvorbe riječi uz uporabu prefiksa »bio«, ali ne kao korijena grčkog »bios« (tj. život), već kao mehaničkog kraćenja pojma »biological« (tj. biološki odnosno povremeno biologijski). Takva uporaba, uglavnom lingvistički nedosljedna i neopravdana, posljeduje nesporazumima i otvara mogućnost (možda i potrebu) potpuno proizvoljnog definiranja.

O dvjema bioetikama u nama i zvijezdama među nama

U kontekstu dosadašnjeg razmatranja lakše ćemo shvatiti i nedefiniranost i nemogućnost jednoznačnog definiranja bio-etike. Prvi nastanak ovog termina (i koncepta) povezuje se s njemačkim teologom i učiteljem Fritzom Jahrom (1895.–1953.) koji je u svom članku iz 1926.³²⁸ skovao *Bio-Ethik* gotovo ironički referirajući na termin *Bio-Psychik* kojim je Rudolf Eisler 1909. bio akcentuirao nužnost širenja fokusa psihologije s čovjeka na životinje i biljke.³²⁹ Jahr je bioetiku, dakle, pisao s crticom, kao što je danas pišu autori »Krakovskog modela integrirane bio-etike«, da naglase da »nema etike koja sama od sebe izvire iz bio-znanosti, već postoji samo etika koja se bavi naročito problemima bio-znanosti«.³³⁰ Jahr svoju kovanicu izvodi od »bios«, želeći stvoriti disciplinu koja bi, analogno Eisleru, kantovsku antropocentričnu etiku (i Kantov kategorički imperativ) proširio na sva živa bića.

³²⁷ <http://en.wikipedia.org/wiki/Biopolitics>

³²⁸ Fritz Jahr, »Wissenschaft vom Leben und Sittenlehre (Alte Erkenntnisse in neuem Gewande)«, *Mittelschule* 40, br. 45 (1926): 604–605.

³²⁹ Rudolf Eisler, *Das Wirken der Seele: Ideen zu einer organischen Psychologie* (Leipzig: Kroener, 1909).

³³⁰ <http://www.scanbalt.org/files/graphics/ScanBalt/Newsletter%20archive/Newsletter%20April%202008/gbls%202008%20final%20brochure.pdf>

Međutim, dok se Jahr, klasičnog obrazovanja i izvan utjecaja anglosaksonskog načina »tvorbe« riječi, pridržavao lingvističkih regula kovanja, drugi izumitelj bioetike, profesor sa Sveučilišta u Wisconsinu, onkobiokemičar Van Rensselaer Potter (1911.–2001.),³³¹ bioetiku je 1970. izveo tipično američki, iz »biological sciences« i »ethics«, zagovarajući, kao što je poznato, ponovnu uspostavu ekološke ravnoteže i zaštite prirodnih resursa koju, po Potteru, može jamčiti samo nova znanost kao most između prirodnih i humanističkih znanosti. Potter za »svoju« bioetiku kaže da je »etika koja se temelji na biološkom znanju«,³³² »biološko znanje i opće ljudske vrijednosti«,³³³ »spoj znanja i vrijednosti«,³³⁴ »razmeđa između područja biologije, te društvenih i humanističkih znanosti«,³³⁵ »kombinacija biologije s humanističkim znanjem«³³⁶ itd. (Prema prisjećanju Petera Whitehousea, Potter je mjesecima tražio izraz koji bi povezao znanstvenu medicinu s ljudskim vrednotama, odlučivši se za »bioetiku« vjerojatno zato što je bio biokemičar.³³⁷ Warren Reich, pak, navodi da je Potter sam tvrdio da mu je riječ »bioetika« došla odjednom. Kao što je poznato, »izumiteljem« riječi proglašavao se i Sargent Shriver, uz potporu svoje žene Eunice Kennedy.³³⁸)

³³¹ Postoji i svjedočenje da je Sargent Shriver izumio riječ »bioetika«, ali je ta mogućnost odbačena kao malo vjerojatna. Warren Thomas Reich, »The word 'bioethics': its birth and the legacies of those who shaped it«, *Kennedy Institute of Ethics Journal* 4, br. 4 (1994): 325 (319–335).

³³² Van Rensselaer Potter, *Bioetika: most prema budućnosti*, prevela Ines Radinović (Rijeka: Katedra za društvene znanosti Medicinskog fakulteta u Rijeci/Hrvatsko društvo za kliničku bioetiku/Hrvatsko bioetičko društvo/Međunarodno udruženje za kliničku bioetiku, 2007), 29.

³³³ Ibid.

³³⁴ Ibid., 30.

³³⁵ Ibid.

³³⁶ Ibid., 31–32.

³³⁷ Peter J. Whitehouse, »The rebirth of bioethics: extending the original formulations of Van Rensselaer Potter«, *American Journal of Bioethics* 3, br. 4 (2003): W26–W31.

³³⁸ Warren Thomas Reich, »The word 'bioethics': its birth and the legacies who shaped it«, *Kennedy Institute of Ethics Journal* 4, br. 4 (1994): 325 (319–335).

Očigledno, iz različite uporabe prefiksa »bio« kod Jahra i Pottera proizlaze i njihova različita shvaćanja i definiranja bioetike. Za razliku od Pottera, Jahr ne spaja znanje (a još manje znanost) o životu s vrijednostima, već sam život, čime dokazuje da razmišlja o apstraktnijoj razini izravne fuzije raznih oblika života i života samog, dakle objektivnih kategorija, sa subjektivnim uređenjem odnosa čovjeka prema tim oblicima (uključujući i vlastiti). Potter, pak, dovodi u vezu subjektivno i relativno znanje i još subjektivniju znanost sa subjektivnim vrijednostima i običajnim normama.³³⁹ Potter odriče bioetici zasnivanje na introspekciji i nameće joj kao temelje moderne koncepte biologije,³⁴⁰ pretvarajući je čak u »novu holističku biologiju«. ³⁴¹

Prema kakvom-takvom zaključku

Ni Fritz Jahr ni Van Rensselaer Potter nisu trebali novu znanost odnosno novo ime, a posebno ne novokovanicu, da bi opisali i koncipirali zamišljeno područje bavljenja: bilo je dovoljno da posegnu za »okolišnom etikom« (*environmental ethics*) koja sugerira promišljanje čovjekova odnosa prema živom i neživom okružju. Potter nije, navodno, znao za Jahrove publikacije i ideje: njegovo kovanje bioetike doista slijedi posve drugačiji formalni, a donekle i sadržajni, obrazac koji kreira dodatnu pomutnju. Mogli bismo, naravno, ovakvo sta-

³³⁹ Više autora izvodi i Potterovu bioetiku od »bios« ali to je, naravno, samo rezultatom slijeđenja opće logike tvorbe riječi, a pomalo i *wishful thinking* autora (mahom teologa). Cf. Valentin Pozaić, »Bioetika«, *Obnovljeni život* 42, br. 2 (1987): 142 (136–149); Luka Tomašević, »Predgovor hrvatskom izdanju«, u Potter, *Bioetika: most prema budućnosti*, 11 (11–20). U pripremi prvog izdanja »Bioetičke enciklopedije« usvojen je stav da se riječ izvodi od »bios« i »ethike«, pri čemu se »bios« prevodi kao »life; hence life sciences« tj. »život; dakle znanost o životu«. Cf. Warren Thomas Reich, »The word 'bioethics': the struggle over its earliest meanings«, *Kennedy Institute of Ethics Journal* 5, br. 1 (1995): 29 (19–34).

³⁴⁰ *Ibid.*, 32.

³⁴¹ *Ibid.*, 35.

nje stvari promatrati i kao heuristički poticajno, kako kaže Tristram Engelhardt, budući da riječ bioetika, baš zbog svoje nepreciznosti i nejasnoće, približava u istom času različita područja interesa, provocira niz slika i značenja koji nam pomažu uvidjeti odnose među elementima stvarnosti.³⁴² Uostalom, kao što sugerira Matulić, »samo ime nije toliko važno u odnosu na cijeli sustav koji se pod imenom razvije«³⁴³ i »jedna [je] stvar kovanje neologizma, a sasvim druga stvar idejna zamisao koju je neologizmu dao autor«.³⁴⁴ Prefiksi poput »bio«, »neuro«,³⁴⁵ »psiho« ili »socio« dovoljno su općeniti da stavljaju na kušnju znanstvenike i laike u pokušaju da budu originalni, da zadovolje vlastitu taštinu i ambicije, pridobiju pažnju javnosti ili financijsku potporu za svoja istraživanja. Formiranje imena »novih« znanosti, ipak, trebalo bi, kao, uostalom, i tumačenje tih naziva, slijediti minimalnu lingvističku logiku i uzuse. Perifrastičke sintagme mogu izgledati nespretno i svakako manje originalno, ali mogu biti neusporedivo jasnije od navodno novih kovanica.

³⁴² H. Tristram Engelhardt, Jr., »Foreword« u Van Rensselaer Potter, *Global Bioethics: Building on the Leopold Legacy* (East Lansing, MI: Michigan State University Press, 1988), vii-xii.

³⁴³ Tonči Matulić, »Korijeni bioetike«, *Crkva u svijetu* 31, no. 3 (1996): 329 (323–331).

³⁴⁴ Tonči Matulić, *Bioetika* (Zagreb: Glas koncila, 2001), 40.

³⁴⁵ Vidi o tome: Amir Muzur i Iva Rinčić, »Neurocriticism: a contribution to the study of the etiology, phenomenology, and ethics of the use and abuse of the prefix *neuro*«, rad prezentiran na 9. lošinjskim danima bioetike (Mali Lošinj, svibnja 2010.).

Otvorena pitanja georgetownske bioetike i hipotetski Jahrovi odgovori na njih³⁴⁶

Postoji mnogo točaka koje kompromitiraju »američku« (»georgetownsku«) bioetiku kao disciplinu.

Prvo, bez odgovora (barem znanstveno argumentiranih) na ključna pitanja – primjerice, kada život počinje, što je smrt, ima li trpljenje smisla/svrhe, što je glavna motivacija djelovanja, gdje su granice slobode ili ličnosti – bioetika ne može i ne bi trebala propisivati posebna ponašanja odnosno sankcionirati ih.

Drugo, Potter je od bioetike očekivao da prisili prirodoslovce da unaprijede vlastito obrazovanje u humanističkim znanostima. Međutim, moguće je iznaći brojne primjere vrlo obrazovanih znanstvenika koji su počinjali zločine ili razvijali opasne inovacije, dokazujući da obrazovanje ne može jamčiti mudrost (tj. shvaćanje »dobra«). Dapače, nikada nije posto-

³⁴⁶ Dio argumentacije artikulirane u ovom poglavlju korišten je u radovima prezentiranim na dvama međunarodnim skupovima u Beogradu (Iva Rinčić i Amir Muzur, »Europska bioetika« između kulture, filozofije, politike i medicine«, *Šesti bioetički forum za jugoistočnu Europu, Beograd, Srbija, 4.–7. studenog 2010.*, odnosno Iva Rinčić i Amir Muzur, »One name, two fathers, (too) many midwives: the destinies of F. Jahr's and V. R. Potter's concepts of bioethics«, *International Conference »(New) Perspectives in Bioethics«*, Beograd, 13.–15. listopada 2011.), kao i u člancima: Amir Muzur, »Evropska i američka bioetika: ima li mesto za obete?«, *Filozofija* (Skopje) 10, br. 31 (2011): 9–18; i Iva Rinčić i Amir Muzur, »European bioethics between culture, philosophy, politics, and medicine«, u *Bioethik-Medizin-Politik/Bioethics-Medicine-Politics*, uredio Walter Schweidler (Sankt Augustin: Academia, 2012), 25–30.

jao konsenzus o »univerzalnom dobrom«, što ostavlja prostora svim vrstama njegove relativizacije (»dobro« vs. »bolje«, dobro za većinu vs. dobro za manjinu/pojedinca itd.).

Treće, za razliku od etike, bioetika se bavi temama od vitalnog značaja i stoga se ne može miriti da bude zaustavljena na razini debate. Bioetika nastoji institucionalizirati svoja gledišta i pretvoriti ih u pravne norme. Norme zasnovane na neznanju i neznanstvenoj argumentaciji, međutim, neminovno počivaju na skliskom terenu.

Četvrto, nastojanje da se poštuje kulturna različitost može funkcionirati u antropologiji, ali ne i u bioetici: ako je, naime, dovoljno da je norma »kulturno prihvaćena« kako bi postala i bioetički prihvaćenom, to znači da nije potreban niti moguć bilo kakav moralni napredak, kao što nije zamisliva bilo kakva kritika praksi drugih kultura.³⁴⁷

Peto, ako je medicinsko znanje značajno, kako se odluke mogu delegirati na slabije informirane? Nije li »obaviješteni pristanak« tek način da liječnici izbjegnju odgovornost?

Šesto, američki klasični udžbenici bioetike pokušavaju svesti odlučivanje na pitanje načela. (Koliko je taj principalizam široko propagiran, pokazuje i akt Kongresa SAD-a iz 1974. koji ustanovljuje Nacionalno povjerenstvo za zaštitu ljudskih ispitanika u biomedicinskim istraživanjima, koji teži upravo identifikaciji »temeljnih etičkih načela«. Međutim, čak i Robert Veatch, koji se zalaže za »paket« od šest moralnih načela, mora priznati da je, pri procjeni etičke ispravnosti, »nužno poneko odlučivanje od slučaja do slučaja«.

Iz svih navedenih razloga moguće je ustvrditi da se »američka« bioetika našla u krizi, što znači i da je došlo vrijeme da za nju potražimo novu teorijsku i praktičnu platformu. Nudi li Fritz Jahr, kao neposredni utemeljitelj europske bioetike, odgovore na ove dileme i može li proučavanje njegovih djela

³⁴⁷ Tomislav Bracanović, »Respect for cultural diversity in bioethics: Empirical, conceptual and normative constraints«, *Medicine, Health Care and Philosophy* 14, br. 3 (2011): 229–236.

pomoći u potrazi za učinkovitijom bioetikom? Jednostavan odgovor je: može.

Na pitanje »kada počinje život«, Jahr odgovara naglašavanjem nepovredivosti života ljudi, životinja i biljaka, što bi značilo da novi život, po njemu, ne započinje pojavom svijesti već samim prisustvom života, čak i u najmanjoj jedinici kakva je stanica. Jahr dosljedno zabranjuje svako uzrokovanje trpnje za ljude, ali i druga živa bića. Jahrovo širenje Kantova kategoričkog imperativa na životinje (»bioetički imperativ«, kako on to naziva) jest nešto što nalazimo i u naše doba: njegovo inzistiranje, međutim, na svetosti života biljaka (vrlo slično Schweitzerovom »strahopoštovanju prema životu«) oduvijek je bilo prilično rijetkim stavom u Zapadnoj kulturi.

Jahrove su misli osobito korisne u razmatranju problema »univerzalnog dobra«. Jahr, naime, priznaje egoizam kao prirodan i koristan nagon, kao i altruizam. Altruizam se, međutim, ne može zamisliti bez primjese egoizma: kako bi to i dokazao, Jahr se poziva na Isusa i Mateja (»zlatno pravilo«), Kanta (»kategorički imperativ«) i Schopenhauera (»dogovor o reciprocitetu«), koji redom sugeriraju isto: (ne) čini drugima ono što (ne) bi želio da drugi čine tebi. Po Jahru, svojevrsna korisna mješavina egoizma i altruizma je »kolektivni egoizam«, tipičan za institucije i organizacije. Ovakav »realističan« pristup, koji raskida s Kantovim idealizmom, nudi i realističniju platformu za razmatranja relativnosti dobra u modernoj bioetici.

Za Jahra, istinu nije moguće shvatiti »intelektualizmom« već »snagom ljubavi i sućuti«. Prema tome, moderan »paradoks« nametanja normi zasnovanih na neznanstvenim argumentima, uopće ne mora biti paradoksom. (Ne treba, međutim, misliti da se Jahr opirao znanosti: nasuprot, snažno je zagovarao znanstveni pristup u školi i promicao čak nužnost tolerantnog razmatranja različitih gledišta čak i kada se ona međusobno potiru.)

Dilema što učiniti s bioetičkim prihvaćanjem »kulturno odobrenih« normi, ili s odlučivanjem »od slučaja do slučaja«, ispada da ne muči previše Jahra: za njega je moralnost više općeg psihološkog nego kulturnog temelja, te stoga mora biti zasnovana na čvrstim načelima.

Iz svega navedenoga slijedi da djelo Fritza Jahra, a po analogiji i drugih europskih mislilaca koji su na nj utjecali, sadrži značajan potencijal i resurse za poduzimanje temeljite europeizirajuće revalorizacije ne samo filozofijsko-teorijske nego i praktično-medicinske razine moderne bioetike.

Integrativna bioetika i njena potvrda Jahrom³⁴⁸

Kada je Ante Čović, čelnik Katedre za etiku zagrebačkog Filozofskog fakulteta, glavni urednik *Filozofskih istraživanja* i *Synthesis philosophicae* i donedavni predsjednik (sada počasni) Hrvatskog bioetičkog društva, 2004. u Dubrovniku pozdravljao sudionike prve bioetičke konferencije u jugoistočnoj Europi, teško da je mogao slutjeti kakvom dinamikom će se taj projekt »europeizacije bioetike« dalje razvijati i kakve će mjerljive rezultate polučiti u sljedećih osam godina. U to vrijeme, »europeizirati« bioetiku značilo je tek artikulirati nelagodu koja se pojavila diljem neameričkog dijela svijeta, prvenstveno u Europi (a osobito u Njemačkoj), da će se bioetika teško probijati putem opterećena osjećajem da se radi o na mala vrata uvezenim tipično američkim vrijednostima pragmatizma i principlizma, kao i da je najvažniji uzrok »dosadnosti« (kako bi rekao Jonsen³⁴⁹) takve bioetike u sužavanju izvornog potterijanskog koncepta na već postojeću medicinsku etiku. »Europeizacijom« bi, dakle, bioetika bila približena europskim vrijednostima i Potterovoj originalnoj zamisli, a medicinski aspekti bili bi prošireni svojim sustavnim pofilozofljenjem. U takvom duhu i s takvim programom – vrlo ambicioznim i nimalo lakim, formulirana je platforma »integrativne bioetike« kao, kako će kasnije reći Hrvoje Jurić, »područja otvorenog susreta i dijaloga različitih znanosti

³⁴⁸ Dio ovoga poglavlja objavljen je kao: Amir Muzur, »Pluriperspektivizam integrativne bioetike«, *Medix* 17, br. 96 (2011): 54–56.

³⁴⁹ Albert R. Jonsen, »Why has bioethics become so boring?« *Journal of Medical Philosophy* 25, br. 6 (2000): 689–699.

i struka, vizija i svjetonazora, koji se okupljaju radi artikuliranja, rasprave i rješavanja etičkih pitanja koja se odnose na život u cijelosti i svakom svom dijelu, život u svim svojim oblicima, pojavnostima i stupnjevima, kao i životne uvjete općenito«. ³⁵⁰ Pri tom sagledavanju »pitanja života«, znanstvene perspektive postaju, kao u niti jednoj drugoj disciplini i praksi, ravnopravne vanznanstvenima (umjetničkim, religijskim i drugim), a ovaj metodološki »pluriperspektivizam« postaje gorivom integracije »orijentacijskog znanja« koje pojača promišljanju i rješavanju problema teorijske odnosno praktične razine.

Ovakvo utemeljenje integrativne bioetike osnaženo je i iskušano dosad serijom od ukupno tridesetak lošinjskih, riječkih, sarajevskih i ohridskih skupova (ne računajući šest »Bioetičkih foruma za jugoistočnu Europu«), kao i bibliotekom od četrdesetak izdanja zagrebačke *Pergamene* (biblioteka *Bioetika*, čiji je urednik Ante Čović) i Katedre za društvene znanosti (odnosno »društvene i humanističke znanosti u medicini«) riječkog Medicinskog fakulteta, koju je do 2008. vodio Ivan Šegota, pionir bioetike u Hrvatskoj i dobar znanac i korespondent Van Rensselaera Pottera.

Sve ove aktivnosti, međutim, bile su ipak osuđene na reducirani legitimitet, originalnu ideju koja, poput zlatne ribice u akvariju, pliva u krugu u surovo zadanim limitima. Njihovu ispravnost potvrdit će, međutim, difuzija vijesti o životu i djelu Fritza Jahra, Europljanina koji je, obilno se oslanjajući na europske intelektualne zasade, imenovao i zacrtao bioetiku svih živih bića, dakle, upravo onu ofilozofljenu i poopćenu bioetiku o kojoj se u nas govorilo i pisalo. Čak je i pluriperspektivizam, kao temeljni alat formiranja orijentacijskog znanja, otkrio svog »pretka« u Jahrovom učenju o nužnosti

³⁵⁰ Hrvoje Jurić, »Uporišta za integrativnu bioetiku u djelu Van Rensselaera Pottera«, u *Integrativna bioetika i izazovi suvremene civilizacije: zbornik radova Prvog međunarodnog bioetičkog simpozija u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo, 31. III.–1. IV. 2006.), uredio Velimir Valjan (Sarajevo: Bioetičko društvo u BiH, 2007), 83 (77–99).

sagledavanja različitih gledišta (*Gesinnungseinstellungen*) pri razmatranju svake ozbiljne teme (u nastavi).³⁵¹ Očigledno, i integrativna bioetika i pluriperspektivizam »popunili« su nedostajuće dijelove vlastite povijesne vertikale, a cjelokupna bioetika dobila je europsko rodoslovlje i logičnu, toliko očekivanu, korektivnu renesansu.

³⁵¹ Fritz Jahr, »Gesinnungsdiktatur oder Gedankenfreiheit? Gedanken über eine liberale Gestaltung des Gesinnungunterrichts«, *Die neue Erziehung* 12 (1930): 200–202.

Različita shvaćanja razvitka bioetike i predviđanja njene budućnosti

Kao što je bioetiku teško definirati³⁵² (Valentin Pozaić je naziva »letećim predmetom«³⁵³), pa čak i na najelementarnijoj razini klasificirati je kao znanost, religiju ili društveni pokret, tako je teško i predvidjeti njen razvitak. Ideje Fritza Jahra pale su u zaborav netom nakon objavljivanja (ne postoje čak ni dokazi da su imale ikakav utjecaj na mislioce istog doba – primjerice, na Alberta Schweitzera), Potterove ideje nisu imale institucionalnu i financijsku potporu koja bi se mogla mjeriti s onom Instituta Kennedyjevih pa je »georgetownaska« sužena pseudo-nova medicinska etika zavladała svijetom. Čak i mnogi koji su osobno poznavali i poštivali Pottera, poput Ivana Šegote i njegove riječke bioetičke škole, zapravo su se bavili »novom medicinskom etikom« i za nju tipičnim temama. Ta neoriginalnost bioetike dovela je do logičnog splašnjavanja interesa za nju kao »dosadnu«.

Danas, kada je Potterovo djelo na globalnoj razini doživjelo priznanje, a Jahrove ideje razmjerno brzo penetriraju u svijet

³⁵² Vidi o tome rasprave u: Warren Thomas Reich, »The word 'bioethics': the struggle over its earliest meanings«, *Kennedy Institute of Ethics Journal* 5, br. 1 (1995): 19–34; Hrvoje Jurić, »Uporišta za integrativnu bioetiku u djelu Van Rensselaera Pottera«, u *Integrativna bioetika i izazovi suvremene civilizacije: zbornik radova Prvog međunarodnog bioetičkog simpozija u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, 31. III.–1. IV. 2006.)*, uredio Velimir Valjan (Sarajevo: Bioetičko društvo u BiH, 2007), 77–87 (77–99); Nada Gosić, »Definitions of bioethics in bioethics education in Croatia«, *Synthesis philosophica* 24, br. 2 (2009): 349–368; i dr.

³⁵³ Valentin Pozaić, »Bioetika«, *Obnovljeni život* 42, br. 2 (1987): 140 (136–149).

bioetike i znanosti, georgetownska bioetika živi u bolničkim povjerenstvima, medijima i politici, ali više nije jedinom odbačivom mnogih značajnih skupova znanstvenika i filozofa. Na-
lazimo se, dakle, na svojevrsnoj prekretnici razvoja bioetike, pa ima smisla razmotriti nekoliko vizija njenog daljnjeg strem-
ljenja.

Van Rensselaer Potter, nezadovoljan tuđim (Kennedy Insti-
tute) prisvajanjem izuma bioetike i njenim redukcionističkim
medicinskoetičkim poimanjem, potkraj života nije zagovarao
samo svoju »mostovnu bioetiku« (*bridge bioethics*), koja bi
trebala premostiti pojedinačne etike (medicinsku, okolišnu,
poljoprivrednu, društvenu i religijsku),³⁵⁴ već je koncipirao
»dubinsku« i »globalnu bioetiku«, najprije s Peterom White-
houseom,³⁵⁵ a potom detaljnije i sam.³⁵⁶ Globalnu bioetiku
Potter je »dobio« kao amalgam vlastite mostovne bioetike,
georgetownske »odmetnute« biomedicinske etike, etike zem-
lje (*land ethics*) Alda Leopolda i socijalne bioetike Lestera
Brown.³⁵⁷ Po Potterovu mišljenju, globalna bioetika trebala
bi unijeti ravnotežu između medicinske bioetike (koja zane-
maruje okoliš i, naglašavajući individualni opstanak, dovodi
do ekspanzije svjetske populacije) i okolišne etike (koja na-
glašava opstanak vrste i stoga limitira rast stanovništva).³⁵⁸
Whitehouse, koji će sebi pripisivati izum »dubinske« bioetike
(*deep bioethics*), želio je spominjanjem »dubine« naglasiti
spiritualnost bioetike i njenu mističnu vezu s prirodom i eko-

³⁵⁴ Cf. Van Rensselaer Potter, »Bridge bioethics, global bioethics, and ethical dilemmas«, *Itinerarium* 10, br. 20 (2002): 91–99.

³⁵⁵ Van Rensselaer Potter i Peter J. Whitehouse, »Deep and global bioethics for a livable millennium«, *The Scientist* 12 (1998): 1–9.

³⁵⁶ Van Rensselaer Potter, *Global Bioethics: Building on the Leopold Legacy* (East Lansing, MI: Michigan State University Press, 1988).

³⁵⁷ Van Rensselaer Potter, »The intellectual ‚last will‘ of the first global bioethicist«, u *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*, uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass (Münster: Lit, 2012): 154.

³⁵⁸ Potter, *Global Bioethics*, 75.

logijom. Whitehouse će ove nejasne ideje pokušavati forsirati i nakon Potterove smrti, predviđajući »preporod bioetike«, a svojim člancima »mijenjanje svijeta«. ³⁵⁹ Suvišno je reći da ovaj koncept nikada nije zaživio i da ga je napustio i sam Potter.

H. Tristram Engelhardt, Jr. sumnja da će bilo koja od »triju bioetika« – Jahrova, Potterova ili georgetownaska – imati uspjeha u realizaciji svojih sličnih ciljeva, budući da je njihova sudbina zapečaćena prevladavajućim moralnim pluralizmom i sekularizacijom. ³⁶⁰

Ante Čović sagledava napredovanje bioetike kroz tri faze: ³⁶¹

Razvojna faza	Sadržaj	Metode
prva: »nova medicinska etika«	zdravstvena skrb i biomedicinska istraživanja	principalizam
druga: »globalna bioetika«	ne-ljudska živa bića, život uopće, ekologija	etički pluralizam i znanstvena interdisciplinarnost
treća (aktualna): »integrativna bioetika«	filozofijske i povijesne dimenzije problema uloge i razvoja znanosti, čovjeka i dr.	pluriperspektivizam

Čovićeva su predviđanja da je »faza« integrativne bioetike, zapravo, najviše dostignuće koje metodološki i sadržajno zadovoljava »potrebe« filozofa, liječnika i drugih koji promišljaju o općim temama. »Integrativnosti« se neki priklanjaju i

³⁵⁹ Peter J. Whitehouse, »The rebirth of bioethics: extending the original formulations of Van Rensselaer Potter«, *American Journal of Bioethics* 3, br. 4 (2003): W26-W31.

³⁶⁰ H. Tristram Engelhardt Jr., »Bioethics, Fritz Jahr, and the culture wars: moral reflection in the face of intractable moral pluralism«, u *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*, uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass (Münster: Lit, 2012): 181–192.

³⁶¹ Ante Čović, »Medicina – etika – bioetika«, *Mef.hr* 29, br. 2 (prosinac 2010): 43 (42–44).

s drugačijim shvaćanjem njene biti: prilikom konferencije o F. Jahru, održane u Rijeci/Opatiji u ožujku 2011. su, tako, H.-M. Sass, J.R. Goldim i neki drugi sudionici koji su po prvi puta čuli o integrativnoj bioetici, odmah uz nju pristali, shvaćajući je prvenstveno kao otvaranje georgetownске bioetike drugim kulturama koje georgetownска škola sama zanemaruje. Takva interpretacija integrativnosti odrazila se i na kompromisno definiran naslov knjige *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*, objavljene travnja 2012. Sass je, naime, u integrativnoj bioetici vidio varijantu globalne bioetike, a učenje Fritza Jahra oduvijek smatrao »mostom« među kulturama koji napokon uzima u obzir suosjećanje, nenasilje i druge vrijednosti koje je dotadašnja zapadnjačka bioetika, pa i čitava kultura, zanemarivala.³⁶² Slično stajalište iznosi i Michael Tai koji je u svom članku u istoj knjizi bioetiku nazvao »integriranom« (*integrated*),³⁶³ baš kao što je naziva skupina oko »Krakovskog modela integrirane bio-etike« s Jagelonskog sveučilišta.³⁶⁴

Naslanjajući se na Čovićev koncept, Iva Rinčić svoju doktorsku disertaciju, posvećenu institucionalizaciji bioetike u Europskoj Uniji, zaključuje mišlju da *se bioetika [...], po svemu sudeći, nalazi na prekretnici: ne samo u prepoznavanju i afirmaciji njene izvornosti i porijekla, nego još više u prevladavanju svojevrstne »krize identiteta«, opterećenog velikim idejama, nedovoljno jasnom metodologijom, konceptualnim nedorečenostima, institucionalizacijom bez razrađenih uporišta, te brojim drugim slabostima.*

³⁶² Hans-Martin Sass i Zhai Xiaomei, »Global bioethics: Eastern or Western principles?«, *Asian Bioethics Review* 3, br. 1 (2011): 1–2.

³⁶³ Michael Cheng-tek Tai, »An Asian perspective on Fritz Jahr and integrated bioethics«, u *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*, uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass (Münster: Lit, 2012): 243–253.

³⁶⁴ [http://www.scanbalt.org/files/graphics/ScanBalt/Newsletter% 20archive/Newsletter%20April%202008/gbls%202008%20final%20brochure.pdf](http://www.scanbalt.org/files/graphics/ScanBalt/Newsletter%20archive/Newsletter%20April%202008/gbls%202008%20final%20brochure.pdf)

Mogućnost prevladavanja raskoraka između njenih izvornih (potterijanskih) ambicija i nesnalaznja/zakazivanja u mnogim praktičnim pitanjima današnjice, ukazala se, međutim, ipak i na sreću, upravo u neistraženom novootkrivenom teorijskom korpusu Fritza Jahra koji nudi (i nameće) europeizaciju i ofilozofljenje dosadašnje bioetike te radikalnu reviziju Potterove (američke) bioetike.

Metodološki, pak, kao rješenje za »bioetiku u krizi« nametnuo se koncept integrativne bioetike – platforme koja promovira tolerantan i otvoren dijalog znanstvenih i van-znanstvenih perspektiva, te teži k uspostavi orijentacijskog znanja kao preduvjeta bioetičkog odlučivanja. Jedna od ambicija bioetike – njeno društveno institucionalno etabliranje – nameće istovremeno iznalaženje modela suradnje teorijskog i praktičnog, fenomenološkog i empirijskog, razumskog i osjećajnog. U pokušaju objedinjavanja dostupnih ideja, moguće je zamisliti uzvojitu shemu bioetičke teorije i prakse, u kojoj se koncept integrativne bioetike nalazi u središtu (osi). Nakon što je u prvoj fazi ove sheme pluriperspektivnim dijalogom postignut konsenzus, druga faza obilježena je bioetičkom institucionalizacijom (s bio-pravom, kao krajnjim oblikom). Svaka konsenzusom dosegnuta norma, međutim, nije konačna, nego postaje iznova predmetom propitivanja integrativne bioetičke faze na višoj razini i tako dalje. Tek se ovom »dijalektikom« postiže ispunjenje osnovne misije bioetike – uočavanje i promišljanje problema, iznalaženje rješenja i njegova implementacija, uz garanciju stalnog propitivanja čitavog procesa.³⁶⁵

Zaključak

Bioetika ne može sve. Možda čak ne može ni mnogo i bilo bi posve pogrešno imati od nje takva očekivanja. Međutim,

³⁶⁵ Iva Rinčić, »Teorijska uporišta, postignuća i perspektive bioetičke institucionalizacije u Europskoj Uniji« (Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2010), 202–203; isto u: Iva Rinčić, *Europska bioetika: ideje i institucije* (Zagreb: Pergamena, 2011), 202–203.

bioetika, prvenstveno integrativna, svojom nas metodologijom može učiti da postoji i drugačiji pogled, ponekad i suprotni (što je pod nazivom *Gesinnungsperspektiven* zagovarao već Fritz Jahr³⁶⁶). Možda je bavljenje bioetikom kupovanje vremena, dok ne budemo imali univerzalne znanstvene odgovore na ključna pitanja. Međutim, nije isključeno ni da je bioetički diskurs nužno propitivanje biti čovjeka i društva, koje nema i neće imati univerzalnog odgovora.³⁶⁷

³⁶⁶ Fritz Jahr, »Gesinnungsdiktatur oder Gedankenfreiheit? Gedanken über eine liberale Gestaltung des Gesinnungsunterrichts«, *Die neue Erziehung* 12 (1930): 200–202.

³⁶⁷ Cf. Amir Muzur, »Bioetika: problemi definiranja i doseg«, u *Proceedings from 1st International Interdisciplinary Conference »Bioethics – the sign of a new era: bioethics, media, law and medicine«* (Ohrid, R. Macedonia, October 21–23, 2011), uredio Dejan Donev (Skopje: Praven fakultet »Justinijan Prvi«, 2012), 91–98.

Dodatak: Riječka deklaracija o budućnosti bioetike³⁶⁸

RIJEKA DECLARATION ON THE FUTURE OF BIOETHICS

Fritz Jahr used the term »bioethics« (*»Bio-Ethik«*) as early as 1927. His »bioethical imperative« (*Respect every living being as an end in itself, and treat it, if possible, as such!*) should guide personal, professional, cultural, social, and political life, as well as the development and application of science and technology. In order to promote the Bioethical Imperative and the future of integrative bioethics, the participants of the Rijeka symposium »Fritz Jahr and European roots of bioethics: Establishing an international scholars' network (EuroBioNe-thics)«, wish to highlight the following:

1. Contemporary bioethics quite often has been narrowed down to issues of informed consent and liability in medical ethics, whereas the practical impact of general ethical principles has been minimal.
2. It is necessary that bioethics be substantially broadened and conceptually and methodologically transformed so that it may consider different cultural, scientific, philosophical, and ethical perspectives (*pluriperspective approach*), integrating those perspectives into orientational knowledge and practical action (*integrative approach*).

³⁶⁸ U vrijeme nastanka Deklaracije još se nije znalo da je F. Jahr riječ »bioetika« bio prvi put upotrijebio 1926.

3. Such *Integrative Bioethics* will have to harmonize, respect, and learn from the rich plurality of individual and communal perspectives and cultures of the global community.
4. Recognising the inexhaustible source of relevant perspectives for *Integrative Bioethics* in the works of authors and teachings using the term and the concept of bioethics, but also of the other »precursors« of integrative bioethical and deontological ideas since antiquity, we strongly call upon the study of classical works and teachings.
5. Respect for life, the considerate treatment of all life forms, need to be supported by all citizens, public discourse and the media, and by educational programs at all levels.
6. If these ideas are successful, bioethics will become a truly open field of meeting and dialogue of various sciences and professions, visions and worldviews, that have been gathered to articulate, to discuss, and to solve ethical issues related to life as a whole and each of its parts, life in all its forms, shapes, stages, and manifestations, as well as to life conditions in general.
7. If these ideas are successful, bioethics will become the basis for the development and implementation of law, nationally and internationally.
8. If these ideas are successful, the recognition and implementation of bioethics will become the »bridge to the future«, a »science of survival«, and wisdom as »knowledge of how to use knowledge« (as Van Rensselaer Potter defined it in the 1970s) of modern medicine and technology.

The EuroBioNethics International Scholars' Network, promoting the above ideas, will organise further conferences and establish a website to improve global intercultural communication and cooperation. A Fritz-Jahr Award for the Research and Promotion of European Roots of Bioethics will soon be announced. The Network invites scientists and ethicists for

communication and cooperation in implementing these ideas of the *Rijeka Declaration*.

Signed in Rijeka/Opatija (Croatia), on March 12, 2011, by:

Christian Byk

Judge of the Court of Appeal, Paris; Secretary General of International Association of Law, Ethics and Science; Editor-in-Chief of *International Journal of Bioethics*

Ante Čović

Full Professor and Head, Department of Ethics, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb; President of Croatian Bioethics Society; Editor-in-Chief of *Synthesis philosophica* and *Filozofska istraživanja*

Eve-Marie Engels

Full Professor and Head of the Chair for Ethics in the Biosciences, Department of Biology, Faculty of Science; associated member of the Institute of Philosophy; spokesperson of the DFG-Research Training Group Bioethics (*Graduiertenkolleg Bioethik*) at the International Centre for Ethics in the Sciences and Humanities (IZEW) of Eberhard Karls University of Tübingen

Igor Eterović

PhD candidate, Department of Social Sciences and Medical Humanities, Faculty of Medicine, University of Rijeka

Márcia Santana Fernandes

Professor, Centro Universitário Ritter dos Reis, Porto Alegre

José Roberto Goldim

Associate Professor, Pontifícia Universidade Católica do Rio Grande do Sul; Professor, University of Extremo Sul Catarinense, Criciúma; Lecturer, Federal University of Rio Grande do Sul; Clinical Hospital of Porto Alegre

Nada Gosić

Associate Professor, Department of Social Sciences and Medical Humanities, Faculty of Medicine, University of Rijeka

Hrvoje Jurić

Assistant Professor, Department of Ethics, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb

Eleni Kalokairinou

Assistant Professor, Department of Classics and Philosophy, University of Cyprus, Nicosia

Tomislav Krznar

Assistant Lecturer, Department of Gamekeeping and Environmental Protection, University of Applied Sciences, Karlovac

Natacha Salomé Lima

PhD candidate, Department of Psychology, Ethics, and Human Rights, University of Buenos Aires

Amir Muzur

Associate Professor and Head, Department of Social Sciences and Medical Humanities, Faculty of Medicine, University of Rijeka; Editor-in-Chief of *Jahr*

Iva Rinčić

Senior Lecturer and Research Assistant, Department of Social Sciences and Medical Humanities, Faculty of Medicine, University of Rijeka

Ricardo Andrés Roa-Castellanos

Lecturer-Researcher, Institute of Bioethics, Pontifical Xavierian University, Bogotá DC (Colombia)

Hans-Martin Sass

Professor, Ruhr University, Bochum; Senior Research Scholar, Kennedy Institute of Ethics, Georgetown University, Washington DC; Lecturer, People's University of China and Peking Union Medical College, Beijing

Marija Selak

PhD candidate, Department of Ethics, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb

Ivana Zagorac

PhD candidate, Department of Ethics, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb

RIJEČKA DEKLARACIJA O BUDUĆNOSTI BIOETIKE

Fritz Jahr je termin »bioetika« (»*Bio-Ethik*«) upotrijebio još 1927. Njegov »bioetički imperativ« (*Poštuj svako živo biće kao svrhu samu po sebi i, ako je moguće, odnosi se prema njemu kao takvome!*) trebao bi biti putokazom osobnog, profesionalnog, kulturnog, društvenog i političkog života, kao i razvitka, primjene znanosti i tehnologije. Zalažući se za promicanje bioetičkog imperativa i budućnosti integrativne bioetike, sudionici riječkog skupa »Fritz Jahr i europski korijeni bioetike: uspostavljanje međunarodne mreže znanstvenika (EuroBioNethics)«, žele naglasiti sljedeće:

1. Suvremena je bioetika nerijetko sužena na pitanja obaviještenog pristanka i odgovornosti u medicinskoj etici, pri čemu je praktični doseg općih etičkih načela minimalan.
2. Bioetiku treba bitno proširiti te konceptualno i metodološki transformirati kako bi bila u stanju sagledavati različite kulturne, znanstvene, filozofske i etičke perspektive (*pluriperspektivni pristup*), integrirajući ih u orijentacijsko znanje i praktičnu akciju (*integrativni pristup*).
3. Takva, *integrativna bioetika* morat će osigurati harmoniju, poštovanje i učenje iz bogate palete pojedinačnih i kolektivnih perspektiva i kultura globalne zajednice.
4. Prepoznajući nepresušno vrelo relevantnih perspektiva za *integrativnu bioetiku* u djelima mislilaca i učenja koji rabe koncept bioetike, ali i drugih »preteča« integrativnobioetičkih i deontologijskih ideja od antike naovamo, snažno se zalažemo za proučavanje klasičnih djela i učenja.
5. Poštovanje prema životu i obazrivo postupanje prema svim oblicima života moraju uživati potporu svih ljudi, javnosti i medija, kao i obrazovnih programa na svim razinama.

6. Ako ove ideje zažive, bioetika će postati doista područje otvorenog susreta i dijaloga različitih znanosti i struka, vizija i svjetonazora, koji se okupljaju radi artikuliranja, rasprave i rješavanja etičkih pitanja koja se odnose na život u cijelosti i svakom svom dijelu, život u svim svojim oblicima, pojavnostima i stupnjevima, kao i životne uvjete općenito.
7. Ako ove ideje zažive, bioetika će postati osnov za razvoj i implementaciju zakona na nacionalnoj i međunarodnoj razini.
8. Ako ove ideje zažive, priznavanje i implementacija bioetike postat će »most za budućnost«, »znanost opstanaka« i mudrost »znanja kako koristiti znanje« (kao što je to definirao Van Rensselaer Potter 1970-ih) moderne medicine i tehnologije.

Međunaordna mreža znanstvenika »EuroBioNethics« će, radi promicanja navedenih ideja, organizirati daljnje konferencije i uspostaviti mrežne stranice kako bi unaprijedila komunikaciju i suradnju među različitim kulturama. Uskoro će biti objavljeno i ustanovljenje Nagrade »Fritz Jahr« za istraživanje i promicanje europskih korijena bioetike. Mreža »EuroBioNethics« poziva znanstvenike i bioetičare na komunikaciju i suradnju u implementaciji ideja *Riječke deklaracije*.

Preveo: **Amir Muzur**

RIJEKA DEKLARATION ZUR ZUKUNFT DER BIOETHIK

Fritz Jahr führte bereits 1927 den Begriff BIOETHIK. Der von ihm formulierte *Bioethische Imperativ* sollte Richtlinie für das persönliche, berufliche, kulturelle, gesellschaftliche und politische Leben und für die Entwicklung und Anwendung von Wissenschaft und Technik sein: »Achte jedes Lebewesen grundsätzlich als einen Selbstzweck, und behandle es nach Möglichkeit als einen solchen!« Die Teilnehmer des Rijeka Symposiums »Fritz Jahr und die Europäischen Wurzeln der Bioethik: Aufbau eines internationalen Forschungsverbundes (EuroBio/Nethics)« bekräftigen:

1. Bioethik befasst sich heute nicht selten vorwiegend nur mit Fragen der Informierten Zustimmung und mit Haftungsfragen in der Medizin und vernachlässigt den praktischen Einfluss ethischer Prinzipien.
2. Bioethik muss inhaltlich erweitert und konzeptionell und methodisch so umgebaut werden, so dass sie unterschiedliche kulturelle, wissenschaftliche, philosophische und ethische Ansätze (pluriperspektiver Ansatz) berücksichtigt und diese in Orientierungswissen und praktische Arbeit integriert (integrativer Ansatz).
3. Die *Integrative Bioethik* muss die reiche Vielfalt individueller und gesellschaftlicher Perspektiven und die Kulturen einer globalen Gemeinschaft harmonisieren, respektieren und von ihnen lernen.
4. Angesichts von schier unerschöpflichen Quellen für Ansätze zu einer *Integrativen Bioethik* bei Autoren in Bioethik, aber auch bei »Vorläufern« integrativer Bioethik und deontologischer Positionen, rufen wir eindringlich zum Studium solcher klassischen Werke und Lehren auf.
5. Ehrfurcht vor dem Leben und rücksichtsvoller Umgang mit allen Formen von Leben sollte von allen Bürgern

erwartet werden, auch im öffentlichen Diskurs, in den Medien und überall in Ausbildung und Erziehung.

6. Wenn sich diese Ideen durchsetzen, dann wird Bioethik ein weites Feld für Austausch und Dialog zwischen unterschiedlichen Wissenschaften und Berufen, zwischen Ideen und Weltanschauungen, – zur Formulierung, Diskussion und Lösung von ethischen Herausforderungen dem Leben gegenüber: dem Leben als ganzem und in allen seinen Teilen, Formen, Gliederungen, Entwicklungsstufen und Erscheinungen, auch gegenüber den Voraussetzungen für Leben überhaupt.
7. Wenn sich diese Ideen durchsetzen, dann wird Bioethik Grundlage für die Entwicklung und Einführung von nationalen und internationalen Gesetzgebungen.
8. Wenn sich diese Ideen durchsetzen, dann werden Akzeptanz und Einführung von Bioethik eine »Brücke für die Zukunft«, eine »Wissenschaft zum Überleben« und ein »Wissen zur Nutzung von Wissen« in Medizin und Technik, wie Van Rensselaer Potter es 1970 formulierte.

Der internationale Forschungsverbund »EuroBioNethics« beabsichtigt in Konferenzen und mit einer Website, diese Ideen in globaler Kommunikation und Kooperation umzusetzen. Die Stiftung eines Fritz-Jahr-Preises für Forschung und Entwicklung der Wurzeln europäischer Bioethik wird in Kürze bekannt gegeben. Der Forschungsverbund lädt Wissenschaftler und Ethiker zu Gedankenaustausch und Zusammenarbeit bei der Verwirklichung der Ideen dieser Rijeka Deklaration ein.

Preveo: **Hans-Martin Sass**

Η ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ ΤΗΣ RIJEKA ΓΙΑ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΒΙΟΗΘΙΚΗΣ

Ο Fritz Jahr χρησιμοποίησε τον όρο »βιοηθική« από το 1927. Η »βιοηθική προστακτική« του (*Να σέβεσαι κάθε ζωντανό ον ως σκοπό καθ' εαυτό και να του συμπεριφέρεσαι, εάν είναι δυνατόν, ως τέτοιο!*) πρέπει να καθοδηγεί την προσωπική, επαγγελματική, πολιτιστική, κοινωνική και πολιτική ζωή, καθώς επίσης και την εξέλιξη και την εφαρμογή της επιστήμης και της τεχνολογίας. Για να προαγάγουν τη Βιοηθική Προστακτική και το μέλλον της *Συνολικής Βιοηθικής*, όσοι συμμετείχαν στο συμπόσιο της Rijeka με θέμα »Ο Fritz Jahr και οι ευρωπαϊκές ρίζες της βιοηθικής: Θεμελίωση ενός διεθνούς δικτύου ειδικών στη Βιοηθική (EuroBioNethics)« επιθυμούν να υπογραμμίσουν τα ακόλουθα:

1. Η σύγχρονη βιοηθική έχει σε ορισμένες περιπτώσεις συρρικνωθεί σε θέματα όπως είναι η συγκατάθεση μετά από πλήρη ενημέρωση και η ευθύνη στην ιατρική ηθική, ενώ το αποτέλεσμα το οποίο έχουν στην πράξη οι ηθικές αρχές είναι ελάχιστο.
2. Η Βιοηθική πρέπει να διευρυνθεί ουσιαστικά και να μετασχηματισθεί ως προς τη σύλληψη και τη μέθοδο, έτσι ώστε να μπορεί να εξετάζει τις διαφορετικές πολιτιστικές, επιστημονικές, φιλοσοφικές και ηθικές προοπτικές (προσέγγιση από πολλές οπτικές γωνίες) ενοποιώντας όλες αυτές τις προοπτικές σε κατευθυντήρια γνώση και πρακτική συμπεριφορά (*συνολική προσέγγιση*).
3. Μια τέτοια *Συνολική Βιοηθική* θα πρέπει να εναρμονίζει, να σέβεται και να μαθαίνει από τον πλουραλισμό των ατομικών και κοινωνικών προοπτικών και πολιτισμών της παγκόσμιας κοινωνίας.
4. Αναγνωρίζοντας την ανεξάντλητη πηγή των σχετικών προοπτικών για την *Συνολική Βιοηθική* στα έργα και τη διδασκαλία των συγγραφέων που χρησιμοποιούν τον όρο και την ιδέα της βιοηθικής αλλά επίσης και των άλλων »προδρόμων« της συνολικής βιοηθικής και

της δεοντολογίας από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα επιδιώκουμε με έμφαση τη μελέτη των έργων και της διδασκαλίας των κλασικών συγγραφέων.

5. Ο σεβασμός για τη ζωή και η διακριτική μεταχείριση όλων των μορφών της ζωής πρέπει να υποστηριχθούν από όλους τους πολίτες, τον δημόσιο λόγο και τα μέσα, και από όλα τα εκπαιδευτικά προγράμματα σε όλα τα επίπεδα.
6. Εάν οι ιδέες αυτές αποδειχθούν επιτυχείς, τότε η βιοηθική θα καταστεί ένα πραγματικά ανοικτό πεδίο συνάντησης και διαλόγου των ποικίλων επιστημών και επαγγελματικών χώρων, οραμάτων και κοσμοθεωριών, που έχουν ως στόχο να διατυπώσουν, να συζητήσουν και να επιλύσουν ηθικά θέματα που σχετίζονται με τη ζωή ως όλο και μέρη της, τη ζωή σε όλες τις μορφές της, τα σχήματα, τα στάδια και τις εκδηλώσεις, καθώς επίσης και με τους όρους ζωής γενικότερα.
7. Εάν οι ιδέες αυτές επιτύχουν, η βιοηθική θα γίνει η βάση της εξέλιξης και της εφαρμογής του νόμου, σε εθνικό και διεθνές επίπεδο.
8. Εάν οι ιδέες είναι επιτυχείς, τότε η αναγνώριση και η εφαρμογή της βιοηθικής θα καταστεί »η γέφυρα στο μέλλον«, »μια επιστήμη της επιβίωσης« και μια σοφία ως »γνώση του πώς να χρησιμοποιούμε τη γνώση« στη σύγχρονη ιατρική και την τεχνολογία, όπως ο Van Rensselaer Potter την όρισε στη δεκαετία του '70.

Το Διεθνές Δίκτυο ειδικών EuroBioNethics στην προσπάθειά του να προαγάγει τις ανωτέρω ιδέες θα οργανώσει περαιτέρω συνέδρια και θα θέσει σε λειτουργία ιστοσελίδα για να βελτιώσει την παγκόσμια διαπολιτισμική επικοινωνία και συνεργασία. Σύντομα θα αναγγελθεί το »Βραβείο Fritz-Jahr για την Έρευνα και την προαγωγή των ευρωπαϊκών ριζών της Βιοηθικής«. Το δίκτυο προσκαλεί τους επιστήμονες και τους ειδικούς της Βιοηθικής να επικοινωνήσουν και να συνεργασθούν στην εφαρμογή των ιδεών αυτών της *Διακήρυξης της Rijeka*.

Prevela: **Eleni Kalokairinou**

DECLARAÇÃO DE RIJEKA SOBRE O FUTURO DA BIOÉTICA

Fritz Jahr já utilizou o termo »bioética« (»Bio-Ethik«) em 1927. Seu »imperativo bioético« (Respeite todos os seres vivos como um fim em si mesmo, e tratá-os, se possível, como tal!) deve orientar a vida pessoal, profissional, cultural, social e política, bem como o desenvolvimento ea aplicação da ciência e da tecnologia. Com a finalidade de promover o Imperativo de Bioética e do futuro da bioética integrativa, os participantes do simpósio ocorrido em Rijeka: »Fritz Jahr e raízes européias da bioética: o estabelecimento de uma rede de estudiosos internacionais (EuroBioNethics)«, desejam destacar o seguinte:

1. A Bioética contemporânea, muitas vezes tem sido reduzida às questões de consentimento informado e da responsabilidade em ética médica, ao passo que o impacto prático de princípios éticos gerais tem sido mínimo.
2. É necessário que a bioética seja substancialmente ampliada e transformada conceitual e metodologicamente, para que possa considerar as diferentes perspectivas culturais, científicas, filosóficas e éticas (abordagem pluralista), integrando estas perspectivas em termos de conhecimentos que orientem e de ações práticas (abordagem integrativa).
3. Esta Bioética Integrativa terá que harmonizar, respeitar e aprender com a rica pluralidade de perspectivas individuais e coletivas, e com as culturas da comunidade global.
4. Reconhecendo a fonte inesgotável de perspectivas relevantes para a Bioética Integrativa nas obras de autores e ensinamentos que utilizam o termo eo conceito de bioética, mas também dos outros »precursores« de idéias deontológicas e integrativas dabioética desde a antiguidade, nós recomendamos fortemente o estudo da obras e ensinamentos clássicos.

5. O respeito pela vida, uma abordagem ponderada para todas as formas de vida, precisa ser apoiado por todos os cidadãos, pelo discurso público e pela mídia, e por programas educacionais em todos os níveis.
6. Se essas idéias forem bem sucedidas, a bioética irá tornar-se em um campo verdadeiramente aberto de encontro e diálogo de várias ciências e profissões, visões e perspectivas de mundo, que foram reunidas para articular, para discutir e para resolver questões éticas relacionadas à vida como um todo e em cada uma de suas partes, a vida em todos os seus tipos, formas, estágios e manifestações, bem como às condições de vida em geral.
7. Se essas idéias forem bem sucedidas, a bioética se tornará a base para o desenvolvimento e aplicação da lei, nacionalmente e internacionalmente.
8. Se essas idéias forem bem sucedidas, o reconhecimento e a implementação da bioética se tornará a »ponte para o futuro«, uma »ciência da sobrevivência«, uma sabedoria como »conhecimento de como utilizar o conhecimento« (como Van Rensselaer Potter definiu na década de 1970) da medicina e da tecnologia modernas.

A Rede de Estudiosos Internacional EuroBioNethics, promovendo estas idéias anteriores, irá organizar outras conferências e estabelecerá um espaço na Internet para ampliar a comunicação global intercultural e a cooperação. Um Prêmio Fritz-Jahr para a Pesquisa e Promoção das Raízes Europeias da Bioética em breve serão anunciados. A Rede convida cientistas e especialistas em ética para se comunicarem e cooperarem visando a implementação das idéias da Declaração de Rijeka.

Preveo: **José Roberto Goldim**

DECLARACIÓN DE RIJEKA HACIA EL FUTURO DE LA BIOÉTICA

Fritz Jahr utiliza por primera vez el término »bioética« (Bio-Ethik) en 1927. Su »imperativo bioético« (*Respetar a cada ser viviente como un fin en sí mismo, y trátalo, de ser posible, como tal*) debería guiar nuestro quehacer personal, profesional, cultural, social y político, como así también el desarrollo y aplicación de la ciencia y la tecnología. Con el objetivo de promover dicho Imperativo Bioético y el futuro de una bioética integrativa, los participantes del simposio de Rijeka »Fritz Jahr y las raíces europeas de la bioética: estableciendo una red de estudios internacionales (EuroBioNethics)« desean destacar lo siguiente:

1. La bioética contemporánea a menudo ha sido restringida a cuestiones atinentes al consentimiento informado y demás responsabilidades de la deontología médica, mientras que su impacto práctico en cuanto a principios éticos ha sido minimizado;
2. Es necesario que la bioética sea sustancialmente enriquecida, conceptual y metodológicamente transformada, para que pueda tomar en cuenta los diferentes aspectos culturales, científicos, filosóficos y éticos (abordaje pluriperspectivo), integrando estas perspectivas en un conocimiento orientado hacia la acción práctica (abordaje integrativo).
3. *Esta Bioética Integrativa* tendrá que armonizar, respetar y aprender de la rica pluralidad individual y de perspectivas comunitarias y culturales de la sociedad global;
4. Reconociendo las inagotables fuentes que componen la bioética integrativa, a través de las obras y enseñanzas de autores que utilizan la terminología y la concepción bioética, pero también de otros »precursores« de la bioética integrativa vigentes desde la antigüedad, alen-

tamos enfáticamente el estudio de las obras clásicas y de sus enseñanzas;

5. El «respeto por la vida», el tratamiento cuidadoso de todas las formas de vida, debe ser apoyado por todos los ciudadanos, por el discurso público y por los medios de comunicación, como así también formar parte de programas educativos accesibles a todos los niveles de enseñanza;
6. Si estas ideas tienen éxito, la bioética se convertirá en un verdadero campo abierto al encuentro y al diálogo de las diferentes ciencias y profesiones, visiones y cosmovisiones, que han sido convocadas para articularse, discutir, y resolver las cuestiones éticas relacionadas a la vida en general, y en cada una de sus expresiones, conformaciones, estados y manifestaciones.
7. Si estas ideas prosperan, la bioética se convertirá en la base para el desarrollo y la implementación de una legislación de alcance nacional e internacional.
8. Si estas ideas prosperan, el reconocimiento y la implementación de la bioética se convertirá en un «puente hacia el futuro», en una «ciencia de la supervivencia», y en la sabiduría del «saber hacer con el conocimiento» de la tecnología y de la medicina moderna (como Van Rensselaer Pottter la definió en los años '70).

La red Internacional de Académicos *EuroBioNethics*, promotora de estas ideas, organizará nuevas conferencias y creará un sitio web para mejorar la comunicación y cooperación intercultural global. En breve será anunciado el lanzamiento de un «Premio Fritz-Jahr» para la investigación y la promoción de las raíces europeas de la Bioética. Esta red invita a científicos y eticistas a la comunicación y cooperación en la implementación de estas ideas contenidas en la *Declaración de Rijeka*.

Prevela: **Natacha Salomé Lima**

DÉCLARATION DE RIJEKA SUR LE FUTUR DE LA BIOÉTHIQUE

Fritz Jahr a employé le terme bioéthique (Bio-Éthique) depuis 1927. Son « Imperative Bioethics » (*Respecte chaque être vivant comme une fin en soi, et traite-le dans la mesure du possible comme tel*) devrait guider la vie en ses aspects personnels, professionnels, culturels, sociaux et politiques, ainsi que le développement et application du point de vue scientifique et technologique. Afin de divulguer l'Imperative Bioethics et la future Bioéthique Intégrale, les speakers de la Conférence de Rijeka, dénommée « Fritz Jahr et les racines européennes de la Bioéthique : mettant en place un réseau d'académiciens internationaux (Groupe EuroBio-N-Ethics) », nous souhaitons souligner les points suivants :

1. La Bioéthique contemporaine, fréquemment, a été limitée à des questions de consentement informé et responsabilité dans l'Éthique Médicale alors que l'impact des principes de l'Éthique générale ont été minimum.
2. Il est nécessaire que la Bioéthique soit substantiellement élargie et transformée en ses aspects conceptuels et méthodologiques de telle manière qu'elle puisse considérer différentes perspectives culturelles, scientifiques, philosophiques et éthiques (en guise d'un abordage pluri-perspectif), intégrant ces perspectives dans un savoir guide d'action pratique (comme approximation intégrale).
3. Telle Bioéthique Intégrale devra harmoniser, respecter et apprendre de la richesse plurielle propre des perspectives individuelles et collectives de la communauté globale.
4. En reconnaissant l'interminable source de perspectives significatives pour une Bioéthique Intégrale dans les travaux des auteurs et enseignements qui emploient le terme et concept *Bioéthique* à l'égal d'autres précurseurs d'idées déontologiques et bioéthiques intégrales depuis l'antiquité, les signataires faisons un appel à l'étude d'œuvres et enseignements classiques.

5. Le respect pour la vie, le traitement à toutes les créatures vivantes, a besoin de l'appui de tous les citoyens, discours publics, masses média et programmes éducatifs de tous les niveaux.
6. Si ces idées triomphent en leurs fins et moyens, la Bioéthique se convertira en un champ véritablement ouvert à la rencontre et au dialogue pour diverses sciences et professions, visions et cosmovisions, qui ont été réunies pour articuler, discuter et résoudre des questions éthiques en relation avec la vie comme un phénomène total et en chacune de ses parties, considérant la vie en toutes ses formes, types, étapes et manifestations, à l'égal des conditions nécessaires pour celle-ci en général.
7. Si ces idées triomphent, la Bioéthique se convertira en une base pour le développement et l'introduction de la Loi, à niveau national et international.
8. Si ces idées triomphent, la reconnaissance et l'implantation de la Bioéthique deviendra « le pont vers le futur », une « science pour la survivance » et la sagesse vue comme « connaissance de comment employer la connaissance » (tel comme l'a définie Van Rensselaer Potter dans les années soixante-dix) concernant la médecine moderne et la technologie.

Le Réseau International d'Académiciens Eurobio-N-Ethics, en divulguant les idées susmentionnées, organisera avec son appui des réunions futures et établira une page web afin d'optimiser les communications interculturelles et la coopération. Un prix « Fritz Jahr pour la Recherche et Promotion des Racines Européennes de la Bioéthique » sera prochainement annoncé. Le Réseau invite des scientifiques et experts en éthique à communiquer et coopérer dans l'effort pour implanter ces idées consignées dans la Déclaration de Rijeka.

Preveo: **André de Chalem**

РИЕЧКАТА ДЕКЛАРАЦИЈА ЗА ИДНИНАТА НА БИОЕТИКАТА

Фриц Јар го употреби терминот »биоетика« (*»Bio-Ethik«*) уште во 1927 година. Неговиот »биоетички императив« (*Почитувај го секое живо суштество како цел сама по себе и, доколку е можно, однесувај се кон него така!*) би требало да го води личниот, професионалниот, културниот, општествениот и политичкиот живот, како и развојот и примената на науките и технологиите. Со цел да го промовираат биоетичкиот императив и иднината на интегративната биоетика, учесниците на риечкиот симпозиум »Фриц Јар и европските корени на биоетиката: воспоставување на меѓународна мрежа на научници (EuroBioethics)«, сакаат да го потенцираат следново:

1. Современата биоетика доста често била стеснувана на прашањата за информираната согласност и одговорноста во медицинската етика, додека практичното влијание на општите етички начела било минимално.
2. Нужно е биоетиката значително да се прошири, како и концептуално и методолошки да се трансформира, за да биде во состојба да ги согледува различните културни, научни, философски и етички перспективи (плуриперспективен пристап), интегрирајќи ги во ориентациско знаење и практична акција (интегративен пристап).
3. Таквата *интегративна биоетика* ќе мора да се воедначува со, да ги почитува, и да учи од богатата плуралност на поединечни и колективни перспективи и култури од глобалната заедница.
4. Препознавајќи го непресушниот извор на релевантни перспективи за *интегративната биоетика* во делата на мислителите и учењата кои го користат концептот на биоетиката, но и другите »претходници« на интегративнобиоетичките и деонотолошките идеи

од антиката наваму, силно се залагаме за проучување на класичните дела и учења.

5. Почитувањето кон животот и промисленото постапување кон сите облици на живот мораат да ја уживаат подршката од сите луѓе, јавноста и медиумите, како и образовните програми на сите нивоа.
6. Ако овие идеи заживеат, биоетиката навистина ќе стане подрачје на отворена средба и дијалог меѓу различните науки и струки, визии и погледи кон светот, кои се собираат заради артикулирање, расправа и решавање на етичките прашања кои се однесуваат на животот во целина и на секој негов дел, на животот во сите свои облици, појавности и степени, како и на животните услови, генерално.
7. Ако овие идеи заживеат, биоетиката ќе стане основа за развој и имплементација на законите на национално и меѓународно ниво.
8. Ако овие идеи заживеат, признавањето и имплементацијата на биоетиката ќе стане »мост кон иднината«, »наука за опстанокот« и мудрост како »знаење како да се користи знаењето« (како што тоа го дефинираше Ван Ренселар Потер во 1970-те) на модерната медицина и технологија.

Меѓународната мрежа на научници »EuroBioNethics«, за промовирање на наведените идеи, во иднина ќе организира конференции и ќе воспостави веб-страница за да ја подобри комуникацијата и соработката меѓу различните култури. Наскоро ќе биде објавено и востановување на наградата »Фриц Јар« за истражување и промовирање на европските корени на биоетиката. Мрежата »EuroBioNethics« ги поканува научниците и биоетичарите на комуникација и соработка во имплементирањето на идеите на *Риечката Декларација*.

Preveo: **Dejan Donev**

Treći dio:
SABRANI ČLANCI
FRITZA JAHRA

*S njemačkog preveo:
Amir Muzur*

Svjetski jezik i svjetski jezici

Uzeto u cijelosti, pokret za svjetski jezik u naše je doba poprimio takve razmjere da ga se više ne može previdjeti, pod pretpostavkom da ga se ne želi previdjeti. I praktična je primjenjivost svjetskih jezika veća nego što bi se moglo činiti površnom promatraču. Nije, stoga, nikakvo čudo da je ovaj ili onaj svjetski jezik pronašao i pronalazi ulaz u školu – razvoj zbivanja kojemu se smiješi potpora nadređenih vlasti. Zato je pravo i pošteno da se za pokret za svjetski jezik zanimaju učitelji svih vrsta škola, bez obzira zauzimali stav za nj ili protiv njega. Ako se, međutim, doista želi zauzeti stav, mora se raspolagati donekle točnim poznavanjem problema koji se uzima u obzir i njegove povijesti. To je daleko više no što se može ponuditi u jednom kratkom članku. Istaknimo tek jednu osobito važnu činjenicu, koja je ujedno i osobito slabo poznata, a to je da pokret za svjetski jezik nije neminovno identičan esperantu. Ne postoji jedan jedini svjetski jezik, već više njih.

Pogrešno gledište da postoji samo jedan svjetski jezik i da je to esperanto, uvelike je rašireno. U stvarnosti, u naše doba postoji, osim esperanta, još čitav niz sustava svjetskog jezika – npr. *esperantida*,³⁶⁹ *ido*, *interlingva* i *okcidental* – sustava koji inače uopće nisu tako beznačajni kako se čini. Tu je, primjerice, *ido*, reformirani esperanto, koji je tijekom petogodišnjeg rada, 1907.–1912., stvorila čitava akademija učenjaka i praktičara raznih zanimanja. I *ido* se već raširio diljem svijeta. Poučava se, primjerice, na Trgovačkoj akademiji u Pragu. I

³⁶⁹ Vjerojatno se misli na *esperantido*, raniji naziv za *ido*, a kasnije termin koji esperantisti rabe za jezik-derivat esperanta (op. prev.).

sovjetska je Rusija pristala uz ido. Pokret za ido vrlo je jak među radništvom u našoj zemlji i u inozemstvu. Ali raširen je i u građanskim krugovima. Postoji, tako, na primjer, i jedna katolička udruga za ido. Posljedično tome, izgleda da i pruski ministar za nastavu, umjetnost i narodno obrazovanje namjerava dati potporu idu. Na različite se načine, uostalom, ido već poučava u školama, osobito u pokrajini Sachsen-Anhalt. – Budući da je najstariji od preživjelih svjetskih jezika, esperanto je, ipak, najrašireniji od njih. Ali ni u kom slučaju nije jedini i u ido ima protivnika koji mu je dorastao.

Kao što nije jedinim svjetskim jezikom, esperanto je još manje najsavršenijim. To jasno pokazuje usporedba esperanta s drugim sustavima, osobito s idom. Pri usporedbi esperanta s potonjim, esperanto se prikazuje kao stariji, niži razvojni stupanj, a ido se javlja kao mlađi i viši. Osobito se ido odlikuje većom jednostavnošću, prirodnošću, točnošću i ljepotom. – Daljnja je razlika ta da izumitelj esperanta, poljsko-židovski liječnik Zamenhof, nije imao namjeru povrgnuti svoju kreaciju razvitku, kojemu podliježu svi živi jezici. Svjetski jezik koji je stvorio zamislio je daleko više načelno nepromjenjivim i krutim. Ova osobina, međutim, sa sobom nosi da esperanto, s protokom vremena, mora sve više zastarjevati, sve dok, na posljetku, ne bude postao posve neupotrebljivim, ako prije ne podleigne cijepanju. Zapravo, već sada nije više jedinstvenim jezikom. Ido je, naprotiv, načelno zamišljen kao pogodan za razvoj, ali njegov razvitak nije bez pravila, već organiziran. Taj razvitak, naime, vodi akademija sposobnih ljudi iz znanosti i prakse, koja time za ido ima sličan, ako ne i daleko veći, značaj kao Francuska akademija za francuski jezik. Na ovaj je način, s jedne strane, omogućeno da ido udovolji vazda novim pojavama kulturnog razvitka, a s druge je strane na ovaj način potpuno izbjegnuta mogućnost cijepanja i osigurana jednoobraznost razvitka. – U konačnici, esperanto uopće nema ili ima tek slučajno, povremeno doticaja sa znanošću. Ido, naprotiv, stoji s njome u tijesnom, organiziranom odnosu. – Ove i slične činjenice ima na umu i profesor Wilhelm

Ostwald kada u svom *Nacrtu prirodne filozofije* ovako razmišlja: »U ovome je času umjetni pomoćni jezik ido najsvršenije ostvarenje ideje svjetskog jezika«. Ako, stoga, za bilo koji svjetski jezik, vrijede sadržajem umne kao i formom poetske riječi: »Posvuda nastupa, kuca i na vrata tvoje škole. Hoćeš li ga prihvatiti? Hoćeš, možeš, želiš«, onda vrijede za ido.

Uostalom, nedavno je složeno zajedničko povjerenstvo esperantista i idista, kako bi pripravilo put sjedinjenju obaju sustava. Trebalo bi pozdraviti, ne samo s obzirom na pokret za svjetski jezik, već i s obzirom na svjetsku kulturu, kada bi svi postojeći sustavi svjetskog jezika bili privučeni ovim pregovorima i kada bi pregovori bili okrunjeni uspjehom. U međuvremenu se, međutim, niti jedan prijatelj svjetskih jezika ne treba dati odgovoriti od ovladavanja jednim ili drugim jezikom. Pa uči se za svaki slučaj i neki od stenografskih sustava, premda se nadamo jednoobraznom sustavu. Osobito bi poželjno bilo da se mnogo takvih prijatelja svjetskog jezika nađe i u nacionalnim krugovima, kako izvorno građanski kulturni pokret ne bi uzurpirao politički radikalizam i time prema njemu izazvao nepovjerenje.

Skladanje glazbe kao nastavna metoda

(Ideje i pokusi)

Htjeti primijeniti skladanje glazbe, ili, na lošem njemačkom, »komponiranje«, kao nastavno načelo – nije li to čista besmislica? – Pa ipak, tome nije u potpunosti tako. Jer, kao što je jezik prirodno sredstvo i alat bez kojega čovjek ne može izraziti svoje misli, tako i glazba općenito, a posebno pjevanje, predstavljaju prirodno sredstvo izražavanja osjećaja i raspoloženja. U nastavi se jezik ne uvježbava ni u kom slučaju isključivo, pa čak ni pretežito, čitanjem naglas ili učenjem napamet tuđih pisanih uradaka u pjesmi ili prozi. Mnogo više se glavno težište postavlja na to da se djecu osposobi da kroz pričanje ili vježbanje sastavaka izlože tuđe ili vlastite misli vlastitim riječima. Što je ispravno za nastavu jezika trebalo bi vrijediti i za nastavu glazbe odnosno pjevanja. Ni ona ne bi trebala svoju najveću ili čak jedinu zadaću vidjeti u tome da se dane pjesme uče napamet ili da ih se uči pjevati prema notama, već da se prakticiraju i vježbe skladanja glazbe. Takve vježbe skladanja glazbe ne bi, dakle, same po sebi, uopće bile ništa neobično.

Međutim, skladanje glazbe čini se, u odnosu na pisani sastavak, daleko preteškim da bi moglo naći primjenu kao nastavno načelo. Ovaj je prigovor utemeljen – ako se (u odnosu na nastavu njemačkog jezika) postavlja previsoke zahtjeve. Nikada se ozbiljno ne očekuje od školske djece da, primjerice, nauče pisati u vezanom govoru, već se vježba samo proza. Prenijeto na područje glazbe, to bi značilo da se i ovdje može i mora odustati od »vezanog« oblika, tj. od obaziranja na for-

me, na teoriju skladanja. Za školsku bi nastavu skladanja daleko više u obzir došla tek glazbena »proza« (time bih želio označiti različite oblike recitativa, sve do Richarda Wagnera i Richarda Straussa). To je već trenutak da se rasprše strahovanja glede prevelike težine metode skladanja u nastavi. – Nadalje, ne treba previdjeti da se ni od proznih tvorevina đaka ne očekuje da budu podobni za tisak ili da čak budu vrijedni da ih se spomene u povijesti književnosti budućih pokoljenja. Nije li dobro poznato da se katkad ni potpuna pravopisna i gramatička ispravnost, da ne govorimo o čistoći stila, ne može djeci osigurati tijekom školovanja. U razmatranju ove stvarnosti ne treba, naravno, ni očekivati da djeca proizvedu skladbe vrijednosti uradaka jednog Beethovena, odnosno, s manjkavih umjetničkih postignuća đackih ruku u nastavi pjevanja treba jednako toliko zaključivati o uzaludnosti metode glazbenog skladanja, koliko se zaključuje s neobjavljivih sastavaka o suvišnosti njihovog uvježbavanja. U svakom slučaju, iz navedenoga slijedi da se primjenom metode glazbenog skladanja u nastavi dječje sposobnosti ne stavljaju ni pred kakav neuobičajen zahtjev.

Ne može se govoriti niti o pretjeranom opterećenju. Već je ranije rečeno da se može u potpunosti odustati od teorije skladanja. (Naravno da se može, ukoliko se želi, u višim i srednjim školama, odnosno u višim razredima osnovnih škola, djeci dati i takva vježba, kao što im se ponešto kaže o metri.) A što se tiče opće teorije glazbe, posve je dovoljno ono što je učenicima dotad u nastavi rečeno.

S druge strane, ne treba se pribojavati da će biti oštećenima ostali sadržaji nastave pjevanja. Ukoliko bi do takve opasnosti uopće došlo, u usporedbi s ranijim vremenima, ušteda se postiže novom metodikom (npr. po Eitzu³⁷⁰) koja može koristiti teoriji glazbe, ugroženoj zanemarivanjem, ili učenju pjesama napamet. Takva opasnost, međutim, jedva da bi mogla

³⁷⁰ Jahr misli na Carla Eitza (1848.-1924.), njemačkog akustičara i glazbenog pedagoga (op.prev.).

zaprijetiti: jer, isto toliko koliko se vježbanjem pripovijedanja i sastavaka može naštetiti spretnosti djece u govoru odnosno čitanju, toliko bi vježbanje skladanja glazbe moglo škoditi odgovarajućim znanjima i vještinama u nastavi pjevanja. U pravilu je daleko više za očekivati suprotno.

A sada k samoj temi! – Kao što je rečeno, posve je prirodno tonovima izražavati raspoloženja i osjećaje. Već malo dijete, jednako kao što doskora pokušava govoriti, pokušava i pjevati, naravno, ne bilo koje pjesme, već potpuno slobodno, kako mu nameće njegovo trenutačno raspoloženje. Stoga je posve razumljivo da se s vježbama glazbenog skladanja može započeti već u prvoj godini škole. Za to ne treba nikakvih priprema. Sam sam, vlastitim pokušajima, stekao iskustvo da djeca različite dobi, među njima i svježiji školarci, bez razmišljanja ili oklijevanja, poetski ili prozni tekst slobodno prebacuju u tonove, i to ne nevješto, već nudeći upravo estetski užitak. Usprkos tome ne može se bez sustavnih vježbi, kao što se od njih ne odustaje ni u nastavi njemačkoga. Međutim, na koji način te vježbe valja provoditi? – Što se mene tiče, u školskoj godini 1924./25. sam, u jednom 7. (2. godina škole) i u jednom 5. (4. godina škole) razredu djevojačke osnovne škole, izveo najrazličitije pokuse. Kako sam o Uskrsu 1925. do daljnjega napustio školsku i stupio u duhovnu službu, bilo mi je, nažalost, uskraćeno da postignuta iskustva dalje evaluiram i nadograđujem metodu. Stoga se na ovom mjestu moram ograničiti na to da izvijestim ponešto o predvježbama slobodnog skladanja koje sam sam koncipirao. Koga metoda zanima, može tražiti nastavak puta u tom ili u drugom pravcu.

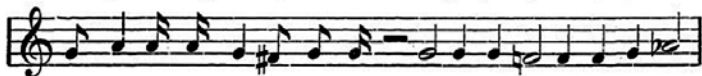
1. Jedna od prvih vježbi bila je da pokušamo pjevati bilo koji prikladan tekst koji nam nudi čitanka, koristeći jedan jedini ton, i to g. Usprkos ograničenju na taj jedan ton, ostalo je dovoljno prilike za slobodno oblikovanje koje odgovara sadržaju raspoloženja, pjevajući, naime, sporo ili brzo, tiho ili glasno, ne zaboravljajući razdibu naglašanih i nenaglašanih riječi, tj. ritam. Ono o čemu sam ovdje želio učiti bila je ritmička gimnastika.

Evo primjera kako može izgledati jedno rješenje ove zadaće:

Die Herbstsonne lacht vom Himmel. Langsam und traurig fällt das Laub.

2. Kao sljedeću smo vježbu uzeli melodijsku izmjenju, s time da smo se udaljili za pola odnosno za jedan cijeli ton od našeg temeljnog tona. Budući da smo se složili s pretpostavkom da cjelotonski korak naviše zvuči svijetlo i veselo, a naniže mračno i ozbiljno, primjena toga na gornji tekst značila je promjenu sličnu sljedećoj:

Die Herbstsonne lacht vom Himmel. Langsam und traurig fällt das Laub.

3. Ako smo se u posljednjoj vježbi udaljavali uvijek tek za jedan odnosno pola tona od našeg temeljnog tona, pri daljnjoj su vježbi dozvoljena daljnja udaljavanja, koja su, međutim, uvijek mogla biti dosegnuta korakom od jednog odnosno pola tona. Drugim riječima, radilo se o praktičnoj primjeni glazbene ljestvice. Pritom smo, krećući se tonskom ljestvicom prema gore, izražavali veselo, uzbuđeno raspoloženje, dok nam je kretanje prema dolje davalo miran i ozbiljan izričaj. Osim toga nam je na raspolaganju za razlikovanje ozbiljnog i živahnog stajala još i primjena dura i mola. Evo i primjera za to, kako se rješenje zadaće moglo oblikovati prema toj trećoj mogućnosti:

Die Herbstsonne lacht vom Himmel. Langsam und traurig fällt das Laub.

4. Kao četvrta je vježba proizveden početni trozvučni akord ljestvice, pri čemu su postojale analogne mogućnosti izraza za kretanje prema gore i dolje odnosno dur i mol, kao u vježbi br. 3. Jedno od mogućih rješenja ove vježbe je sljedeće:

Die Herbstsonne leuchtet vom Himmel. Langsam und traurig fällt das Laub.

Moguće su još mnoge druge vježbe, a neke od njih smo i koncipirali. Odvelo bi nas, međutim, predaleko, da ovdje razmatramo sve mogućnosti. – Sljedeći bi korak sada bio kombiniranje ovih vježbi na odgovarajući način. Konačni cilj koji se može i mora doseći na ovome putu je slobodno glazbeno oblikovanje danog teksta.

Koje tekstove treba birati? – Čitanka nudi dovoljno primjerenog proznog materijala. Mogu se primijeniti i tekstovi koje smo sami napisali. Naravno, primijeniti se mogu isto tako i pjesme; jer, kao što je moguće uglazbiti prozne tekstove poštujući složena pravila teorije kompozicije (Bach), jednako je moguće glazbeno obraditi i vezani govor. Pri odabiru teksta na jedno, međutim, treba osobito paziti: kao što ne bi trebalo čitati ili učiti ništa što je smislom djeci nerazumljivo, tako ne bi trebalo ni pjevati ništa što po sadržaju raspoloženja nije pristupačno dječjem osjećaju. – Važno je i da se takve vježbe sustavno i redovito izvode, možda povremeno pod nastavom njemačkog, pri čemu nastavu pjevanja i njemačkog izvodi isti nastavnik.

Mogućnost da se postigne zadani cilj, uzimajući u obzir ovo gledište, ni u kom slučaju nije povezano s posebnim teškoćama. Daleko više se čovjek uvijek iznova zapanjuje kako pjevanje djeci lako pada nakon metode skladanja.

Iz kojeg razloga, međutim, odnosno, u koju svrhu treba primjenjivati metodu skladanja glazbe?

1. kako se prirodno dana mogućnost izražavanja ne bi ostavila neiskorištenom već se izgrađivala;
2. glavna svrha, naravno, ne može biti otkrivanje skrivenih talenata, jednako kao što to nije svrhom vježbi sastavaka i pripovijedanja. Pa ipak, postoji mogućnost takvih otkrića;
3. metoda skladanja vrlo je primjerena za buđenje odnosno izoštravanje smisla za vrijednost raspoloženja odnosno osjećanja kompozicija, a time i za njihovu umjetničku vrijednost;
4. to bi osobito trebalo služiti školskoj obradi glazbenih drama Richarda Wagnera, čije poznavanje je daleko važnije od djela nekih pisaca trećeg ili četvrtog reda, kojima se nastava ponekad bavi.
5. Metodom glazbenog skladanja se uvelike pospješuje razvitak glasa, kao i sposobnost jasnijeg, ljepšeg i sadržaju primjerenijeg recitiranja pjesama.
6. Time se povećava i sposobnost cijenjenja remek-djela naših velikih pjesnika.
7. Iz toga slijedi povoljan utjecaj na vlastiti stil govorenja i pisanja.

Potvrdom ispravnosti mojih misli i pokusa bila mi je čijenica, kao što ću tek kasnije doznati, da su slični pokusi već ranije bili poduzimani i objavljavani u časopisima. Za način na koji je moguće ove pokuse prenijeti u nastavnu praksu, poticaja mogu dati naprijed iznijeti navodi.

Znanost o životu i nauka o ćudoređu (Stare spoznaje u novom ruhu)

Moderna znanost o životu, to jest **biologija**, ne bavi se isključivo botanikom i zoologijom. Ona se odnosi i na antropologiju. Ovaj odnos nalazi svoju praktičnu procjenu u medicini. Ovdje treba spomenuti pokuse na životinjama, opite s krvlju, istraživanje seruma, kao i neka druga, od kojih možda naše najveće zanimanje, kao osobito aktualno, budi presađivanje gonada s majmuna na čovjeka po Steinachu.³⁷¹

Novija psihologija, koja se temelji na zasadama eksperimentalne fiziologije, danas više također nije ograničena na jedno jedino područje rada – na čovjeka. Istim metodama ona djeluje i na području životinjskoga, a kako postoji usporedno anatomsko-zootomsko istraživanje, formiraju se vrlo poučne paralele između ljudske i životinjske duše.³⁷² Čak se zamjećuju i začeci psihologije biljaka – najpoznatiji su njeni predstavnici G. Th. Fechner³⁷³ iz prošlih vremena, a R. H. Francé³⁷⁴ i Ad. Wagner³⁷⁵ iz našeg doba – tako da moderna psihologija u područje svojih istraživanja uvlači sva živa bića. U takvim je

³⁷¹ Riječ je o Eugenu Steinachu (1861.-1944.), austrijskom fiziologu i pioniru endokrinologije (op.prev.).

³⁷² Od novijih radova o fiziologiji životinja, osobito valja preporučiti: Sommer, Tierpsychologie, Leipzig 1925. Alverdes, Tiersoziologie, Leipzig 1925.

³⁷³ G. Th. Fechner, Nanna, oder das Seelenleben der Pflanzen. Leipzig 1848.

³⁷⁴ R. H. Francé, Pflanzenpsychologie als Arbeitshypothese der Pflanzenphysiologie. Stuttgart 1909.

³⁷⁵ Ad. Wagner, Die Vernunft der Pflanze. Dresden 1926.

okolnostima jedino dosljedno kada E.³⁷⁶ Eisler³⁷⁷ sveobuhvatno govori o **bio-psihici**.

Od biopsihike je tek jedan korak do **bio-etike**, tj. do prihvaćanja etičkih dužnosti ne samo prema ljudima, već prema svim živim bićima. Zapravo, bioetika uopće nije otkriće našeg vremena. Već je teolog Schleiermacher³⁷⁸ proglasio nemoralnim da se život i obličje, tamo gdje ih ima, dakle i kod životinje i kod biljke, uništavaju, ukoliko to nije povezano s razumnom svrhom. Još prije njega je pjesnik Herder³⁷⁹ od čovjeka očekivao da se, po uzoru na božanstvo koje svojim osjećajem u sve proniče, presadi u svako stvorenje i da s njime suosjeća u mjeri u kojoj je to stvorenju potrebno. Isto zahtijeva i filozof Krause,³⁸⁰ Schleiermacherov suvremenik, da se svako živo biće kao takvo tretira i da se ne smije uništavati bez svrhe. Jer svi su, biljke i životinje jednako kao i čovjek, ravnopravni – svakako ne u istome, nego svaki u onome što je nužnim zahtjevom za postignuće njegova određenja.

Moralan zahtjev prema životinjama odavno nam je postao razumljiv sam po sebi,³⁸¹ barem u obliku da ih ne mučimo bez razloga. Kao osobito privlačan primjer iz prošlosti mogli bismo, upravo ove godine, prizvati u sjećanje lik sv. Franje Asiškog, s njegovom velikom ljubavi prema životinjama. – S biljkama je već drugačije. Da i prema njima imamo stanovitih etičkih obveza, moglo bi se nekome u prvi čas učiniti besmislenim. Međutim, tome nije tako. Već je Pavao skrenuo naše suosjećanje i prema njima, svojom poetskom izjavom o čeznutljivom iščekivanju svih stvorenja (dakle i životinja i biljaka) na otkupljenje.³⁸² – Nadopuna tome su uzvišeni osjećajni pri-

³⁷⁶ Radi se o pogrešnom inicijalu: zapravo treba stajati R. Eisler (op.prev.).

³⁷⁷ R. Eisler, *Das Wirken der Seele*. Stuttgart 1908.

³⁷⁸ Schleiermacher, *Philosophische Sittenlehre*. (Kirchmann) 1870.

³⁷⁹ Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Riga und Leipzig 1785.

³⁸⁰ K. Chr. Fr. Krause, *Das System der Rechtsphilosophie*. (Röder) Leipzig 1874.

³⁸¹ Na ovome polju najbolje djelo još uvijek predstavlja: I. Bregenzer, *Tierethik*. Bamberg 1894.

³⁸² Rim 8, 19–22. U novije je doba o «Besmrtnosti bilja» (*Die Unsterblichkeit der Pflanze*) pisao F. Martius, Stuttgart 1838.

kazi u trećem činu *Parsifala* Richarda Wagnera: u pobožnoj milosti čovjek barem o Velikom petku čuva na livadi travku i cvijet mekim korakom da ih ne povrijedi. – U ovaj kontekst pripada i ona Andersenova bajka o anđelu koji ne odnosi na nebo samo dušu prerano umrlog djeteta, već sa sobom nosi i svakakvo cvijeće, među ostalim i jedan jadni osušeni poljski cvijet koji je, dok je anđeo još uvijek kao vazda bolesno dijete vrlo siromašnih roditelja boravio na Zemlji, u mračnom podrumskom stanu, bio njegovim najvećim, njegovom jedinim veseljem. I Bog na nebu sve cvijeće pritisne na srce. Ali jadni usahli poljski cvijet dobiva poljubac i glas i pjeva s anđelima koji lebde oko Boga. – Čak i ako se u navedenim primjerima ponajprije radi o maštovitoj poeziji, i ovdje vrijedi ono što Richard Wagner govori kroz usta svoga Hansa Sachsa:

»Sve pjesničko umijeće i poezija
nije drugo do li tumačenje istinitih snova.«

To spoznajemo ako razmotrimo ozbiljna razmišljanja o etici bilja jednog toliko trezvenog filozofa kakav je bio pred dvadeset godina preminuli Ed. von Hartmann.³⁸³ U jednom članku o cvjetnoj raskoši on ovako piše o ubranom cvijetu: »On je smrtno ranjeni organizam kojemu samo boja nije ozlijeđena, glava koja još uvijek živi i smiješi se, odvojena od trupa. – Kada, pak, vidim ružu u čaši za vodu ili isprepletenu na žici na ormaru, ne mogu se osloboditi odvratne pomisli da je čovjek ubio život jednog cvijeta kako bi umirući razgalio oko koje do te mjere nema srca da ne razlučuje neprirodnu smrt od privida života. – Vidim li, pak, remek-djelo cvjetnog vrtlarstva, veliku košaru s masom najskupljih cvjetova navrezenih na žicu, pri duši mi je kao da bih se trebao diviti nekom ukrasu na glavi dame od netom probodenih, u kolo isprepletenih, još koprcajućih leptira i buba.³⁸⁴ Biljnoetički zahtjevi koje sadrže ovi pogledi, bez daljnega su jasni.

³⁸³ Psihologijske pretpostavke obrađuje W. von Schnehen, *Ed. von Hartmann und die Pflanzenpsychologie*. Stuttgart 1908.

³⁸⁴ Ed. v. Hartmann. *Der Blumenluxus*. 1885.

Što se tiče mogućnosti ostvarenja takvih etičkih dužnosti prema svim živim bićima, ona se čini utopijom. Ne treba, međutim, previdjeti da se etičke dužnosti prema nekom živom biću praktički upravljaju prema njegovim »potrebama« (Herder) odnosno »određenju« (Krause). Potrebe životinja su brojem daleko manje a sadržajem manje složene od onih čovjeka. U još većoj mjeri to vrijedi za biljke, tako da etičke dužnosti, koje su već prema životinjama umanjene (ako ne načelno, a ono ipak praktički), prema njima stvaraju još mnogo manje teškoća. Nadalje, ovdje utjecaja ima i načelo borbe za opstanak, načelo koje u stanovitoj mjeri modificira i naše etičke dužnosti prema bližnjima. Unutar ovih granica ostaju još uvijek brojne mogućnosti bioetičkog djelovanja. Upute na koji se način to može provoditi na polju životinjske etike, nude članci o zaštiti životinja u kaznenim zakonima kulturnih zemalja.³⁸⁵ Na području biljne etike pokazuje nam put naš osjećaj kada nas tijekom šetnje na otvorenom sprječava da desno i lijevo od našeg puta štapom, igre radi, kosimo bilje ili trgamo cvijeće i nedugo potom ga bezobzirno opet odbacimo, ili kada nas ispunja zazorom prema slijepom nagonu za uništavanjem surovih dječaka koji lome mlada stabla na stazi. – Prema svemu ovome, kao smjernica našeg postupanja nudi se **bio-etički imperativ: »Poštuj svako živo biće u načelu kao svrhu u sebi i po mogućnosti postupaj s njim kao takvim!«**

Za nastavu se iz toga nudi mogućnost da se djeluje na izgradnju svjetonazora i u prirodoslovnim predmetima. Time ovi predmeti na stanovit način dobivaju rang svjetonazornih predmeta. Ova je činjenica, s obzirom na vrlo suvremen zahtjev za zaštitom prirode, od najvećeg značaja: ona ne treba više biti isključivo estetski utemeljena, već na ukazivanju na to da je odvratno mučiti životinje, besmisleno uništavati biljke i Božju slobodnu prirodu nagrđivati odbačenim papirom, ljuskama jajeta ili krhotinama stakla, već se ona uzdiže do ozbiljnog zahtjeva nauke o ćudoređu.

³⁸⁵ Materijal je prikupljen i raspravljen u: R. von Hippel, Die Tierquälerei in der Strafgesetzgebung des In- und Auslandes, Berlin 1891.

Bio-etika: osvrt na etički odnos čovjeka prema životinjama i biljkama

Oštro razgraničenje životinje i čovjeka, koje je prevladavalo od početka naše europske kulture do kraja XVIII. stoljeća, danas se više ne može održati. Duša europskog čovjeka borila se sve do Francuske revolucije za jedinstvo religijske, filozofske i znanstvene spoznaje svijeta, ali smo kasnije to jedinstvo morali napustiti pod pritiskom spoznajnog obilja.

Zauvijek će ostati zaslugom modernih prirodnih znanosti da su omogućile pogled na svijet bez predrasuda. Danas bismo se, kao tragači za istinom, predali, kada bismo htjeli otkloniti uspjehe pokusa na životinjama, testova krvi, istraživanja serumu i mnogih drugih. S druge strane, moramo priznati da su baš ti znanstveni trijumfi ljudskog duha preuzeli od samog čovjeka njegovu vladajuću poziciju u svijetu u cjelini. Filozofija, koja je ranije propisivala prirodnim znanostima njihove misli-vodilje, sada mora i sama nadograđivati svoje sustave prema pojedinim spoznajama prirodnih znanosti: Nietzscheovo prepoznavanje čovjeka kao manjevrijednog prijelaznog stadija k višem razvitku, kao »konopca napetog između životinje i natčovjeka«, bilo je tek pjesničko-filozofska formula-cija Darwinova učenja.

Što je rezultat ovog prevrata? Prije svega načelno izjednačavanje čovjeka i životinje kao predmeta pokusa psihologije. Psihologija se danas ne ograničava više na ljude, već istim metodama djeluje i na području životinjskog i, kao što postoji usporedno anatomsko-zoologijsko istraživanje, tako će se pokrenuti i visoko poučne usporedbe između ljudske i živo-

tinjske duše. Primjećuju se čak i začeci psihologije biljaka čiji su najpoznatiji zastupnici u prošlim vremenima G. Th. Fechner, odnosno u sadašnjima R. H. Francé, Ad. Wagner i Indijac Bose, tako da moderna psihologija uvlači u doseg svog istraživanja sva živa bića. U takvim je okolnostima R. Eisler, kada sveobuhvatno govori o bio-psihici, samo dosljedan.

Od bio-psihike samo je jedan korak do bio-etike, tj. do prihvaćanja moralnih obveza ne samo prema ljudima, već prema svim živim bićima. Zbiljski bio-etika nije nikako samo otkriće našeg doba. Kao osobito privlačnog primjera iz prošlosti mogli bismo se prisjetiti lika sv. Franje Asiškog (1182.–1226.), s njegovom velikom ljubavi prema životinjama, koji je svojom toplom simpatijom za sva živa bića za nekoliko stoljeća pretekao rousseauovsko oduševljavanje cjelokupnom prirodom.

Kada se jedinstvo europskog pogleda na svijet potkraj baroka skršilo, europski se duhovni život ujedno po prvi puta našao u poziciji da na njega bez predrasuda djeluju strani misaoni svjetovi. Već je Herderov široki duh, koji je za tada nadolazeće stvari možda imao najfiniji njuh, od čovjeka očekivao da se, po uzoru na božanstvo koje svojim osjećajem u sve proniče, presadi u svako stvorenje i da s njime suosjeća u mjeri u kojoj je to stvorenju potrebno. Ova misao već u potpunosti podsjeća na indijski duhovni svijet, koji je baš tada bio otkriven preko Engleske. Ali Indija je doista oplodila europski duhovni život, i njegovu tada najvažniju provinciju Njemačku, tek za romantizma. Učenje podrijetlom iz Indije o putovanju duša utjecalo je i na misao indijskih filozofskih škola, prvenstveno škole sankhya. Od te se škole odvojila doktrina yoge koja iz tog tijeka misli izvlači najstrože zaključke. Sljedbenik yoge ni pod kojim okolnostima ne smije živjeti na račun svojih su-stvorenja; prije svega ne smije ubijati životinje, ali i biljnu hranu može uzimati samo pod određenim pretpostavkama. Mora nositi maramicu pred ustima, kako pri udisanju ne bi uništio sićušno živo biće; iz istog razloga mora procijediti vodu za piće i ne smije se kupati. Težnja da se pri vlastitoj prehrani ne naškodi niti jednom živom biću, i danas navodi

stanovite indijske sljedbenike da se hrane konjskom balegom. Kako se u tom kontekstu, naravno, mora spomenuti i Buddha, treba naglasiti da je baš taj glasnik vjere otklonio fanatično samoškodjenje u školi yoge. Buddha zabranjuje uzimanje životinjskih namirnica, ali u širokom opsegu dozvoljava biljnu hranu. Koliko su sam Buddha i njegovo učenje bili prožeti vjerom u putovanje duša, nama Europljanima najljepše pokazuje zbirka Jataka, budističkih bajki koje se pripisuju Buddhi, u kojima on pripovijeda priče iz svog ranijeg života. On nije već živio samo kao čovjek, već zna pričati i o oblicima bivstvovanja u kojima je bio slonom, gazelom, rakom itd. Još ljepše nego u Franje Asiškoga, u ovim se pričama pojavljuje misao da je čovjek sa svim stvorenjima u srodstvu.

Ovi tječkovi misli u europskom su duhovnom životu od vremena romantizma provocirali srodne ideje, premda, naravno, uglavnom ne u tako oštrm obliku. Teolog Schleiermacher (1768.–1884.) proglasio je nemoralnim da se život i obličje, tamo gdje ih ima, dakle i kod životinje i kod biljke, uništavaju, ukoliko to nije povezano s razumnom svrhom. Isto tako poziva i filozof Krause, Schleiermacherov suvremenik, da se svako živo biće kao takvo tretira i da se ne smije uništavati bez svrhe. Jer svi su, biljke i životinje jednako kao i čovjek, ravnopravni – svakako ne u istome, nego svaki u onome što je nužnim zahtjevom za postignuće njegova određenja. Često se na indijski misaoni svijet pozivao filozof Schopenhauer, koji je u njegovoj etici vidio osobitu prednost da i životinji pripisuje svoj glavni poticaj – osjećaj samilosti. Zahvaljujući Richardu Wagneru, koji je bio pod snažnim utjecajem Schopenhauera i strastvenim prijateljem životinja i zagovornikom njihove zaštite, ove su ideje postale općim dobrom u najširim krugovima.

I tako nam je moralan zahtjev prema životinjama odavno postao razumljiv sam po sebi, barem u obliku da ih ne mučimo bez razloga. S biljkama je već drugačije. Da i prema njima imamo stanovitih etičkih obveza, moglo bi se nekome u prvi čas učiniti besmislenim. Međutim, već je Pavao skrenuo naše

suosjećanje i prema životinjama i biljkama. Nadopuna tome su ozareni osjećajni prikazi u trećem činu *Parsifala* Richarda Wagnera. U pobožnoj milosti čovjek barem o Velikom petku čuva na livadi travku i cvijet mekim korakom da ih ne povrijedi. Ali srodne ideje nalazimo i pri razmatranjima biljne etike jednog toliko trezvenog filozofa kakav je bio pred dvadeset godina preminuli Ed. von Hartmann. U jednom članku o cvjetnoj raskoši on ovako piše o ubranom cvijetu: »On je smrtno ranjeni organizam kojemu samo boja nije ozlijeđena, glava koja još uvijek živi i smiješi se, odvojena od trupa. – Kada, pak, vidim ružu u čaši za vodu ili isprepletenu na žici na ormaru, ne mogu se osloboditi odvratne pomisli da je čovjek ubio život jednog cvijeta kako bi umirući razgalio oko koje do te mjere nema srca da ne razlučuje neprirodnu smrt od privida života«.

Naravno, velika većina ne osjeća toliku profinjenost kao Ed. von Hartmann. Doduše, svatko zna da je i biljka živo biće, da odrezivanjem cvijeta biva povrijeđenom, ali misao da ona to može i osjetiti posve nam je daleka. Toliko svijest o biljnoj duši još u nas nije prodrila. Osim toga znamo da cvjetovi i na biljci venu i sahnu i stoga se ne nalazi prigovora rezanju cvijeća, osobito ako je u tu svrhu bilo i ubrano.

Pritom polazimo od posve drugih pretpostavki od indijskih sanjara koji uopće ne žele dodirnuti bilo koje živo biće. I naše zakonske i policijske odredbe o zaštiti pojedinih biljaka ili cvijeća na nekom području (npr. alpskog bilja) počivaju na potpuno drugačijem stavu: policijska država želi zaštititi te biljke kako ne bi bile uništene na tom području i da bi kasnije mogle još uveseljavati i druge ljude. Ondje gdje neke biljke ima u izobilju, država ne misli na to da je zaštititi radi nje same.

I naš stav prema zaštiti životinja počiva na bitno drugačijoj osnovi od ponašanja Indijaca. Kada u romanu Richarda Voßa *Sveta mržnja* (*Der heilige Hass*) čitamo kako je dječak iz kaste rodiya, dakle, pripadnik prezrene kaste, ne želi ubiti čak ni otrovnu zmiju, »budući da su i zmije naša braća i sestre«,

mi za takav osjećaj nemamo razumijevanja i čak smatramo našom dužnošću ubiti životinje-štetočine kad god možemo. Dozvoljavamo i da mesar ubija domaće životinje ili da lovac ustrjeljuje bezazlenu divljač, budući da želimo jesti meso, za koje neki iz našeg podneblja vjeruju da ga se ne mogu lišiti, dok u tropskim zemljama biljne živežne namirnice stoje na raspolaganju u prebogatom obilju. Naša zaštita životinja, dakle, ima granice prema stajalištu koristi, na koje se Indijac smion ne osvrće, i zadovoljavamo se time da izbjegavamo barem beskorisno mučenje životinja. Nažalost, daleko smo od toga da u svim kulturnim zemljama postoje zakonske odredbe za sprečavanje ili kažnjavanje takvih mučenja. Međutim, ipak smo na putu napretka i zaštita životinja dobiva prostora u sve širim krugovima, jednako kao što nema čestitog čovjeka koji bez prigovora promatra kako neki klipani nepromišljeno šecući štapom kosi cvijeće ili kada djeca otkidaju cvijeće da bi ga već nakon nekoliko koraka odbacila. U tom je pogledu naš samoodgoj postigao već bitnog napretka, ali ga moramo još toliko unaprijediti kako bi smjernicom našeg djelovanja vrijedio bio-etički zahtjev: *Poštuj svako živo biće u načelu kao svrhu u sebi i po mogućnosti postupaj s njim kao takvim! (Achte jedes Lebewesen grundsätzlich als einen Selbstzweck, und behandle es nach Möglichkeit als solchen!)*

Smrt i životinje: razmatranje Pete zapovijedi³⁸⁶

»Ne ubij« – tako upozorava nas, kršćane, Peta zapovijed. Ne odnosi li se ubijanje uvijek na nešto živo? A kako Zapovijed ne zabranjuje izrijeckom samo ubijanje ljudi, ne bi li trebala imati valjanost možda i u odnosu na druga živa bića, osobito na životinje? Možda je umjetnik – slikar Fidus – čulno pogodio pravu stvar svojom slikom »Ne ubij«: idealan lik djeteta, otjelovljujući nevinost i čistoću, postavlja se obrambeno raširenih ruku pred životinju – jelena – kako bi ga izbavio od smrtonosnog lovčevog zrna!?

Jesu li nam životinje doista toliko bliske da bismo ih procijenili i tretirali gotovo kao naše »bližnje«? Bez sumnje među čovjekom i životinjama postoje silne razlike i moderne prirodne znanosti samo potvrđuju ovu činjenicu. To, međutim, nije spriječilo biologiju, znanost o životu, da s druge strane, osobito nakon Darwina, ne ustanovi i ne malobrojne crte koje su dvjema stranama srodne, crte koje pronalaze u medicini izrazito praktično iskorištavanje. Ovdje treba spomenuti pokuse na životinjama, testove krvi, istraživanje seruma, presađivanje tkiva sa životinje na čovjeka i još koješta drugo. I na području duševnog života treba utvrditi zanimljive paralele između čovjeka i životinje, tako da su oni na stanovit način »bliski« ne samo fiziološki, već i psihološki.

Ova činjenica, međutim, za nas ne treba ni u kom slučaju biti povodom uznemirenosti. Mnogo više bi joj pristajalo da

³⁸⁶ Katolici i luterani prihvaćaju ovakvu numeraciju deset zapovijedi: prema numeraciji pravoslavaca i drugih protestanata osim luterana, »Peta zapovijed« bila bi »Šesta« (op. prev.).

nas ispuni ponosom; jer, ono što je ljudski istraživački duh sam iznašao tek u novije doba, može se naći u svojoj biti još u Svetom pismu. Tako već I. Mojsijeva knjiga govori o »duši« životinja (Post 9, 16³⁸⁷).³⁸⁸ I propovjednik Salomon pretpostavlja i kod životinja, jednako kao kod ljudi, takvu »dušu«, i pita se kolebljivo: »Tko zna da li dah ljudski uzlazi gore, a dah zvijeri silazi dolje k zemlji?« (Prop 3, 21).

U svakom slučaju, međutim, svako stvorenje – ne samo čovjek već i životinja – čezne za izbjavljenjem od smrti i prolaznosti, kako poučava apostol Pavao u svom pismu rimskoj općini (Rim 8, 18–23)³⁸⁹; znak da se već u tim davno prošlim vremenima prepoznalo zajednička svojstva čovjeka i životinja. Nije čudo da će onda kasnije jedan Franjo Asiški sva živa bića nazvati svojim sestrama i braćom, i da će i jedan Herder u životinjama gledati »čovjekovu stariju braću«. Ako je tome doista tako, onda se shvaća da je Bog, slično kao i s ljudima, i sa životinjama sklopio savez, kako se može čitati u I. Mojsijevoj knjizi (Post 9, 9–10, 17)³⁹⁰ i kod proroka Hošeje (Hoš

³⁸⁷ Kratice koje se odnose na pojedine knjige Biblije, kao i citati, preuzeti su iz: *Stari zavjet*, preveo Silvije Grubišić (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2005), odnosno *Novi zavjet i psalmi*, preveli Bonaventura Duda, Jerko Fućak i Filibert Gass (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1990) (op. prev.).

³⁸⁸ »U oblaku kad se pojavi duga, ja ću je vidjeti i vjekovnog ću se sjećati saveza između Boga i svake žive duše, svakog tijela na zemlji« (op. prev.).

³⁸⁹ »Smatram, uistinu: sve patnje sadašnjega vremena nisu ništa prema budućoj slavi koja se ima očitovati u nama. Doista, stvorenje sa svom žudnjom iščekuje ovo objavljenje sinova Božjih: stvorenje je uistinu podvrgnuto ispraznosti – ne po svojoj volji, nego zbog onoga koji ga podvrgnu – ali u nadi. Jer i stvorenje će se osloboditi robovanja pokvarljivosti da sudjeluje u slobodi i slavi djece Božje. Jer znamo: sve stvorenje zajedno uzdiše i muči se u porođajnim bolima sve do sada. Ali ne samo ono! I mi koji imamo prvine Duha, i mi u sebi uzdišemo iščekujući posinstvo, otkupljenje svoga tijela« (op. prev.).

³⁹⁰ »A ja, evo, sklapam svoj savez s vama i s vašim potomstvom poslije vas i sa svim živim stvorovima što su s vama: s pticama, sa stokom, sa zvijerima – sa svime što je s vama izišlo iz korablje – sa svim živim stvorovima na zemlji. [...] I reče Bog Noi: 'To neka je znak saveza koji sam postavio između sebe i svih živih bića što su na zemlji'« (op. prev.).

2, 20)³⁹¹, čak i da će one imati mjesto u dolazećem kraljevstvu Božjem, kako piše Izaija (Iz 11, 6–8): »Vuk će prebivati s jagnjetom, ris ležati s kozličem, tele i lavić zajedno će pásti, a djetesče njih će vodit. Krava i medvjedica zajedno će pásti, a mladunčad njihova skupa će ležati, lav će jesti slamu k' o govedo. Nad rupom gujinom igrat će se dojenče, sisanče će ruku zavláčiti u leglo zmijinje«.

Nitko manji od samog Luthera izjasnio se u svojim zdravicama o vjeri u takav prijam životinja u buduće Božje kraljevstvo.

Ako se radi o tome da prirodne znanosti i Sveto pismo na jednak način tako visoko cijene životinje, onda bez daljnje- ga iz te činjenice slijedi da mi, kršćani, imamo prema njima moralne dužnosti. Prema tome, Petu zapovijed doista bi trebalo primijeniti i na životinje. Izrijeком je taj zaključak izveo Schleiermacher, najznačajniji teolog novijeg doba, s time da je proglasio nemoralnim uništavanje života i obličja, tamo gdje ih ima, dakle i kod životinja, bez da je to povezano s razumnom svrhom.

Svakako, ispunjenje Pete zapovijedi u svom proširenju na životinje izgleda kao utopija; jer, klanje i usmrćivanje životinja, čak i kada bi se ovo posljednje događalo samo posredno, zbog uskraćivanja nužnih životnih uvjeta uslijed širenja ljudskog roda, upravo je neizbježno. Borba za opstanak je ta koja nam nalaže ovu nužnost. Ali, ma koliko mi zbog toga možda žalimo, to načelo utječe i na naše moralno postupanje prema našim bližnjima. Jer, čitava naša gungula u politici, gospodarskom životu, pisarnici, radionici, na polju, svojim povodima i ciljevima u prvom redu nije nikako prilagođena ljubavi, već mnogo više borbi s raznim takmacima. Mi samo toga uglavnom nismo svjesni, sve dok se ta borba vodi na zakonom dozvoljeni način. U toj borbi čovjeka za opstanak

³⁹¹ »U onaj dan, učinit ću za njih savez sa životinjama u polju, s pticama nebeskim i gmazovima zemskim; lûk, mač i boj istrijebit ću iz zemlje da mirno u njoj počiva« (op. prev.).

iscrpljuju se potpuno svjesno ljudska snaga, ljudsko zdravlje i ljudski život, a to ne vrijedi samo za ratna vremena već i za »miran« život neprestano razvijajuće kulture, osobito u nekim granama industrije. Usprkos svemu tome nitko Petu zapovijed ne promatra kao utopijski zahtjev. A kako postupanje sa životinjama, ukoliko je određeno borbom za opstanak, u načelu ne izlazi iz okvira našeg postupanja prema ljudima, može i mora Zapovijed i tu zadržati svoju vrijednost ideala i smjernice našeg moralnog stremljenja prema napretku.

Ali kakvog utjecaja može imati na stvarnost, s obzirom na navedeno ograničenje, ideal da se čuva i život životinja? – To nam kaže Schleiermacher svojim zahtjevom da se životinje usmrćuje samo onda kada je to nužno za doseganje razumne svrhe. Uostalom, paragrafi koji se odnose na zaštitu životinja u zakonicima svih kulturnih država, kao i pregnuća društava za zaštitu životinja daju nam daljnje upute kako se moramo »smilovati našem blagu«.

Zahtjev da se čuva i životinjski život ima apsolutnu važnost, bez ikakvog obzira na to da li iz toga proizlazi neki vanjski probitak, kao što etika uopće ne pita i ne smije pitati za takve stvari. I Richard Wagner, kao i Schopenhauer, tu činjenicu osobito naglašava: »Svatko tko se buni, uočivši patnju životinje, natjeran je na to jedino suosjećanjem, a tko se s drugima udružuje radi zaštite životinja, također se na to odredio samo suosjećanjem, i to suosjećanjem koje po svojoj prirodi uopće ne mari i nema obzira prema bilo kakvoj kalkulaciji koristi«.

Držimo li se čvrsto ovog načela, postaje zanimljivim i korisnim pozabaviti se pitanjem: »Kakvo djelovanje ima proširenje naših moralnih dužnosti prema ljudima na životinje na naš odnos prema našim bližnjima? Ne trebamo li se pribojavati da će naša pozornost biti odvrćena s potreba ovih posljednjih usmjerimo li našu pažnju na one prve?« – Upravo je suprotno slučaj: gajimo li u grudima srce koje osjeća i za životinje, nećemo uskratiti ni trpećem čovječanstvu našu sućut i našu pomoć. Onaj čija je ljubav tako velika da prelazi granice

samo-ljudskog pa i u najbjednijem stvoru vidi nešto svetog, taj će znati naći i visoko cijeniti to sveto i u najsiromašnijima i najneznatnijima od svoje ljudske braće i neće se pritom ograničiti ni na neki njegov limitirani dio, poput društvene klase, interesnog udruženja ili partije. Obratno, okrutnost prema životinjama znak je sirovog karaktera koji može biti opasan i za svoje ljudsko okruženje. Na ovu činjenicu izrazito ukazuje, osim mnogih drugih mislilaca, i filozof Kant, i s obzirom na nju označava zaštitno i milosrdno postupanje sa životinjama kao dužnost čovjeka prema sebi samom.

Međutim, čuvanje životinjskog života, gdje god je ono moguće, dužnost je prije svega prema Bogu; jer, ako želimo poštovati Stvoritelja, moramo istodobno sa strahopoštovanjem gledati na i ponašati se prema Njegovom djelu, dakle, i prema životinjama, to više što znamo da ih On jednako ljubi (Jon 4, 11)³⁹² i da je i na njih mislio kada je zapovjedio: »Ne ubij!«.

³⁹² »A meni da ne bude žao Ninive, grada velikoga, u kojem ima više od sto i dvadeset tisuća ljudi koji ne znaju razlikovati desno i lijevo, a uz to i mnogo životinja!« (op. prev.)

Zaštita životinja i etika u svom međusobnom odnosu

Suosjećanje sa životinjama javlja se kao pojava iskustveno dana ljudskoj duši. Ovu je činjenicu, između ostalih, spoznao još pjesnik-filozof Herder i izrekao u svojim »Idejama o filozofiji povijesti čovječanstva«. Da ova pojava postoji u svakoj normalnoj ljudskoj duši u većoj ili manjoj mjeri, prihvaća i njemački Kazneni zakonik, u kojemu se u članku 360, stavku 13, pretpostavlja da se mučenje životinja počinja s ciljem izazivanja sablazni. Iznimke koje, prirodno, postoje, mogu jednako malo promijeniti točnost ovog psihološkog zapažanja, koliko i postojanje slijepih može biti dokazom da čulo vida nije bitnim svojstvom ljudske vrste. Pravi motiv ideje zaštite životinja je suosjećanje. Ono se ne obazuje na to proizlazi li iz toga za čovjeka neki vanjski probitak ili ne – činjenica koju pod utjecajem Schopenhauerova spisa »O temelju morala« naglašava i Richard Wagner, s time da se on izražava u jednom »otvorenom pismu« Ernstu von Weberu na sljedeći način: »Svatko tko se buni, uočivši patnju životinje, natjeran je na to jedino suosjećanjem, a tko se s drugima udružuje radi zaštite životinja, također se na to odredio samo suosjećanjem, i to suosjećanjem koje po svojoj prirodi uopće ne mari i nema obzira prema bilo kakvoj kalkulaciji koristi«.

Ako se, međutim, priznaje bezuvjetni karakter životinjske etike (kako se zaštitu životinja može nazvati po uzoru na Brengenera, koji je prvi napisao znanstvenu »životinjsku etiku« iz etičko-pravne perspektive), usprkos tome ne treba zanemariti ni postavljanje pitanja odnosno traženje odgovora na pitanje moguće povezanosti između zaštite životinja i etike. Drugim

riječima: kakav učinak ima proširenje naše moralne dužnosti prema čovjeku na životinje na naše odnose s našim bližnjima? Ne treba li se pribojavati da će naša pozornost biti odvrćena s potreba ovih posljednjih usmjerimo li našu pažnju na one prve? Filozof Eduard von Hartmann, koji, uostalom, ni u kom slučaju nije neprijateljski nastrojen prema životinjama, svakako se toga pribojava u članku o »Našem stavu prema životinjama«. Kao primjer za to navodi »duševno otupjelu staru usidjelicu« koja svog debelog psa prekomjerno tovi pečenjem i slasticama, dok svoju služinčad ostavlja da izgladni. Ili, on ljubav prema životinjama nalazi u ogorčenim mizantropima, hladnim okrutnim inkvizitorima i krvožednim junacima revolucija. Koliko god je sigurno da se takve slučajeve može zapaziti, jednako je, s druge strane, sigurno da se takvi Hartmannovi prikazi u konačnici usmjeravaju k *lažnoj* ljubavi prema životinjama. Takva lažna ljubav može jednako tako imati kao predmet i čovjeka. Ona se tada, doduše, manifestira kao odvratno maženje, nepravedno favoriziranje, gospodarenje »po babi i stričevima«, i neke druge stvari, koje su, nažalost, još uvijek vrlo raširenima. I kao što takva lažna ljubav prema ljudima nije nikakav ključni argument protiv etike, tako ni povremeno pojavljujuća lažna ljubav prema životinjama nije dokaz protiv prava zaštite životinja.

U većoj mjeri stvar stoji ovako: gajimo li u grudima srce koje osjeća i za životinje, nećemo uskratiti ni trpećem čovječanstvu našu sućut i našu pomoć. Onaj čija je ljubav tako velika da prelazi granice samo-ljudskog pa i u najbjednijem stvoru vidi nešto svetog, taj će znati naći i visoko cijiniti to sveto i u najsiromašnijima i najnezatnijima od svoje ljudske braće i neće se pritom ograničiti ni na kakav njegov limitirani dio, poput društvene klase, interesnog udruženja ili partije ili što bi inače još moglo doći u obzir. Obratno, okrutnost prema životinjama znak je sirovog karaktera koji može biti opasan i za svoje ljudsko okružje. Na ovu činjenicu, od najvećeg značenja za društvenu etiku, izrazito ukazuje, osim mnogih drugih mislilaca, i filozof Kant, i s obzirom na nju označava

u »Zasnivanje metafizike ćudoređa« zaštitno i milosrdno postupanje sa životinjama upravo dužnošću ćovjeka prema sebi samom. Sud je grofa Lava Tolstoja: »Od ubojstva životinje do ubojstva ćovjeka samo je jedan korak«, mođe se u ovakvom obliku ćiniti mođa pretjeranim. Pa ipak njen izrićaj u konaćnici odgovara smislu Kantova shvaćanja. I ćlanci koji se odnose na zaštitu životinja u kaznenim zakonicima ćesto se obrazlađu na slićan naćin kao kod Kanta. Primjerice, to je slućaj kod pravnika R. von Hippela, koji je ujedno prikupio i sredio najveći dio povijesnih i statistićkih materijala koji dolaze u obzir.

Međutim, svrhovita i ućinkovita zaštita životinja moguća je samo onda kada postoji zadovoljavajuće poznavanje prirode i barem donekle njeno razumijevanje. Jer doista se životinje mođe samo onda istinski zaštititi ako se donekle poznaje njihova fiziološka i psihološka svojstva i uvjete života. Odatle je glavnim ciljem pokreta za zaštitu životinja da se takva znanja i takvo razumijevanje prirode prema mogućnosti i probudi, proširi i produbi. Takav interes za prirodu neće se potom sam od sebe ogranićiti na životinje, već će morati s jedne strane ukljućiti i biljke, a s druge i ćovjeka (a to je za nas u ovom kontekstu najvaćnije). Postigne li se ovaj cilj, pa makar i samo dijelom, tada treba sa sigurnošću oćekivati povoljan utjecaj na ćovjeka i njegov naćin života, i to u smislu normalne, zdrave prirodnosti koja nema ništa s neobuzdanim iživljavanjem prenapetog, nezdravog i stoga, u konaćnici, neprirodnog nagona ćija se razuzdanost naćalost ćesto pogrešno percipira kao prirodnost. Da pospješivanje spoznaje prirode, razumijevanja prirode i prave ljubavi prema prirodi, primjerice, i na seksualnu etiku mora povoljno djelovati, ne treba daljnjih dokaza.

Ako ispravno shvaćena i ispravno prakticirana zaštita životinja zaista pospješujuće djeluje na etiku, znaći da ima vrijednost za odgoj i obrazovanje puka i stoga ni u kom slućaju ne smije biti zanemarenom. S druge strane, svatko tko je sklon zaštititi životinja nastojat će, već prema vlastitim snaga-

ma, pospješivati opća etička stremljenja koja, kao što je rečeno, ne smiju okretati glavu od životinjske etike ili šutke preko nje prelaziti, jer će time istodobno neizravno raditi i u korist zaštite životinja.

Činjenica o tijesnoj povezanosti između zaštite životinja i etike počiva naposljetku na tome da nemamo etičkih dužnosti samo prema bližnjima, već i prema životinjama, čak i prema biljkama – ukratko rečeno, prema svim živim bićima – pa možemo govoriti upravo o »bio-etici«.

U stvarnosti, bio-etika uopće nije ideja našeg doba. Već je skeptik Montaigne, »prvi Francuz koji se usudio misliti«, postavio, prvenstveno kao još usamljeni predstavnik moderne etike osjećaja, svim živim bićima zahtjev da se ponašaju prema etičkim načelima: Ljudima smo dužni pravdu, blagost i milosrđe svim ostalim stvorenjima koja od toga mogu imati koristi. Tako piše u njegovim »Esejima« iz 1588. U potpuno istom smislu i Herder očekuje od čovjeka da se, po uzoru na božanstvo koje sve prožima svojim osjećajem, prometne u dosadno stvorenje i suosjeća s njime u mjeri u kojoj to stvorenju treba. Pritom izrijeком u to uključuje i biljke. Vrhunac je dosegnut s teologom Schleiermacherom i filozofom K. Chr. Fr. Krauseom. Prvi u svojoj »Filozofskoj etici« proglašava nemoralnim uništavanje života i obličja, ondje gdje ih ima, dakle i u životinja i biljaka, bez da je to povezano s razumnom svrhom. Krause, Schleiermacherov suvremenik, zahtijeva u svojoj »Filozofiji prava« da se svako živo biće poštuje kao takvo i da se ne uništava bez svrhe. Jer svi su, biljke i životinje jednako kao i čovjek, ravnopravni – svakako ne u istome, nego svaki u onome što je nužnim zahtjevom za postignuće njegova određenja. Tako se može pročitati u Krauseovu »Nacrtu filozofije prava«. Na Herderov stav podsjeća izjava u dnevniku pjesnika Hebbela, prema kojoj on ne uočava samo u čovjeku, već u svemu što živi i previre, nedokučivu božansku tajnu kojoj se može približiti ljubavlju.

Neka u ovom kontekstu bude, tek potpunosti radi, spomenuto da se pokušavalo i da se sve više pokušava poduprijeti

bioetičku ideju biologijskim i biopsihičkim argumentima, i to ne bez uspjeha.

Što se tiče mogućnosti oživotvorenja takvih etičkih dužnosti prema svim živim bićima, nekome bi ona mogla izgledati ponajprije kao utopija. Pritom, međutim, ne treba previdjeti da su etičke dužnosti prema nekom živom biću praktično usmjerene prema njegovim »potrebama« (Herder) odnosno njegovu »određenju« (Krause). Naravno da su potrebe životinja brojem daleko neznatnije a sadržajem manje složene nego one ljudi. U još većoj mjeri to vrijedi za biljke, pa praktične moralne dužnosti, koje su već prema životinjama (ako već ne načelno, a ono praktično) manje, prema biljkama pričinjaju još daleko manje teškoća. Ovdje je, nadalje, od utjecaja još načelo borbe za opstanak, princip koji modificira na stanovit način i naše etičke dužnosti prema našim bližnjima, ma kako nam to bilo krivo. Jer, čitava naša gungula u politici, gospodarskom životu, pisarnici, laboratoriju, radionici, na polju, kako Naumann vrlo točno naglašava, svojim pobudama i ciljevima u prvom redu nije nikako prilagođena ljubavi, već mnogo više borbi s raznim takmacima. Toga mi često nismo ni svjesni, sve dok se ova borba vodi bez mržnje, na častan, zakonom dozvoljen način. Jednako kao što teško možemo posve izbjeći borbu s našim bližnjima, tako je neizbježna i borba za opstanak s drugim živim bićima. Unatoč tome nećemo ni u prvom ni u drugom slučaju izgubiti iz vida ideal etičke obveze kao orijentira. Na koji način ovo može imati praktičnog utjecaja na području zaštite životinja, o tome govore članci o zaštiti životinja u kaznenim zakonicima kulturnih zemalja, kao i pregnuća udruga za zaštitu životinja. Na području biljne etike pokazuje nam put naš osjećaj kada nas tijekom šetnje na otvorenom sprječava da desno i lijevo od našeg puta štapom kosimo bilje ili trgamo cvijeće i nedugo potom ga bezobzirno opet odbacimo, ili kada nas ispunja zazorom prema slijepom nagonu za uništavanjem surovih dječaka koji lome krošnje mladih stabala na stazi ili u šumi.

Iz svega ovoga proizlazi kao putokaz našeg ćudorednog djelovanja *bio-etički imperativ: Poštuj svako živo biće, dakle*

i životinje, kao svrhu u sebi i po mogućnosti postupaj s njim kao takvim! I kada se ne želi priznati apsolutnu valjanost ovog principa, u slučaju njegova protezanja na životinje i biljke, ipak ga se treba pridržavati, da se ponovi već rečeno, zbog moralnih dužnosti prema ljudskom društvu u cjelini.

Društvena i seksualna etika u dnevnom tisku

Svako etičko nastojanje bit će svrhovito samo u slučaju ako se iz njega izvede teorijski ili praktičan rad. I ako je praktično bavljenje, osobito na vlastitom primjeru, možda najvažnije, ipak ni u kom slučaju ne treba potcijeniti ni teorijsko prosvjeđivanje riječju i pismom. Što se tiče izgovorene riječi, bilo u obliku osobnog utjecaja čovjeka na čovjeka ili i u obliku predavanja, njeno djelovanje dosegnuto usmenim putem svakako ne treba pretjerano visoko cijiniti, s obzirom na sadašnju brojnost predavanja i tečajeva najrazličitijih vrsta i iz toga proističući zamor predavanjima koji se često očituje slabom posjećenošću takvih priredbi. Veći bi utjecaj možda mogao imati radio.

Tako dolazimo do teorijskog etičkog prosvjeđivanja tiskanom riječju. Ovdje treba na prvom mjestu razmotriti stručni tisak. On ima veliku prednost da svoje stupce može otvoriti isključivo spornim etičkim problemima i da je u načelu manje ili više neovisan o ljudima koji su ravnodušni prema pokretu ili mu se čak kao protivnici opiru. U svakom je slučaju s ovim prednostima nažalost povezana i stanovita mana. Stručne novine u konačnici dosežu samo do onih koji već kao članovi pripadaju etičkom pokretu koji je posrijedi ili su mu inače već bliski. Tako izostaje neposredno djelovanje na široku masu puka. Još više ovaj nedostatak dolazi do izražaja kod knjige u nastajanju; jer, s jedne strane neke prestraši nabavna cijena, a s druge strane, nije svakome dano da namakne potrebnu unutarnju koncentraciju i vrijeme potrebno za čitanje ne posve lakog i ponekad prilično opsežnog spisa. Dolazimo do toga

da tržište knjiga ni u kom slučaju ne oskudijeva etičkim napisima, pa je općenito teško izvršiti pravi odabir.

Ovime nam preostaje još glavno – naime, ispitati značenje dnevnog tiska za etiku. Ni novine nisu, iz perspektive jednog »etičkog udruženja«, bez mane. Na primjer, nema na raspolaganju ni izdaleka isti prostor za neko posebno područje, kakav posjeduju stručni časopis ili knjiga. Osim toga, zbog oportuniteta koji se nažalost nikada ne može potpuno izbjeći (a koji se sastoji iz obzira prema nekoj partiji, oglašavateljima i krugu čitatelja) ponekad mora demonstrirati i više nego opreznu suzdržanost. Nasuprot ovim manama stoje, međutim, vrlo velike prednosti. Prva i najveća od njih može biti velika rasprostranjenost dnevnog tiska. Strašne mase papira svakoga dana se koriste za proizvodnju novina. Milijuni očiju dan za danom prelijeću milijune novinskih stupaca. Ni najznačajniji stručni časopis ni najčitanija knjiga ne mogu se s time mjeriti. Ta strašna rasprostranjenost odgovara u potpunosti jednako velikom značaju, ma što se inače mislilo o vrijednosti novina. Što se događa u gradu, što se zbiva u provinciji domovine, što vlastitu zemlju pokreće, što se događa u dalekom svijetu – odakle to inače doznajemo do li iz dnevnog tiska? On u područje svog razmatranja dovlači jednako i velika politička i gospodarska pitanja i kretanja – stvari koje u svakom slučaju moramo znati ako želimo naše društvene dužnosti prepoznati i ispuniti – kako nas o tome poučava, kako stoje cijene životnih namirnica, kako se valja odjenuti, gdje se i po kojoj cijeni takva odjeća može nabaviti, koji se inače dnevni uporabni predmeti mogu preporučiti i koješta drugo što, makar i u prikrivenom obliku, ima stanovite veze s etikom. A kako tisak zna da čovjek ne živi samo od kruha i sličnih stvari, izvješćuje i o duhovnim stvarima među kojima ne nedostaje ni etike. Konačno: budući da dnevni tisak samo povremeno donosi članke koji su jasno prepoznatljivo etički, koji nisu predugi i koji svojim feljtonističkim oblikom mogu pridobiti zanimanje i razumijevanje laika, ne treba previdjeti ni iz

te perspektive značaj tiska za etiku, uključujući i društvenu i seksualnu etiku.

Opet valja izričito ustvrditi da u svakom slučaju treba priznati povezanost dnevnog tiska i etike. Pritom je posve svejedno ubraja li se netko u hvalitelje ili protivnike tiska. Jednako je beznačajno je li netko vjeran gledištu da novine predstavljaju izraz javnog mnijenja ili da one, naprotiv, takvo javno mnijenje tek »stvaraju« odnosno na njega odlučujuće utječu. Uvjereni prijatelj dnevnog tiska upotrijebit će ih rado kao instrument etičkog rada, osobito stoga što je uvjeren u postojanje mogućnosti da se tim putem etičke ideje mogu ne samo izraziti, već i proširiti. Ali i zakleti protivnik novina teško da bi mogao posve se odreći da s njima ili bar na njima poradi, pa bilo to samo iz razloga (je li on opravdan ili ne, ovdje nema značaja) da na njih djeluje poboljšanjem. Mogućnost takvoj utjecanja bez daljnjega postoji, ako se novine promatra kao zvučnik javnog mnijenja. Ako se misli da se u samim novinskim stupcima može pronaći motiv da se javno mnijenje tek izgradi ili da se na nj barem odlučujući utječe, onda se s etičkog stanovišta smatra čak dužnošću aktivno sudjelovati prema najboljem znanju i savjesti u toj izgradnji karaktera.

Da se to ponajprije započne s osobito prikladnim novinama, zahtjev je svrsishodnosti. Jednako je važno stupiti u vezu odgovarajućom korespondencijom. Ostale su praktične upute stvar stručnjaka iz područja etike i istodobno novinske tehnike. Koristiti ovu posljednju mogućnost za preporučiti je osobito u interesu dobre stvari o kojoj se u društvenoj i seksualnoj etici radi.

Putovi prema seksualnom etosu

Seksualni je problem jedan od gorućih problema etike našeg doba uopće. Svakako ne treba previdjeti da se ovaj problem pojavio već u ranijim, posve starim vremenima i kod najrazličitijih naroda. Jedino mu se uglavnom nije pripisivao toliki domašaj kao u novije i osobito najnovije doba.

Kao sredstvo, možda čak kao jedino sredstvo, da se doskoči seksualnoetičkim štetama u omladine kao i u odraslih, odnosno, da se takve štete otklone, prepoznato je od XVIII. stoljeća pa do danas, u najširim krugovima, čisto razborito prosvjeđivanje o spolnom životu, prije svega o njegovim fiziološkim osnovama. Tako se, primjerice, već Rousseau – 2. srpnja obilježiti ćemo 150-godišnjicu od njegove smrti – zauzimao u četvrtom poglavlju svog odgojnog romana »Emile ili o odgoju« za seksualno prosvjeđivanje – mladih od 16. godine života pa nadalje – posredovano razumom. A budući da je Rousseau smatrao ovaj stav prijeko potrebnim za razboritu spoznaju, baš iz razloga zornosti, predvidio je čak i posjete svog izmišljenog gojenca Emila sifilitičnim bolesnicima i bordelima. U Njemačkoj se kao najznačajniji prijatelj i širitelj Rousseauovih ideja proslavio Basedow, suvremenik i dobar znanac Goethea. I on se zalagao, kao i mnogi odgajatelji mladih s njime i poslije njega, za prosvjeđivanje na polju spolnosti. Zanimljiv je prijedlog, koji potječe iz tih krugova, da se, radi bolje zornosti iznijete nastave iz područja spolnosti, slušateljima dozvoli da izvedu odgovarajuće seciranje leša. Prijedemo li na sadašnjost, jasno vidimo da razborita poduka o stvarima spolnosti uživa još barem jednako uvažavanje kao u ono »prosvjetiteljsko doba«, kako ga naziva Kant. Tome svjedoče brojna predavanja, izložbe, likovni prikazi, filmovi, napisi i još štošta drugo (pri čemu se svakako može provući i ponešto bezvrijednoga ili čak štetnoga).

Kako treba ocijeniti ovaj vrlo rašireni razboriti stav o seksualnoetičkom problemu? – Bez svake je sumnje primjena razmišljanja i razuma u svim stvarima, pa tako i na području etike i time istodobno seksualne etike, ne samo moguće već čak nužno. Poricati ozbiljno tu nužnost značilo bi osporiti mogućnost opstanka svakom načelnom bavljenju spornim problemima i svakom tako postignutom napretku. A to bi, u svakom slučaju, bilo najgorom mogućom greškom. S pravom stoga Goethe u svom »Faustu« govori kroz Mephistofelesa: »Preziri samo razum i znanost, najveću snagu čovjeka [...] tako te svakako već imam!«

Dosad je sve bilo jasno. Samo ni u kom slučaju ne treba previdjeti da čovjek nikako nije isključivo misleće biće i da razum ne predstavlja u potpunosti sva druga prevladavajuća kretanja duše. Svakako je taj previd psihološki odavno utvrđena i široko rasprostranjena činjenica, pri čemu se često zaboravlja da je čovjek karakteriziran nimalo zanemarivim nagonским životom. Baš zbog te snage ljudskog nagonskog života izrazito je teško utjecati na spolni etos samo i neposredno razumskim djelovanjem; ovdje treba računati s osobito jakim nagonom, spolnim nagonom. Općenito su nagoni uglavnom tako jaki da im čovjek čak onda popušta kada razumski spozna da mu to mora naškoditi. To, primjerice, vrijedi za nagon samoodržanja. Jedan primjer za to: utopljenik se hvata, kako kaže izreka, slamke ili svog spasitelja, ako ga ima, premda ugroženi vrlo dobro zna da je njegovo spašavanje time vrlo otežano, ako ne i posve onemogućeno. Nagon samoodržanja u takvom slučaju djeluje posve slijepo, bez da razum na nj može odlučujuće utjecati. Sličnu teško suprotstavljivu snagu ima i spolni nagon, osobito ako je jako ili nenormalno razvijen. Da ostanemo kod posljednjeg, ekstremnog slučaja: čovjek sklon homoseksualnosti u stanju je vrlo dobro prepoznati svoje duševno stanje po pitanju spolnog nagona kao poremećeno, neprirodno i nenormalno, i tako žaliti zbog toga da se čitavog života mora osjećati nesretnim. Usprkos toj razboritoj spoznaji svog nenormalnog nagonskog života, on, međutim, ne može rečeni nagon odstraniti. Često čak ne može uopće u potpunosti potisnuti njegovo djelovanje.

Slično vrijedi i za lošu naviku jednostavnog i uzajamnog samozadovoljavanja, raširenu kod obaju spolova. Čak i prirodni, uglavnom zdrav spolni nagon, vrlo često se zna probiti mimo razumne spoznaje i poduke. (Naravno da je izraziti flegmatik manje ugrožen od sangvinika.) Pod tim okolnostima postaje jasno da se dobro zamišljenom razumnom podukom ponekad može postići čak suprotan učinak, što zapravo može biti i namjerom, osobito kod seksualno naglih karaktera. – Primjer za to iz starih vremena je Biblija. Doista se u njoj o stvarima iz seksualnog života govori iskreno i otvoreno. Međutim, nedostaju sve one pojedinosti koje djeluju tako nadražujuće. Nedostaje svaka dvosmislenost i svaka napeta atmosfera. Pa ipak se, sve do našeg doba, uvijek iznova morao stvarati dojam da čitanje tih mjesta u Bibliji može biti opasno, osobito po mlade. Da navedemo odgovarajući primjer iz sadašnjosti, slično je s nekim javnim prikazivanjem poučnih filmova koji se tiču sporne teme: premda se pravi poučni filmovi inače ne odlikuju masovnom posjećenošću, nasuprot tome, posjećenosć seksualnih prosvjetnih filmova tek iznimno rijetko nije onakvo kakvo bismo željeli. Nema sumnje da se to u prvom redu ne može tumačiti čistim razumnim interesom, već mnogo više uzbuđenošću spolnim nagonom, čak i ako ona nije uvijek svjesna.

Spoznaja da razum nije posve isključivo jedini moment zahtjeva za seksualnoetičkim napretkom, u načelu nikako nije nova. Primjerice, već su navedeni Rousseau i Basedow u izrazitoj mjeri bili protivnicima pretjeranog »mudrovanja«. Nasuprot tome, pokušavalo se već u to vrijeme, ponajprije kod djece, djelovati u seksualnoetičkom smislu neposredno na »moralni osjećaj«, kako se to tada nazivalo. Naravno, time se ujedno ciljalo na poboljšanje seksualnog morala u odraslih. Bavljenjem praktičnim djelovanjem približavamo se, međutim, već sljedećem razmišljanju.

Koji praktični izgledi proizlaze iz velikog značaja ljudskog nagonskog života za utjecaj na seksualni etos i njegovo prospješenje? Da još jednom izrijekom ponovimo već rečeno, naravno, ne treba se odreći poučnog djelovanja na razum. Ali

baš će nas naš razum uvjeriti da, osim racionalnog momenta, fiziološki i u najmodernijem smislu psihološki moment tek trebaju naići na pravo ozbiljno uvažavanje. Među ostalim, jedno je sredstvo za to njegovanje prave religioznosti. Nadalje, vrlo izgledno je buđenje i jačanje »moralnog osjećaja«, kako ga se nazivalo u prosvjetiteljsko doba, to znači, za naše posebno područje, njegovanje osjećaja stida. K tome je nužno potrebno otklanjanje štetnih utjecaja. U tu svrhu treba usmjeriti oštro oko na posvuda nuđene, uglavnom ilustrirane, literaturne proizvode koji imaju svojom temom seksualne stvari. Naravno da se ta pozornost ne smije usmjeriti samo na najnoviju literaturu, već se mora okrenuti i prema starijim pisanim djelima. Spomenimo ovdje samo (neprerađene) pripovijesti iz »Tisuću i jedne noći«, Boccacciova »Dekameron« i Casanovine avanture. Da navedena pisana djela nisu izolirana u prošlosti, dokazuje i višekratno ozbiljno upozorenje opetovano spominjanog pedagoga Basedowa o neprimjerenoj lektiri koja pobuđuje putenost. Najvažniji bi trebao biti svrhovit način života. U to se ubraja uzimanje hrane ispravnog sastava, količine i vremenske raspodjele, da higijenska načela imaju opsežan utjecaj na odijevanje, da se odstranjuju nepovoljni stambeni odnosi (osobito koji se tiču spavanja), da rad i odmor stoje u međusobno ispravnom odnosu (ni previše ni premalo od svakoga), da glavni dio odmora ne čine društvene i svjetovne zabave, već tjelovježba i zadovoljstvo u, nažalost sve zanemarivanijoj, slobodnoj prirodi (sport, šetnja, vrtlarstvo itd.), te da se očuva valjanost starog zlatnog pravila: rano u krevet ići i rano se ustajati! Daljnje ulaženje u ovo i druge stvari koje su od iznimnog značaja za seksualnu etiku (npr. pitanje alkohola), ovdje nije moguće. Za takva bi pitanja najmjerodavniji bio sud iskusnog liječnika.

Za dječju i mladalačku dob osobito je važno neposredno seksualnoetičko utjecanje, a ne samo posredstvom razuma; s jedne strane zato što je tu opasnost od štete po čudorednost naročito velika, a s druge strane ovdje postoji mogućnost uspješnog odgojnog utjecanja. Da se time istodobno radi na seksualnoetičkom pospješnju sljedećeg odraslog naraštaja, ne treba dokazivati.

Dva temeljna etička problema u svojoj suprotnosti i svom sjedinjenju u društvenom životu

Postoje dva vrlo značajna temeljna problema individualne i društvene etike: I. egoističan i egocentričan stav; II. altruističan stav, kao i smisao za pravdu, milosrđe, sažaljenje ili ljubav (ne u seksualnom smislu!) itd. U filozofskoj i teološkoj znanstvenoj etici ove upravo navedene paralelne odrednice ne rabe se uvijek u istom smislu. Ovdje se, međutim, radi jednostavnosti može dozvoliti da izrazi »egoistično« odnosno »egocentrično« označavaju psihološku činjenicu čiji je rezultat borba za opstanak, a da »altruizam«, »ljubav« itd. označavaju suprotne stavove osjećaja, volje i misli, povezane s odgovarajućim praktičnim djelovanjima. – Neka je sasvim jasno naglašeno da se gornjim odrednicama, barem primarno, ne izražava vrijednosni sud.

I.

Pođimo najprije do egocentričnog stava, tj. do zanimanja za vlastito ja. Ne treba previdjeti da je ovaj stav ponajprije rukovođen osjećajima, nagonski. Tek na drugo mjesto dolazi, ako uopće, svjesno, razumno razmišljanje o mogućem opravdanom stavu u borbi za opstanak i o najboljim metodama vođenja te borbe. Već kod biljaka se može ustanoviti borba za opstanak, u traženju zaštite od otimačkih životinja snažnim razmnožavanjem, neprijatnim mirisom ili okusom, dlačicama koje peku, bodljama, trnjem itd. Nasuprot tome, životinje u mnogim slučajevima znaju neutralizirati samozaštitu biljaka. Međutim, zato se same moraju, svim sredstvima sile i lukavštine kojima ih je obdarila priroda, u uglavnom bezizglednoj borbi braniti

od ljudi. Čovjek, konačno, koristi biljke i životinje za svoje vlastite, osobne svrhe – to je činjenica kojoj ne treba dokaza. To ne može promijeniti ni činjenica da stanovite korisne biljke (recimo, žito i krumpir) i korisne životinje (goveda, ovce, svinje itd.) imaju samo čovjeku zahvaliti svoju veliku raširenost. Posljednji motiv jest i ostaje nagon za samoodržanjem i borba za opstanak individualnog i kolektivnog ja.

Taj je egoizam toliko velik da se ne može zaustaviti ni pred jedinkama vlastite vrste. Poznato je da biljke jedna drugoj oduzimaju hranu i svjetlo i da jedna životinja koristi drugu kao hranu. U načelu se i kod ljudi može slično primijetiti. To, primjerice, vrijedi za gospodarski život, na što je svojedobno osobito ukazivao Friedrich Naumann. Pa stalnim je nastojanjem poslovnog čovjeka da nadmaši svoju konkurenciju ili joj barem odoli, a u tu svrhu nastoji iskoristiti i mušterije. Uostalom, onaj koji bi se želio drugačije postaviti, bio bi loš poslovni čovjek! Slično vrijedi i za nacionalno i svjetsko gospodarstvo koji se također ne žele niti mogu riješiti borbe između pojedinih strukovnih klasa i država. Čak ni duhovna pregnuća, barem utoliko ukoliko se čisto profesionalno njeguju, ne predstavljaju nikako iznimku. Što se pita mladi čovjek (odnosno njegovi roditelji ili skrbnici) kada mora odabrati takav duhovni životni poziv? Pita se, za što se najviše zanima, gdje ima najviše izgleda za napredovanje, ponekad i kakve obzire treba imati prema vlastitoj obitelji. Vrlo rijetko se, međutim, ozbiljno priznaje pitanje: »Kako mogu svojim talentima i sposobnostima najbolje služiti općem dobru?« Ni Kant u svom »kategoričkom imperativu« nije mogao posve izbjeći načelo korisnosti, dakle, egocentričan motiv, kao što opširno pokazuje Schopenhauer svojoj raspravi »O temelju morala«.

U ovom kontekstu treba još ukazati na to da gornje činjenice ne trebaju značiti nepovoljnu kritiku. Egocentrični stav i borba za opstanak izrazito su značajan čimbenik za nastajanje i daljnji razvitak civilizacije odnosno kulture. U takvim okolnostima su njihove posljedice vrlo korisne, kako za opće dobro, tako i za jedinke, premda prvobitno nisu bile planirane.

II.

Tko na svaki način samo egoizam smatra valjanim, kao što to čine Stirner u svojoj knjizi »Jedini i njegovo vlasništvo« i Nietzsche sa svojim »muškim čovječanstvom« »s one strane dobrog i lošeg«, taj previđa da postoji i altruizam, koji je jednako prirodnom datošću normalnog ljudskog duševnog života. Stoga treba priznati i cijeniti osjećaj za pravo i poštenje, sućut, sažaljenje, ljubav ili kako se to inače već naziva, ponajprije kao psihološki dane činjenice. Ako se to ne dogodi ili ako se čak one potisnu, učinit će se nasilje nad ljudskom prirodom. Pa i ako bi netko sve želio objasniti nasljeđem i odgojem, ipak bi preostalo odgovoriti na pitanje: »Kako to da se altruizam može jednako naslijediti kao i bilo koje drugo ljudsko duševno svojstvo?« odnosno, »Zašto se odgoj mladih i čitavog ljudskog roda uopće usmjeruje u ovom i nijednom drugom pravcu?« Kao najzadovoljavajućiji odgovor još uvijek ostaje taj da je altruizam, kako je rečeno, iskustveno ustanovljiva psihološka činjenica ljudske duše, o kojoj on gotovo nužno mora voditi brigu. »A što je, zapravo, simptom altruizma?« Da se vlastito *ja* potpuno povuče iza drugoga, u nekim okolnostima do samouništenja, i da egoistični motivi uopće ne uspijevaju djelovati. Vrlo prosvjetljujući primjer je zaštita životinja iz čiste sućuti, kako je shvaćaju Schopenhauer i Richard Wagner i kako je razumiju moderne udruge za zaštitu životinja i dotično zakonodavstvo. Da netko tko proživljava svoje altruistične osjećaje pritom sam pronalazi unutarnje smirenje, zasad nema dokaza, budući da se i ovdje zapravo radi o egoističnom osjećaju. Suprotno: onaj koji, kako kaže Kant, želi samo vlast »razuma«, ili onaj koji, poput Ed. von Hartmanna, vidi hladno-logičku pravednost kao jedini pravi motiv etosa, taj je barem isto toliko blizak egoizmu, a osim toga počinja i nasilje nas fenomenom ljudskog duševnog života.

Dakako, kao što i egoizma gotovo da i nema bez altruističke primjese, jednako je i altruizam teško zamisliv bez svakog egoizma. Jedan od mnogih primjera: kršćanstvo, premda se s najvećim pravom može nazvati religijom ljubavi, ljubavi koja bi trebala biti ravnodušnom prema vlastitom *ja*, s druge je stra-

ne nerazmjerno i religijom izbavljenja čiji se cilj najbolje može opisati riječima: »[...] sa strahom i trepetom radite oko svoga spasenja!« (Fil 2, 12). Značajne su i riječi Isusa. »Sve, dakle, što želite da ljudi vama čine, činite i vi njima. [...]« (Mt 7, 12; Lk 6, 31³⁹³), kao i: »[...] i svoga bližnjega [ljubi] kao sebe samoga!« (Lk 10, 27 prema Lev 19, 18³⁹⁴). Tim je riječima egoizam priznat kao stvarnost, s time da se pretpostavlja kao prirodno da svaki čovjek želi primiti od svojih bližnjih samo dobro i da svatko voli sebe samog. Treba li žaliti zbog ove činjenice? Sigurno ne tek tako. Jer kako bi inače bilo moguće ostvariti zapovijed ljubavi, ako ne bi istodobno postojala mogućnost da se koristi jednom drugom ja, t.j. zaštititi ga i podržati u njegovoj borbi za opstanak, dakle, u njegovom egoističnom stavu?! Takva se povezanost altruizma i egoizma osobito pokazuje u odnosu jedinki prema nekom dijelu cjeline – prema profesionalnoj organizaciji, partiji, seoskoj ili gradskoj zajednici, državnoj organizaciji itd. Bez sumnje ima takvih ljudi koji svoje *ja* u potpunosti podrede ili čak žrtvuju takvoj skupnosti i na taj način i tako se postave čisto altruistički. Ono što se, međutim, tiče skupnosti o kojoj je riječ jest da se ona u pravilu stavlja u borbu s drugim organizacijama ili osobama, t.j. predstavlja kolektivni egoizam. Takav kolektivni egoizam, međutim, pomaže pojedinim članovima skupnosti u pitanju pa je u odnosu na njih ujedno altruizam. Ako je u konačnici ovo pospješujuće djelovanje dotične organizacije prepoznato i iskorišteno (a konačno mora biti tako; inače bi dotično udruženje bilo nesvrhovito), onda vlastito, individualno *ja*, osim predanosti cjelini, igra veliku ulogu i za jedinke. (Opširnije se o tim i sličnim povezanostima očitovao F. Paulsen u svojoj etici.)

Što se tiče uvažavanja koje uživaju obje, povije obrađene, psihološke odnosno etičke činjenice, o tome treba reći sljedeće: egocentričan stav svjesno i ozbiljno zagovara jedino etički skepticizam. Ali to su razmjerno malobrojne iznimke. Mnogo je veći broj onih koji svoje *ja* pretvaraju u središte svog

³⁹³ »I kako želite da ljudi vama čine, tako činite i vi njima« (op. prev.).

³⁹⁴ »[...] Ljubi bližnjega svoga kao samoga sebe. [...]« (op. prev.).

zanimanja nesvjesno. Da to treba neizbježno i bez daljnega osuđivati, pokušalo se ukazati u dosadašnjem izlaganju. U svakom slučaju smo vrlo blizu pretjeranog egoizma, a time i velike opasnosti za etos. U tim okolnostima je razumljivo da altruizam uživa u javnom mnijenju daleko veći ugled. Čak i oni koji ljubav nazivaju »sentimentalnošću«, u pravilu izbjegavaju priznati svoj psihički nedostatak (jer, konačno, o tome se radi). Najveći broj ljudi, ipak, posjeduje, svatko prema svojoj prirodnoj sklonosti, ozbiljnu volju i vjeru da bude »pravednim«, »dobrim«, »altruističkim«. Ocjenjivanje altruizma manje-više nesvjesno, po osjećaju, više nego egoizma, prepoznaje se i po tome da se prvi, a ne drugi prilično uopćeno prepoznaje idealom u čije se ostvarenje u nekom trenutku vjeruje, za što se mogu navesti svjedoci iz najrazličitijih vremena i duhovnih perioda. Već starožidovski prorok Izaija govori o budućem kraljevstvu mira u kojemu će završiti borba za opstanak među životinjama, kao i između životinja i čovjeka (Iz 11, 6–9).³⁹⁵ Slično propovijeda i Isus o dolasku Božjeg kraljevstva, što istodobno znači Kraljevstva ljubavi. Stoga je razumljivo kada Pavao, u prvoj poslanici Korinćanima, daje prednost ljubavi pred vjerom i nadom (1 Kor, 13, 13)³⁹⁶ i pripisuje joj vječno trajanje (1 Kor, 13, 8).³⁹⁷ Spomenimo od novijeg doba Kanta koji, izlažući moralan dokaz Boga, potvrđuje da i on ima idealom buduću isključivu vladavinu dobra. Neka ne ostane nespomenutim niti nekoć vrlo omiljena ideja »države budućnosti« u socijalizmu, ideja koja također bez sumnje svjedoči o etičkom idealizmu i optimizmu.

³⁹⁵ »Vuk će bivati s jagnjetom, ris ležati s kozličem, tele i lavić zajedno će pásti, a djeteta njih će vodit. Krava i medvjedica zajedno će pásti, a mladunčad njihova skupa će ležati, lav će jesti slamu k'o govedo. Nad rupom gujinom igrat će se dojenče, sisanče će ruku zavláčiti u leglo zmijinje. Zlo se više neće činiti, neće se pustošiti na svoj svetoj gori mojoj: zemlja će se ispuniti spoznajom Jahvinom kao što se vodom pune mora« (op. prev.).

³⁹⁶ »A sada: ostaju vjera, ufanje i ljubav – to troje – ali najveća je među njima ljubav« (op. prev.).

³⁹⁷ »Ljubav nikad ne prestaje. [...]« (op. prev.).

Koji su najvažniji zaključci za društvenu etiku?

1. Egoizam i altruizam ne moraju biti nespojivi etički principi.
2. Egocentričan stav je kao prirodni fenomen ujedno i općenito ljudsko pravo. Ako se to pravo koristi na razuman način (prirodan, zdrav način života, osobito u pitanjima prehrane, odijevanja, stanovanja i rada; uređena, dostatna naknada; ne treba zaboraviti ni borbu za opstanak, koja se može regulirati na daljnji način pravom i poštenjem), on djeluje pospješujuće na najšire krugove i po svojim je učincima, barem, upravo altruističan.
3. Psihološka činjenica altruističnog stava ne smije se također previdjeti. Prije svega, ne smije se ne uzeti u razmatranje. Ovaj je zahtjev utoliko lakše ispuniti, budući da njegovo ispunjavanje ni u kom slučaju ne mora značiti osobnu štetu. Jer, primjerice, ono što se potroši na socijalnu skrb i za prehranu i množenje stanovništva, to se vraća s kamatama, budući da državu najviše zanimaju vjerni službenici, dobri radnici, potrošači jake kupovne moći, povoljan razvitak mladih i, uopće, blagostanje čitavog naroda.
4. Međutim, činjenica koja nije posrijedi kod altruizma, jest da se s egoizmom nažalost vrlo često pretjeruje. Zato je moguće tako njegovati vjeru u ideal ljubavi i po mogućnosti optimistički promatrati njegovo buduće ostvarenje, s riječima punim nade iz Goetheova »Fausta«: »Tko se trudeći uvijek pomuči, njega smijemo osloboditi«, – osloboditi i od svakog pretjeranog egoizma. Ovo njegovanje ideala, naravno, nikada ne smije biti bez praktičnog djelovanja. Ovdje treba spomenuti sve vrste socijalne skrbi, osobito pospješivanje gospodarski slabih, bez obzira na to isplati li se ili ne (na primjer, briga za stare i nemoćne. Na ovom se mjestu može još jednom navesti i zaštita životinja). Uostalom, različite kršćanske crkve daju dostatno uputa za rad u službi ljubavi.

Diktatura svjetonazora ili sloboda misli? Razmišljanja o liberalnom oblikovanju nastave svjetonazora

Svjetonazor se, na neki način, uvijek svodi na prosudbu vrijednosti za koju osjećamo da je čudoredna. U suprotnosti prema svakom svjetonazoru stoji znanost, koja u svom radu takve prosudbe vrijednosti ne priznaje. Dakako da i znanost može utemeljiti svjetonazor, odnosno pribaviti materijal za njega. I to bez sumnje treba pozdraviti. Doduše, dolazi do toga da se zaključci uopće ne izvlače ili, tamo gdje do njih ipak dođe, kod različitih ljudi jedan drugome upravo proturiječe. (Nijemci i Francuzi smatraju se u pravilu zakletim neprijateljima. Jedni to uzimaju bez kritike kao činjenicu. Drugi se pobliže bave tom stvari, ali dolaze do različitih rezultata: neki žele problem riješiti ratnim obračunom, drugi razumijevanjem.)

S druge strane, gdje se pokušava, i to ne uvijek bezuspješno, ne krenuti od gospodarski pojmljivih činjenica stvarnosti, već utjecati iz perspektive početno učvršćenog svjetonazora na stvarnost, znanost i kulturno shvaćanje, što, uostalom, djeluje i bez unutarnje svjesne jasnoće. Navedeni korak od svjetonazora do znanosti (pod pretpostavkom da je takav korak uopće moguć), izvediv je, međutim, samo uz potpuno isključenje objektivnog razmišljanja ili barem onoga koji se odnosi na temu koja je u pitanju. Osim toga, tom se koraku kroz prevjes ogrtača koji bi trebao izgledati znanstvenim, podjeljuje ures koji mu ne pristaje.

Umjesto daljnjih promišljanja, bacimo, u nastavku, pogled na praksu nastave svjetonazora – kakvom je bila, kakvom ve-

likim dijelom još uvijek jest, i kakvom bi trebala biti. Ponaj-prije se treba osvrnuti na stare svjetonazorne predmete koji su se zadržali do danas: religiju, njemački jezik i povijest.

U nastavi religije na stari način, od početka se utvrđuje da svjetonazor treba odrediti religija, još više kršćanstvo, a prije svega neka određena vjeroispovijest, prvenstveno u okviru nastave, ali i za kasnije vrijeme. Zaboravlja se da se vjera, upravo prema kršćanskom shvaćanju, ne može učiniti vidljivom; zaboravlja se priznati manjkavosti vlastite i prednosti tuđih vjeroispovijesti. Biblija i druga djela vjerske tendencije rado se koriste na način da se u njima iznalazi ono što nekome odgovara. Preko proturječnog se šutke prelazi ili se smisao tendenciozno mijenja, prema načelu Mefistofelesa u Goetheovu »Faustu«: »U izlaganju budite uvijek svježiji i živahniji. Ne izlažete li [jasno], nešto se podmeće«. Naravno da se jednaka zlostavljanja mogu naći i kod disidenata; jer odgajati samovoljan svjetonazor, čime se sloboda mišljenja praktički pretvara u iluziju, jest zlostavljanje (usp. s člankom 135. Njemačkog državnog ustava, koji izrijekom priznaje svim stanovnicima države punu slobodu vjere i savjesti.)

U nastavi njemačkog jezika i povijesti se, osobito od vremena romanticizma, teži k svjetonazoru koji bi trebao imati povoljna učinka na ljubav prema domovini i narodu, kasnije prema državi i nasljednoj vladarskoj kući. Umjesto gotovo nepreglednog materijala, evo nekoliko malo poznatih uzoraka kao primjer za ovaj svjetonazor: »Prava ili kriva, moja je zemlja« [*Right or wrong my country*], kaže Englez, dok Nijemac vjeruje da njemačko biće treba opet ozdraviti svijet, a Francuz gleda na svoj narod kao na »Veliku Naciju« [*La Grande Nation*]. Jesu li ovi svjetonazori poželjni ili ne, o tome ovdje ne treba izricati prosudbu. Pretpostavimo da je takav svjetonazor zaista vrijedan da se za njim teži. Ali kako stoji s metodikom utjecanja na svjetonazor, odnosno nastavom svjetonazora? Polazi se od već postojećeg svjetonazora, taji se subjektivan karakter tog svjetonazora pod znanstveno-objektivnom »glazurom«, strogo se brani logično razmišljanje bez pretpostavki

o svjetonazoru koji je u pitanju. Kako Goethe kaže ustima svog »Fausta«: »Imaš pravo, ne nalazim traga duhu i sve je dresura«. Dakle, ne sloboda mišljenja već dresura, diktatura svjetonazora (koja, uostalom, to se izriječom utvrđuje, može poteći od političke i pedagoške desnice, centra i ljevice). U svakom slučaju postoje krugovi koji dozvoljavaju ovu metodu, unatoč tome što je toliko subjektivna i nepsihologijska, s obzirom na sigurno očekivani uspjeh. Možemo li se, međutim, danas više složiti s uskraćivanjem slobode mišljenja i njenim nadomještanjem diktaturom svjetonazora općenito, kao i, osobito, u školi, više je nego dvojbeno.

Pa kako bi onda trebalo biti? Odgovor proizlazi iz prethodnoga sam po sebi: ne dresura, nego liberalizam odnosno »demokratizacija« svjetonazora. To se na nastavu odnosi na sljedeći način:

1. Ne treba poučavati utvrđen, subjektivan svjetonazor.
2. Treba strogo izbjegavati zastiranje unaprijed koncipiranog svjetonazora navodnim objektivitetom i privid pogrešno nazvane »radne nastave«.
3. Metodički je neprihvatljivo razmatrati samo ono što odgovara, a nelagodne činjenice prešućivati, poricati ili po potrebi izokretati.
4. Uvijek treba razmotriti različite svjetonazorske stavove [*Gesinnunseinstellungen*].
5. Čak i međusobno proturječne svjetonazore treba obraditi jednako nepristrano u njihovim prednostima i manama. (Ne jednoga promatrati ružičastima, a drugoga crnim naočalama.)
6. Kada se priopćuje neki osoban stav, to bi se trebalo uvijek dogoditi neobvezujuće. Također se ne smije zaboraviti ukazati na problematiku tog vlastitog svjetonazora.
7. Umjesto svakog pristranog formiranja svjetonazora, učenicima treba dati priliku da izgrade vlastiti svjetonazor odnosno dati im objektivni materijal za kasniji vlastiti svjetonazor.

8. »Razum i znanost, ljudska najveća snaga«,³⁹⁸ ne smiju nikada izostati pri izgradnji novoga odnosno kontroli već postojećeg svjetonazora. Pogrešno je, stoga, načelo prenijeto u jednim novinama koje izlaze u Münchenu: »Najprije svjetonazor, potom razum«. Inače, ukoliko bi »razum« i samo naknadno vršio objektivni nadzor nad svjetonazorom, time bismo već mogli biti zadovoljni.
9. Ne treba se pozivati na to da je omladina zrela samo za metodu autoriteta, a ne za metodu slobode – tvrdnju koja ne bi trebala ostati bez ikakvog prigovora. Međutim, čak i da je tako! Sjetva je uvijek ranija od žetve. Praktične zaključke o nastavi religije donose »Smjernice za nastavne planove viših škola Pruske« u metodičkim primjedbama za pojedine nastavne predmete, gdje se izrijeком kaže da se nastava religije kao razredna nastava mora zadovoljiti time da priskrbi odgovarajući materijal za kasnije samoodlučivanje učenika.
10. Kada se dogodi da se razvije neželjeni svjetonazor, ne treba zaboraviti da do takvih slučajeva može doći i pri staroj metodi odgoja i obrazovanja. Osim toga: samostalno postignuti svjetonazor bolji je od samo preuzetog, bolji od djetinjastog i nezrelog stava o svjetonazorskom pitanju.

Za školsku je nastavu važna spoznaja da na formiranje svjetonazora mogu djelovati svi predmeti. Matematika, fizika i kemija mogu odgajati prema egzaktnoj točnosti i najstrožem istinoljublju i to uz izbjegavanje svakog moraliziranja. Biologiji je podobno promicanje vrlo slabog poznavanja prirode, odstranjivanje starih, odavno napuštenih predrasuda i ispitivanje odnosno produbljivanje ljubavi prema prirodi. Glazba, crtanje, spretnost ruku i šivanje djeluju povoljno na ukus i time dodaju svjetonazoru estetsku crtu. Vježbanje i sport primiruju ljudski nagon za borbom za opstanak. Osim toga,

³⁹⁸ Riječi Mefistofelesa iz Goetheova »Fausta« (op. prev.).

odgajaju prema stanovitom drugarstvu i protivnika na drugoj strani. Oba momenta predstavljaju zapreku za svadljivost i ratobornost te neosnovanu mržnju među narodima. I nastava jezika, koja se danas više ne prakticira bez odgovarajuće stručne nastave, u istom je odnosu prema i od najvećeg značaja za svjetonazor mladeži, a time istodobno i za sljedeću generaciju odraslih.

Dijete i tehnika³⁹⁹

Broj 9 časopisa *Etika* donio je članak O. Craemera o »Zahvalnosti djeteta«. ⁴⁰⁰ Ovaj rad skreće pozornost na dvije osobine koje odlikuju današnju mladež. Jedna je osobina bespovjesnost, a druga sklonost prema tehnici i dar za nju. O ovoj drugoj osobini iznijet ćemo u nastavku nekoliko misli na tipičnom primjeru fotografije.

Je li današnje dijete doista tehnički zrelije? Mnogi osnovnoškolci, još ni srednjoškolci, posjeduju fotoaparatus i slikaju već s velikim žarom. Svakako nije tome više nego »naciljati«, pritiskom prsta »okinuti« i dalje odvrtjeti film. To su, doduše, tehnička postignuća, ali ipak sitna. – A kako je s razumijevanjem? Tek malobrojna djeca znaju tehnička svojstva, prednosti i mane svog fotoaparata. Još malobrojniji znaju fizičke i kemijske prirodne zakone na kojima počiva tehnika fotografije. Ne znaju zašto se uopće upotrebljavaju leće. Ne znaju ništa o lomu svjetla pri raznobojnim svjetlosnim zrakama i njihovoj neutralizaciji pravilnom kombinacijom leća odnosno istodobnom primjenom različitih vrsta stakla. Izrazi »jakost svjetla«, »žarišna daljina« i »žarište« ne govore im ništa. Kao što su im nepoznate optičke, tako su im nepoznate i mehaničke osnove aparata općenito, a posebno zaslona. Ne znaju kako se negativ i pozitiv kemijski obrađuju a, kada su zgotovljeni, prosuđuju. Ne znaju osobine srebrnog bromida odnosno klorida u odnosu na raznobojno svjetlo, kao ni reducirajuće djelovanje raz-

³⁹⁹ Autori osobito zahvaljuju Hansu-Martinu Sassu i Arndtu Mayu koji su im skrenuli pažnju na ovaj, donedavno nepoznat, članak Fritza Jahra i pribavili im ga.

⁴⁰⁰ O. Craemer, »Kindesdankbarkeit«, *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 9 (1933): 304–313 (op.prev.).

vijača, djelovanje fiksira (natrijevog tiosulfata) i još mnogo toga. Najznačajnije je da dijete ove stvari uopće ne doživljava čudesnima. »Čudi se samo ako ne ide od prve« (O. Craemer). – Prigovorit će netko: pa, oni i ne trebaju znati sve to. To je sve nepotreban balast. Dovoljno je da to zna trgovac fotoaparatom. – Slažem se. Ali pri takvom manjku tehničkog i prirodoslovnog znanja ne može, nasuprot ranije rečenom, biti govora o nekoj naročitoj »sklonosti prema tehnici« ili »talentu« današnje mladeži.

O čemu se, zapravo, radi? Mladež se služi prednostima aparature bez da ima znanja o njenim tehničkim i prirodoslovnim pretpostavkama. Prava je tehnička vještina danas više nego ikada samo u odraslog, i to u stručnjaka koji stvar »priprema« tako da, zahvaljujući uređajima, eventualno i uz njegovu pomoć, ali u svakom slučaju po njegovim uputama, po mogućnosti odstrani sve poteškoće kako bismo postigli cilj i bez osobito spretne ruke. Sjetimo se citata iz *Fausta*: »Ne nalazim ni traga duhu, sve je vježba«.

Na odgovarajućem stupnju odnosa prema tehnici stoje i neke životinje. (Naglašavam da usporedba sa životinjama ni na koji način ne treba biti poniženje za čovjeka.) Nekoć sam na svakom godišnjem sajmu promatrao jadne majmunčiće koji su, osim mnogih drugih vještina, uzimali malu pušku, naciljali njome i okinuli – posve nalik djetetu koji cilja i okida fotoaparatom. Drugi su primjer mudri slonovi koji kovanicu koja im je dana ubacuju u automat, povlače ručku i dobivaju slatkiš.

Kada se sve ovo razjasni, shvati se da mladima prijeti izrazita opasnost od najveće površnosti u tehničkim stvarima i, po mom mišljenju, može se reći da toj opasnosti ne podliježu tek rijetki. S time se u pravilu povezuje pretjerano samopouzdanje: »Ranije se osjećaju dovršenima, sveznajućima, koji upadaju u riječ roditeljima sa zastarjelim pogledima« (O. Craemer) – jer »jezik se pokreće to prije što se manje razumije«.⁴⁰¹ Pa ipak odraslima zahvaljuju u tehničkom pogledu sve.

⁴⁰¹ Prijevod otprilike odgovara njemačkom izvorniku: »Gerade wenn man nichts versteht, der Schnabel um so leichter geht« (op. prev.).

Trebaju li ovi odnosi značiti prekretnicu jednog doba? Kada bi bilo tako, onda to ne bi zacijelo bila prekretnica na bolje. Ali u stvarnosti to i nije slučaj. Često je stvar u očevima koji se bave knjiškim ili činovničkim poslom. Oni su zaboravili da su se i sami nekoć igrali tehničkim stvarima: puškom i topom, kutijom s kockama, modelom parostroja, željeznicom, mehaničkim igračkama i čime već bilo, i da su o tim tehničkim stvarima točno toliko znali koliko i današnja mladež o sadašnjim tehničkim stvarima, možda i više. Slijedom svog posla ovi očevi nisu mogli držati korak s tehničkim stvarima novog doba i s razvojem tehničke igračke. Iz toga često proizlazi precjenjivanje tehničkih znanja njihove djece. Uglavnom je drugačije u krugovima zanatlija i radnika, kako sam i sam mogao primijetiti: tehničko je znanje (i sposobnost da ga se praktično primijeni) kod ovih odraslih veće nego u djece i na većoj je cijeni od dječje igrarije.

Zaključak jedva da je i potrebno još jednom izvući: današnja mladež, po mom mišljenju, u odnosu na tehniku nije razmjerno i općenito naprednija od mladeži bilo kojeg doba u svojim odnosima i vremenskim okolnostima. A ako u nekim malobrojnim slučajevima to ipak jest, onda je to stoga što današnji odrasli pruža djeci veće mogućnosti igre tehničkim stvarima, a time istodobno i omogućuje zanimanje za tehničke strane okružja.

Naravno da to ne vrijedi samo za dječje fotografiranje, već i za druge tehničke igrarije poput bicikla i njegovog nadomjestka – romobila, za radio, model zrakoplova, forme automobilskeg motora i što je već u modi. I što bi bila »pouka« ovih razmatranja? Kratko rečeno: promjena odnosa između djeteta i odrasloga slijedom tobožnje samostalno stečene djetetove tehničke veće naobrazbe čini se, po mom mišljenju, pogrešnom, kao i odgojne mjere (odnosno njihovo zanemarivanje) koje se na toj pogrešnoj postavci zasnivaju.

O životu nakon smrti: prema djelu *Didactica magna* J. A. Comeniusa

Ove godine, godine rastanka s von Hindenburgom,⁴⁰² istodobno dvadesete od početka rata koji je otvorio veliku pogibelj, nedjelja mrtvih⁴⁰³ prikladnija je nego inače za ozbiljne misli. Ali pomisli o umiranju javljaju se povremeno svakom čovjeku, neovisno o zbivanjima aktualnog vremena. U ovom je kontekstu zanimljivo uzeti u ruke »Knjižicu o životu poslije smrti« prirodoslovca i filozofa G. Th. Fechnera (koji je prije točno stotinu godina postao profesorom fizike u Leipzigu). Mnogi koji to učine (djelce je lako razumljivo zanimljivo pisano, a osim toga nije opsežno) ne znaju da je Fechnerove ideje još dvije stotine godina prije njega gotovo istim izrazima izrekao J. A. Comenius. Comenius, biskup češke Bratske crkve, korijena Herrnhutskog bratstva, bio je jedan od velikih pedagoga novijeg doba. Iz njegova glavnog pedagoškog djela, *Didactica magna*, kompilirane su i sljedeće misli o životu nakon smrti.

»Za svakoga od nas život, kao i stan u kojem živimo, trostruko su uređeni: majčino tijelo, zemlja, nebo... U prvome primamo život sam, s kretanjem i sviješću u nastajanju, u drugome život, kretanje, svijest s počecima spoznaje, a u trećemu neograničeno mnoštvo svega.

Ona je prvi život priprema za drugi, drugi za treći, treći se odvija sam po sebi, bez kraja... Prvi i drugi stan usporedivi

⁴⁰² Članak je objavljen 1933. (op. prev.).

⁴⁰³ *Totensonntag* ili *Ewigkeitssonntag*, posljednja nedjelja prije Adventa, blagdan je Luteranske crkve u Njemačkoj (op. prev.).

su također s radionicama u kojima se tijela obrazuju za uporabu sljedećih života; treći će stan donijeti pravo savršenstvo i užitak«. – »Naš prvi život počiva u zamku materinjeg tijela. Ali u čiju korist? U korist sebe sama? Nipošto; ovdje se radi samo o tome da je tjelešce stvoreno kako bi odgovaralo stanu i alatu duše, prijatnoj uporabi života koji slijedi, koji uživamo pod Suncem. Čim je ta svrha dosegnuta, izbijamo na svjetlo, budući da se u onoj tmini s nama ništa dalje ne može dogoditi. Na isti način, taj život pod Suncem nije drugo do li priprema na vječno, sve dok duša, zahvaljujući služenju tijela, očigledno ne stekne ono što treba za budući život«. – »Kao što je, dakle, izvjesno da je boravak u majčinom tijelu priprema na život u tijelu, tako je izvjesno i da je boravak u tijelu priprema na onaj život koji će uslijediti nakon sadašnjega i vječno trajati! Sretan je onaj koji je iz majčina tijela iznio dobro razvijene udova! Tisuću puta je sretniji onaj koji odatle sa sobom ponese lijepo urešenu dušu«.

»Ovaj svijet, dakle, nije drugo do li naš rasadnik, naša smočnica, naša škola. Odatle postoji neko »više – preko toga – iz toga« kuda, otpušteni iz razreda te škole, moramo biti otpremljeni, a to je vječna akademija«. – »I imena koja Sveto pismo podjeljuje ovom životu, pomažu da razumijemo da je on tek priprema na drugi život. Jer, ono govori o putu, hođu, vratima, očekivanju, a o nama kao o strancima, hodočasnicima, unajmljivačima, iz jedne druge zemlje, i to takve koja ostaje željno očekivanom (usp. Post 47, 9;⁴⁰⁴ Ps 39, 13;⁴⁰⁵ Job 7, 12;⁴⁰⁶ Lk 12, 36⁴⁰⁷)«.

⁴⁰⁴ »Jakov odgovori faraonu: 'Godina moga lutalačkog življenja ima stotina i trideset. Malo ih je i nesretne su bile godine moga života; ne dostižu brojem godine življenja na zemlji mojih otaca« (op. prev.).

⁴⁰⁵ »Čuj, o Jahve, molitvu moju, vapaje mi poslušaj, na suze se moje ne ogluš! Jer u tebe ja sam došljak, pridošlica kao svi oci moji« (op. prev.).

⁴⁰⁶ »Zar sam more ili neman morska, pa si stražu nada mnom postavio?« (op. prev.).

⁴⁰⁷ »a vi slični ljudima što čekaju gospodara kad se vraća sa svadbe da mu odmah otvore čim stigne i pokuca« (op. prev.).

U svakom slučaju: »Prijelaz iz prvoga života u drugi i iz drugoga u treći skučen i bolan, ali u oba slučaja mora biti odložen omotač ili ljuska (koji su ondje, dakako, tek sekundarni, ali ovdje su sama tamnica za tijelo), kao kada iz razbijenog jajeta izlazi mladunče.

Naša sumnja u Boga: subjektivne misli o nekoj tuđoj temi

1. Istina nije spoznatljiva. I ono što se u širokoj govornoj uporabi naziva znanošću, ne donosi pravo znanje, stvarnu spoznaju istine. To, po meni, slijedi iz skepticizma starog i novog doba, iz agnosticističkog, pozitivističkog i pragmatističkog razvoja misli. Pitam se: »Što je istina?« (Poncije Pilat, prema Iv 18, 38) i moram sam sebi odgovoriti: »Znam da ništa ne znam« (Sokrat) »i vidim da ništa ne *možemo* znati« (Goethe: Faust).
2. Jedno, međutim, znam – znam sa sigurnošću – naime, jesam li sretan ili nisam.
3. Moja sreća ne ovisi o novcu i imanju te drugim vanjskim stvarima, barem ne u svojim odlučujućim uzrocima. Naposljetku se uvijek dolazi na nešto unutarnje, duhovno.
4. Najveća sreća od svih duhovnih stvari za mene je spajena s ljubavlju.
5. Budući da ljubav donosi najveću sreću i sama je najvećim blaženstvom, to moja težnja ne smije biti sebičnom već u sebi mora uključivati opću korist kao bezuvjetan sastavni dio.
6. Vjeru prosuđujem prema onome što mi je shvatljivo, takoreći iz praktične perspektive. Zanimaju me dva oblika vjere: (a) stalno mijenjajuće dnevno mišljenje, svojedobno označavano kao »zdrav ljudski razum« i zasnovano na postojećim znanstvenim pogledima i spoznajama (koji su ipak samo jedan oblik vjere). – (b) kršćanska religija.

7. (K 6a). Ono što se u različitim vremenima i na različitim mjestima naziva znanošću, nasreću sigurno često pridonosi općem dobru, a time i mojoj vlastitoj sreći. U takvim je slučajevima vjera u dotičnu znanstvenu spoznaju više nego opravdana. U svakom slučaju, tobožnja spoznaja istine, čak i ako postoji kao znanstvena istina, često me baš u najtežim područjima i u najsudbonosnijim trenucima ostavlja na cjedilu. Pod izvjesnim okolnostima čak mi šteti, tako da me civilizacijom i tehnikom nastoji ugurati u sferu čistih vanjština i time odvlači od unutrašnjeg i duhovnog, o kojima u konačnici ovisi moja i opća sreća. U tom slučaju prava, dobra vjera u tobožnje znanje o istini postaje lažnom vjerom, štetnim praznovjerjem.
8. (K 6b). I kršćanska je religija samo vjera. Ali ona nipošto nema manje vjerodostojnosti od vjere koja se naziva razumskom ili znanstvenom spoznajom. No, prije svega: ta me vjera čini sretnim; jer mi daje duhovna dobra, jer je religija ljubavi. A kao religija ljubavi čini me sposobnim da budem djelotvornim, korisnim članom cjeline.
9. Što je »nerazrjeđenija« i »masivnija«, što je »pozitivnija«, što je kršćanska vjera odlučnija, to znači: što je neovisnija od vječno mijenjajućeg mišljenja trenutka, čak i kada se ono predstavlja kao i kad se pretvara da je egzaktna znanstvena spoznaja, utoliko je veća mogućnost da ona donese sreću, – utoliko je ona istinitija.
10. »Naše sumnje u Boga?« – Time su postale bespredmetnima.

Tri studije o Petoj zapovijedi

I. Peta zapovijed kao izraz moralnog zakona

Kako činimo dobro? – Na ovo pitanje daje odgovor takozvano »Zlatno pravilo«: Sve, dakle, što želite da ljudi vama čine, činite i vi njima (Mt 7, 12; Lk 6, 31⁴⁰⁸). Kantov »kategorički imperativ«: *Djeluj tako da maksima tvog djelovanja istodobno može vrijediti kao princip općeg zakonodavstva*, u osnovi znači isto. – Međutim, takve i slične formulacije daju tek formalno obilježje »dobrog« postupanja. Motiv bi usprkos tom obilježju mogao čak biti ekstremna sebičnost, naime, neka vrsta ugovora o reciprocitetu: Ne čini mi ništa pa ni ja tebi neću činiti ništa. (To pokazuje Schopenhauer u svom »Temelju morala«.)

Ako mislimo na to da je ljubav ispunjenje moralnog zakona (Rim 13, 10)⁴⁰⁹, onda smo jedan korak dalje: znamo motiv. Ali još uvijek ne znamo konkretan sadržaj moralnog zakona, ne znamo što se treba činiti ili dozvoliti u pojedinačnim slučajevima. Ovdje nam opet pomaže Schopenhauer. On kao najbolji, konkretan opis moralnog postupka navodi rečenicu: *Nemin laede, imo omnes, quantum potes, juval* (Ne povrijedi nikoga, već pomogni svakome, koliko možeš!)

Više od dvije tisuće godina prije Schopenhauera donijela je takvu spoznaju već Peta zapovijed, doduše iz šire perspektive, kao koristi i štete, naime, iz perspektive svetosti života i pojavnosti života. Odatle zahtjev: »Ne ubij!« Od Isusa znamo da Peta zapovijed ne zabranjuje samo ubijanje već sve zle čine protiv drugoga, čak i zlu riječ, zlu pomisao. To znači: zabranjuje ne samo zlonamjerno ili nemarno uništenje života,

⁴⁰⁸ »I kako želite da ljudi vama čine, tako činite i vi njima« (op. prev.).

⁴⁰⁹ »Ljubav bližnjemu zla ne čini. Punina dakle Zakona jest ljubav« (op. prev.).

već sve što na bilo koji način djeluje kao smetnja ili kočnica životu. Da Petu zapovijed ne treba shvatiti samo negativno već i pozitivno, pojasnio je Luther u svom katekizmu. – Iz svega slijedi da Peta zapovijed predstavlja osobito dobar izraz onoga što praktički znači biti moralno dobrim.

II. Dužnost samoodržanja

Kada se govori o etičkim dužnostima, tada se pod tim podrazumijeva zapravo uvijek samo dužnosti prema drugim ljudima. U pravilu se ne misli na to da svaki čovjek ima i prema sebi samome moralne obveze i da su one od vrlo velikog značaja. Kršćanska religija izrijeком ukazuje na tu etičku dužnost svakog čovjeka prema sebi. To se u načelu postiže Petom zapovijedi: »Ne ubij«. U smislu: »Ničijem životu ne smiješ naškoditi niti nanijeti trpnje, već pomoći mu i ohrabriti ga u svim nedaćama njegova tijela i življenja, kad god možeš«,⁴¹⁰ što se odnosi ponajprije svakako na život »bližnjega«. U konačnici, međutim, to znači: po kršćanskom je shvaćanju svaki ljudski život kao takav etički »svet« – tako i vlastiti život. Održanje života – pri čemu nije isključen vlastiti život – dužnost je. A uništenje ili oštećenje života – opet i vlastitog života – grijeh je. »Ne znate li? Hram ste Božji i Duh Božji prebiva u vama. Ako tko upropašćuje hram Božji, upropastit će njega Bog. Jer hram je Božji svet, a to ste vi«. (1 Kor 3, 16–17)

Kako treba praktično ostvariti etičke dužnosti prema vlastitom životu, zadane u Petoj zapovijedi? Time da se ne odzima vlastiti život, da ga se ne skraćuje, oštećuje ili ugrožava slabeci vlastito zdravlje bludnošću, neumjerenošću u jelu i piću, žestokim gnjevom, lakomislenom pretjeranom odvažnošću i vratolomnošću i sl. Osobito je važno očuvanje spolne čistoće kao i izbjegavanje zloporabe žestokih pića. Što se tiče prvoga, pritom je osobito jasan Novozavjetni sud: »[...] bludnik griješi protiv svojega tijela [...]« (1. Kor 6, 18). Ali nije

⁴¹⁰ Usp. Lutherovo objašnjenje Pete zapovijedi, na njemačkom i latinskom.

etička dužnost čovjeka prema sebi samom samo propuštanje razvratnog čina, već i izbjegavanje svega onoga što vodi do bluda: nečasni pogledi, nečisto ili dvosmisleno govorenje, šale i pjesme, nečudoredni napisi i slike, nepristojne igre, plesovi, odjeća i sl. – Što se tiče pitanja alkohola, kršćanski je stav utemeljen na spoznaji da »vino ubija mnoge« (Sir 31, 30⁴¹¹), tj. da od alkohola životu i zdravlju prijete velike opasnosti.

Moraju li etičke dužnosti prema vlastitom životu neminovno doći u koliziju s dužnostima prema bližnjemu? To uopće nije nužno. Naprotiv: Tko svoje moralne dužnosti prema sebi ispravno ispunja, izbjegava time uvelike škođenje drugim ljudima. To se vidi na već spomenutom pitanju alkohola i seksualnom pitanju: tko podlegne poroku bluda, taj je u opasnosti da oslabi tjelesno i duhovno. Prijete i spolne bolesti. Slabost i bolest čine da onaj kojega su spopale više ili manje padne na teret zajednici i škodi joj. Ako ima potomstvo, šteti i njemu, ostavljajući mu u nasljeđe slabršnu ili bolesnu narav, iz čega, onda, u daljnjem slijedu, opet proizlazi opterećenje i šteta za zajednicu. Tko, pak, u tom pogledu čuva svoj vlastiti život od štete, taj time istodobno ispunja i svoju dužnost prema zajednici. Slično stoji i s alkoholom: i onaj koji se predao alkoholu, izlaže se možda najtežim tjelesnim i duševnim opasnostima. I on tada škodi ne samo sebi samom, već svojoj obitelji, svom potomstvu, svom narodu, svojoj rasi.⁴¹² I opet: tko sam sebe čuva od štete u tom pogledu, taj time istodobno čini dobro svom »bližnjem« i čitavom narodu.

III. Bio-etički imperativ

»Ne ubij«, tako upozorava Peta zapovijed. Pojam ubijanja uvijek se odnosi na nešto živo. Živa bića, međutim, nisu samo ljudi, već i životinje i biljke. Kako Peta zapovijed ne zabranjuje izričito samo ubijanje ljudi, ne bi li je, po smislu, trebalo primijeniti i na životinje i biljke?

⁴¹¹ »Pijanstvo u bezumnika izaziva srdžbu na vlastitu propast [...]« (op. prev.).

⁴¹² Alkohol je »zao neprijatelj naše rase«. Usp. tako naslovljen napis Wilhelma Johna, o kojemu se govorilo u 2. broju časopisa »Ethik«.

No, jesu li nam životinje i biljke toliko bliske da bismo ih morali smatrati i ophoditi se prema njima kao, takoreći, našim bližnjima? Ako pogledamo djela modernih prirodnih znanosti, ponajprije pronalazimo načelno izjednačavanje čovjeka i životinje kao predmeta pokusa ne samo fiziologije, već i psihologije. Ona se, kao što je rečeno, danas više ne ograničava na ljude, već istim metodama radi i na polju životinjskoga, i, kao što postoje usporedna anatomska-zootomska istraživanja, tako se ustanovljuju i vrlo poučne usporedbe između ljudske i životinjske duše.⁴¹³ Čak se pojavljuju i počeci biljne psihologije – najpoznatiji njeni predstavnici su G. Th. Fechner⁴¹⁴ u prošlosti, R. H. Francé⁴¹⁵ i Ad. Wagner⁴¹⁶ u sadašnje vrijeme –, tako da moderna psihologija privlači u područje svojih istraživanja sva živa bića. U ovim okolnostima samo je dosljedno kada E.⁴¹⁷ Eisler⁴¹⁸ sveobuhvatno govori o bio-psihici.

Od bio-psihike je tek korak do bio-etike, tj. do prihvaćanja etičkih dužnosti ne samo prema ljudima već prema svim živim bićima. Zapravo bio-etika uopće nije otkriće našeg doba. Već Montaigne, prvenstveno kao još usamljeni predstavnik moderne etike osjećaja, ustupa svim živim bićima zahtjev da se ponašaju prema etičkim načelima: Ljudima smo dužni pravdu, blagost i milosrđe svim ostalim stvorenjima koja od toga mogu imati koristi. U istom smislu i Herder⁴¹⁹ očekuje od čovjeka da se, po uzoru na božanstvo koje sve prožima svojim osjećajem, prometne u dosadno stvorenje i suosjeća s njime u mjeri u kojoj to stvorenju treba. Ovaj slijed misli nastavlja se s teologom Schleiermacherom,⁴²⁰ koji proglašava nemoralnim uništavanje ži-

⁴¹³ Od novijih životinjskopsihologijskih radova osobito su za preporučiti: Sommer, *Tierpsychologie*, Leipzig 1925. – Alverdes, *Tiersoziologie*, Leipzig 1925.

⁴¹⁴ G. Th. Fechner, *Nanna oder das Seelenleben der Pflanze*.

⁴¹⁵ R. H. Francé, *Pflanzenpsychologie als Arbeitshypothese der Pflanzenphysiologie*, Stuttgart 1909.

⁴¹⁶ Ad. Wagner, *Die Vernunft der Pflanze*, Dresden 1926.

⁴¹⁷ Radi se o grešci: ispravan inicijal Eislerova imena je R.

⁴¹⁸ E. (sic!) Eisler, *Das Wirken der Seele*, Stuttgart 1908.

⁴¹⁹ Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*.

⁴²⁰ Schleiermacher, *Philosophische Sittenlehre* (Kirchmann 1870)

vota i obličja, ondje gdje ih ima, dakle i u životinja i biljaka, bez da je to povezano s razumnom svrhom. Isto tako traži filozof Krause,⁴²¹ Schleiermacherov suvremenik, da se svako živo biće poštuje kao takvo i da se ne uništava bez svrhe. Jer svi su, biljke i životinje jednako kao i čovjek, ravnopravni – svakako ne u istome, nego svaki u onome što je nužnim zahtjevom za postignuće njegova određenja. Na indijski misaoni svijet pozivao se Schopenhauer, koji je u njegovoj etici vidio osobitu prednost da i životinji pripisuje svoj glavni poticaj – osjećaj samilosti.⁴²² Zahvaljujući Richardu Wagneru, koji je bio pod snažnim utjecajem Schopenhauera i strastvenim prijateljem životinja, ove su ideje postale općim dobrom u najširim krugovima.

U odnosu na životinju, etički nam je zahtjev odavno postao sam po sebi razumljiv,⁴²³ barem na način da je nepotrebno ne mučimo. Drugačije je već s biljkom. Međutim, s obzirom na biologijske i biofizičke spoznaje našeg doba (vidi gore), kao i ranije iznijet krug ideja Montaignea, Herdera, Schleiermachera i Krausea, i etičke bi dužnosti prema biljkama trebale biti shvatljive. Ni pjesnički utemeljena, čisto prema osjećaju, ova spoznaja nije ništa novo. Pomislimo, primjerice, na Goethea, čiji Faust biljke naziva braćom, ili na »Parsifala« Richarda Wagnera: U pobožnoj milosti čovjek barem o Velikom petku čuva na livadi travku i cvijet mekim korakom da ih ne povrijedi. Ozbiljnije treba uzeti biljnoetička razmatranja koja formulira vrlo promišljeni Ed. von Hartmann.⁴²⁴ U jednom članku o cvjetnoj raskoši on ovako piše o ubranom cvijetu: »On je na smrt ranjeni organizam kojemu samo boja nije ozlijeđena, glava koja još uvijek živi i smiješi se, odvojena od trupa. Kada, pak, vidim ružu u čaši za vodu, ne mogu se osloboditi odvratne pomisli da je čovjek ubio život jednog cvijeta

⁴²¹ K. Chr. Fr. Krause, *Das System der Rechtsphilosophie* (Röder, Leipzig 1874).

⁴²² Schopenhauer, *Über das Fundament der Moral*.

⁴²³ Sveobuhvatno djelo na ovom je području još uvijek: Bregenzer, *Tierethik*, Bamberg 1894.

⁴²⁴ Psihologijske pretpostavke obrađuje W. v. Schnehen, *Ed. v. Hartmann i psihologija biljaka*, Stuttgart 1908.

kako bi umirući razgalio oko koje do te mjere nema srca da ne razlučuje neprirodnu smrt od privida života». ⁴²⁵ Biljnoetički zahtjevi koje sadrži ovo shvaćanje bez daljnega su jasni.

Što se tiče mogućnosti ostvarenja takvih etičkih dužnosti prema svim živim bićima, ona nalikuje utopiji. Pritom, međutim, ne treba previdjeti da su etičke dužnosti prema nekom živom biću praktično usmjerene prema njegovim »potrebama« (Herder) odnosno njegovu »određenju« (Krause). Naravno da su potrebe životinja brojem daleko neznatnije a sadržajem manje složene nego one ljudi. U još većoj mjeri to vrijedi za biljke, pa praktične moralne dužnosti, koje su već prema životinjama (ako već ne načelno, a ono praktično) manje, prema biljkama pričinjaju još daleko manje teškoća. Ovdje je, nadalje, od utjecaja još načelo borbe za opstanak, princip koji nemalo modificira i naše etičke dužnosti prema našim bližnjima. Unutar ovih granica još uvijek ostaju brojne mogućnosti bioetičkog djelovanja. Uputu o tome na koji način se to može dogoditi na području životinjske etike daju članci o zaštiti životinja u kaznenim zakonicima različitih kulturnih zemalja. ⁴²⁶ Usporedi naročito novi njemački Državni zakon o zaštiti životinja. Na području biljne etike put nam pokazuje naš osjećaj, npr. tako da nas priječi da trgamo cvjetove i kratko potom ih bezobzirno opet odbacujemo, ili da na otvorenom otkidamo putem štapom bilje, ili kada nas ispunja stidom zbog slijepog nagona za uništavanjem sirovih dječaka koji lome mlado drveće na šumskom putu. I pretjerano cvjetno obilje, da učimo od Ed. v. Hartmanna, nije etički korektno i može se izbjeći.

U svemu tome ukazuje se univerzalno područje valjanosti Pete zapovijedi, koja zahtijeva da bude primijenjena u odnosu na sav život. Kao parafraza Pete zapovijedi nudi se bio-etički imperativ: »Poštuj svako živo biće u načelu kao svrhu u sebi i po mogućnosti postupaj s njim kao takvim!«

⁴²⁵ Ed. v. Hartmann, *Der Blumenluxus*, 1885.

⁴²⁶ Materijal je po prvi put opširno prikupljen i raspravljen u: R. von Hippel, *Die Tierquälerei in der Strafgesetzgebung des In- und Auslandes*, Berlin 1891.

Vjera u onostranost i etika u kršćanstvu: poslijeuskršnje razmatranje

Ako se riječ »kršćan«-stvo (*Christen-tum*) sluša s razumijevanjem, onda se iz tog pojma razaznaje da je vjera u Krista njegov bitni sastavni dio. A ako pomnije ispitamo, proizlazi da se pritom naročito radi o vjeri u uskrslog Krista. To više ne treba dokazivati. Navedimo ovdje samo jedan, osobito poučan primjer: kada Pavao propovijeda u Ateni, pred slušateljskim krugom filozofa, srž je njegove objave »Isus i uskrsnuće« (Dj 17, 18⁴²⁷ i 31⁴²⁸). U jednoj poslanici općini u Korintu, pak, on piše u sljedećem smislu: kršćanstvo bez vjere u uskrsnuće Krista zapravo nije kršćanstvo (usp. 1 Kor 14⁴²⁹ i 17⁴³⁰). S Uskršnjom vjerom u uskrsnuće dana je, međutim, istodobno i vjera u uskrsnuće onih koji su po Kristu izbačeni. To znači: vjera u Krista je vjera u drugi svijet.⁴³¹

S druge strane, kršćanstvo je priznato i visoko cijenjeno kao religija ljubavi, i to ne bez prava. Ni za to ne treba pribavljati dokaza: uvijek iznova dočekuje nas u Novom zakonu zapovijed bratske ljubavi i ljubavi prema bližnjemu, čak i ljubavi prema neprijatelju, i od početka do današnjeg dana kršćanstvo je, usprkos različitim nedaćama, djelatno i planski prakticiralo ljubav. Djelo koje mu posebno služi na čast u povijesti nje-

⁴²⁷ »[...] Jer navješćivaše Isusa i uskrsnuće« (op. prev.).

⁴²⁸ »jer ustanovi Dan u koji će suditi svijetu po pravdi, po Čovjeku koje- ga odredi, pred svima ovjerovi uskrisivši ga od mrtvih« (op. prev.).

⁴²⁹ »Ako pak Krist nije uskrsnuo, uzalud je doista propovijedanje naše, uzalud i vjera vaša« (op. prev.).

⁴³⁰ »A ako Krist nije uskrsnuo, uzaludna je vjera vaša, još ste u grijesi- ma« (op. prev.).

⁴³¹ Usp. »Vom Leben nach dem Tode«, god. 11, sv. 2, str. 50.

govog promicanja ljubavi je njegov rad na području odgoja mladeži, pomoći starima, njege siromašnih, skrbi za bolesne i slabe, rad s moralno ugroženima, posrnutima i zapuštenima. Odgojilo je i druge u takvoj praktičnom poslu – koji su sada svog učitelja odavno zaboravili, a gdjekad čak i prezreli.

Za posljednjih je stoljeća kršćanska vjera u drugi svijet iskusila više sumnje i neprihvaćanja nego ranije. Naprotiv, kršćanska je etika ostala trajne vrijednosti i uživa veliko poštovanje i tamo gdje izostaje vjera u poslanstvo Uskrsa. Ovo je određenje protiv vjere u drugi svijet, a za etiku kršćanstva iz perspektive duhovnih strujanja novijeg doba razumljivo. Jedno razdvojiti od drugoga nije, međutim, moguće, budući da jedno bitno određuje drugo.

S jedne je strane vjera u drugi svijet vrlo snažno etički utemeljena: ako se poznaje Božju zapovijed koja zahtijeva svetost života,⁴³² onda je gotovo prisilnom posljedicom vjerovanje da će Bog, u samorazumljivom suglasju sa svojom vlastitom zapovijedi, svoja stvorenja tretirati kao »sveta« i neće dozvoliti da ih smrt uništi. To je jedan etički korijen vjere u drugi svijet. Drugi je sljedeći: svako dobro u svakom slučaju u konačnici biva pravično nagrađeno, a svako zlo pravedno kažnjeno. Kako to na ovome svijetu baš i nije pravilo, vjera u drugi svijet, gdje dobro dobiva svoje primjereno mjesto koje ovdje nema, jest upravo postulat vjere u dobro i njegovu konačnu pobjedu.

Ako se vjera u drugi svijet tako oslanja na etičke tijekove misli, etika, s druge strane, dobiva karakterističan izraz u vjeri u drugi svijet: očekivanjem pobjede dobroga, koja zahvaljujući vjeri u drugi svijet postaje izvjesnom, etika biva u svojoj snazi i neminovnosti izvanredno pospješeno.

Iz toga treba izvući poučak: tko ne zna što bi započeo s kršćanskom vjerom u drugi svijet – a to su mnogi i u samom kršćanstvu, kako priznaju i same kršćanske crkve – ali prepoznaje vrijednost kršćanske etike, taj neka krene od etike i dosegne dublje razumijevanje i više poštovanja za vjeru u drugi svijet.

⁴³² Usp. »Tri studije o Petoj zapovijedi«, god. 11, sv. 4, str. 183.

Ćudoredno-socijalno značenje nedjelje

Tjedni dan mira i slavlja, dakle, za arijsko-zapadnjački kulturni svijet nedjelja, potječe iz religije Biblije. Usprkos tome, njeni sljedbenici ponajmanje su svjesni pravog smisla koji taj dan ima. Što oni odgovaraju, kada ih se o tome pita? »Nedjelja je dan sjećanja na uskrsnuće Isusa«. To je, dakako, točno. Ali kršćanin, naposljetku, ne smije ovu činjenicu, tako važnu za njegovu vjeru, nikada izgubiti iz vida, čak ni tijekom tjedna. Drugi odgovor glasi: Neradni dan na kraju tjedna podjeća na okončanje Božjeg stvaranja svijeta«. To svakako također vrijedi. Ali vjernik neće svoga stvoritelja zaboraviti ni tijekom tjedna. Ili: »Nedjelja služi tome da se čuje Božja riječ ili na bilo koji način služi Bogu«. I ovaj je odgovor točan. Ali, naposljetku, za to ne treba neminovno neradni dan; to se može činiti i tijekom tjedna. Osim toga, pod određenim okolnostima, sam rad može biti smatran Božjom službom. U tom bi slučaju nedjeljni mir bio čak zaprekom da se služi Bogu. Na što, dakle, dolazimo? Da se ne radi, i da se ne tjera druge da rade.

Gledati na oslobođenje od rada kao na nešto što je vrijedno žudnje, promatrano iz idealističke perspektive, u prvom je redu ćudnovato. Rad je nužan iz tri razloga: kao prijeko potreban instrument ljubavi ili, formulirano u duhu vremena, društvene svijesti o dužnosti. Nadalje, on je upravo praktična potreba. Konačno: svrhovito i smisleno bavljenje rezultira zadovoljstvom, – stvaranje vrijednosti donosi osjećaj vrijednosti.

Nažalost, ta trostruka vrijednost rada prečesto biva izgubljenom, i to time da izostaje ljubav, društvena svijest o dužnosti. Zato vlada sebičnost u jedva prikrivenom obliku

lakomosti i pohlepe za uživanjem. I premda to u novoj Njemačkoj, zahvaljujući državi, biva načelno drugačije, ipak, nažalost, ostaje činjenicom da to ostaje vrijediti za čovječanstvo kao cjelinu. Ova sebičnost uopće priznaje samo vlastite interese. Nasuprot tome, ravnodušna je prema interesima drugih i hladno prelazi preko njih; ako joj to donosi korist, pak, iz razloga svrsishodnosti ih čuva. Ti drugi bivaju time gotovo prisilno uvučeni u atmosferu nepovjerenja i stalne spremnosti na borbu, tako da blagoslov rada i njima biva oduzet. Na taj način čovjek pretvara rad u borbu svakoga protiv svih, a to znači, nažalost, borbu brata protiv brata.

Ova borba ne gubi na ogorčenosti ni kada se rado maskira u »miroljubivo nadmetanje«. Time čovjek vlastitom radu priskrbljuje čičke i trnje koji su daleko gori od onih koji izbacili ledina. A kapi znoja, koje ova samostvorena borba iscijedi iz ljudi, peku i žderu daleko ljuće nego one koje se proliju radom. Ova bremena, kojima se čovjek sam oprtio, mnogo su nesnosnija od muka prouzročenih prirodnim stanjima, prirodnim događanjima – za vjernika su to Božji pripusti ili kobi (Post 3, 18–19⁴³³) koji, u konačnici, nekako služe ljudskom boljitku (Rim 8, 18 i 28⁴³⁴). U ovim okolnostima, čovjeku zadovoljstvo, koje rad sa sobom donosi, biva pokvareno ili posve oduzeto.

Ovdje dolazi upomoć tjedni slobodni radni dan. Ako rad miruje, onda i lakomost i škrtost, ako ih uopće ima, bivaju praktično nedjelotvornima, sve dok se služe radom kao sredstvom. Ako rad miruje, i borba za najbolje životne uvjete, za opstanak uopće, za kruh svagdanji, borba koju ljudi vode jedan protiv drugoga umjesto da zajednički i u slozi svla-

⁴³³ »Radat će ti trnjem i korovom, a hranit ćeš se poljskim raslinjem. U znoju lica svoga kruh svoj ćeš jesti dokle se u zemlju ne vratiš: [...]« (op. prev.).

⁴³⁴ »[...] sve patnje sadašnjega vremena nisu ništa prema budućoj slavi koja se ima očitovati u nama«. i »Znamo pak da Bog u svemu na dobro suraduje s onima koji ga ljube, s onima koji su odlukom njegovom pozvani« (op. prev.).

davaju zajedničke prepreke. Toga dana, nedjeljni se ugođaj sliježe na duše poput mira. Na takav dan mira jasnije primjetnim postaje i govor ljubavi koji inače biva preglasan nemirnom vrevom svijeta. Srce tada lako nalazi put do drugog srca, i ljudi, duše se približavaju. Naposljetku, kada ljubav ima učinka i samo tako da propušta – nažalost, ima toliko beskonačno mnogo onoga što bi čovjek morao propustiti iz ljubavi, iz suosjećanja – da je dobitak koji proizlazi iz takvog propuštanja, za kulturu, i to ćudorednu, »društvenu« kulturu, izvanredan.⁴³⁵

Naročita je prednost u tome da se dan mirovanja ne ograničava na određeni krug ljudi. On ne vrijedi samo za plemene, već i za neznatne, ne samo za one koji posjeduju, već i za one koji nemaju ništa, ne samo za gospodara, već i za slugu i sluškinju, ne samo za poduzetnika, već i za radnika. I samoj jadnoj radnoj životinji može dobro doći dan mirovanja. Blagoslov dana mirovanja nije namijenjen ni isključivo onima koji vjeruju u Bibliju, već svim ljudima, bez obzira na njihov stav prema Svetom pismu kršćana, uopće, svemu živome. Takvo ustanovljenje dana mirovanja za sve koji rade, bez obzira na stalež, gospodarske odnose i vjeru, iz kulturnopovijesne je perspektive moralno-društveno veliko djelo najvišeg reda.

Da vjernik u takvom društvenom fenomenu, kakav je dan mirovanja, vidi objavu Boga i Božje ljubavi, i da ubraja zapovijed prazničnog dana među prve (na trećem ili četvrtom mjestu) i najvažnije, baca pozitivnu svjetlost i na njegovu vjeru. Ta je svjetlost dodatno pojačana činjenicom da tu misao punu značenja nije tek naknadno, nakon što je bila drugdje dobro uspjela, preuzela njegova vlastita vjera, već da je u potpunosti nikla i izrasla u njoj. I premda je provedba ideje

⁴³⁵ Uostalom: »Nisu samo etički momenti ti koji govore u prilog držanja nedjeljnog mira svetim... nego i zdravstvenik; usp. Abderhalden, »Die Bedeutung der Sonntagsruhe auf dem Lande«, u: »Ethik«, god. 10, sv. 4, str. 241.

uvelike realizirana rukom vlasti (car Konstantin Veliki izdao je 321. godine poslije Krista prvu zapovijed nedjelje), ideja sama ipak potječe baš iz Biblije i ljudi koji su vjerovali u Bibliju već su je u svom uskom krugu davno prije bili oživotvorivali. Da ideja nije ondje nastala i zaživjela, čovjek bi možda ostao do najnovijeg doba bez ikakve stanke, bez primirja u okrutnoj borbi za opstanak, koju je sam obeščastio, dan za danom, tjedan za tjednom, godinu za godinom, »sve dok ne bi postao opet zemljom, odakle je bio uzet« (Post 3, 19⁴³⁶). Tako moralno-društveni značaj tjednog dana mirovanja istodobno dokazuje biblijsku vjeru koja je stvorila dan mirovanja i koja ga do dana današnjega zagovara kao bitan dio.

⁴³⁶ »[...] dokle se u zemlju ne vratiš: ta iz zemlje uzet si bio – prah si, u prah ćeš se i vratiti«. (op. prev.)

Sumnja u Isusa? Razmatranje prema »Parsifalu« Richarda Wagnera⁴³⁷

U osobi Parsifala utjelovljuje se ideja »čistog luđaka«: ista ideja odjekuje Novi zavjetom u dvama blaženstvima: »Blago čistima srcem« (Mt 5, 8). »Blago siromasima duhom« (Mt 5, 3). Nadalje, on podsjeća na priču u kojoj Isus svojim učenicima prikazuje kao uzor dijete (Mk 10, 15),⁴³⁸ smjerajući na nevinost i jednostavnost. S time u suglasju izjašnjava se vrlo temperamentno na drugom mjestu Wagner protiv intelektualnog, budući da ga vidi na stranputici. Osobito smatra da su na stranputici prirodne znanosti njegova vremena, budući da misle da mogu objasniti svijet isključivo silom i materijalom, prezirati filozofiju i religiju kao ostatke jedne prošle epohe, a religijsku intuiciju poricati. Bilo bi, međutim, velikom pogreškom vjerovati da je Wagner imao princip: »Prezri razum i znanost!« Njegova srdžba nije usmjerena protiv znanosti po sebi, nego protiv racionalističke jednostranosti i materijalističkog nagrđivanja. Pravo znanje, nasuprot toga, za njega ima neusporedivo visoku vrijednost. A kako se u tome uspijeva? Ljubavlju, koja se, po pesimističkom mišljenju Schopenhauera, koje Wagner dijeli, praktički može izraziti samo samilošću. »Spoznavajući samilošću«.

Kako se, s obzirom na ovo, odvija radnja Parsifala? – Prvi korak na stazi koja vodi k znanju Parsifal čini kada osjeti bol ubivši u objesti labuda (za Wagnera, pristašu Schopenhauera,

⁴³⁷ Razmatranje prema »Parsifalu« Richarda Wagnera; usp. »Unsere Zweifel an Gott«. God. 10, sv. 2 [studenti/prosinac 1933], str. 115

⁴³⁸ »Zaista, kažem vam, tko ne primi kraljevstva Božjega kao dijete, ne, u nj neće ući«. (op. prev.)

životinje su čovjeku srodna bića). Odveden u Gralov hram, Parsifal je najdublje dirnut kada ugleda nesretnog gralskog kralja Amfortasa na bolesničkoj postelji. Potpuno znanje i najveću mudrost doseže kada u čarobnom vrtu Klingsora uspije suosjećajući i sažaljevajući shvatiti najveću, tj. duševnu bol Amfortasa koji osjeća krivnju. Tako je »spoznao suosjećanjem«.

Gore već priopćeno značenje tog razvitka je jasno – za religiju također: ne intelektualizam u jednostranom, izokrenutom obliku, već »ljubavna moć suosjećanja« vodi k spoznaji istine: »spoznavajući samilošću«. To vrijedi i za istinu vjere: »voljeti Boga je najljepša mudrost« (Sir 1, 14).⁴³⁹

Možemo li to, što Wagner pronalazi umjetničkom intuicijom, pojmiti i iz perspektive filozofskog razmatranja? Da se ljubav u suosjećanju usmjerava prema dobrobiti drugoga, odnosno općenito sviju, iskustveno je dana pojava čovjekova osjećajnog života. Ispuniti i prakticirati ljubav koja obuhvaća zajednicu znači, opet iskustveno, najveću sreću, najveće blaženstvo. Stvarnost ove usrećenosti odolijeva svim sumnjajućim prosudbama, jer tko se osjeća sretnim, taj to doista i jest. Vanjski izgled i stvarnost ovdje se poklapaju, ako uopće ima smisla praviti među njima razliku u tom odnosu. U tim je okolnostima ljubav vrlo prikladna da bude temeljem daljnjih spoznaja koje vode k znanju istine religioznog pogleda.

Prema dosad rečenom, svijet religijskog mišljenja »Parsifala« u prvom redu izgleda kao budistička religija sućuti, prenijeta stavovima Schopenhauera. Schopenhauer u toj religioznosti vidi suprotnost kršćanstvu. To, međutim, nije točno. Mi se s tim visokim poštovanjem prema suosjećanju čak nalazimo u središtu kršćanskog misaonog kruga. Pa i u kršćanstvu se ljubav (suosjećanje je samo jedan njen oblik) više cijeni od svega što se inače može nazvati spoznajom, znanjem ili mu-

⁴³⁹ Zapravo, taj biblijski stih kaže bitno drugačije: »Strah Gospodnji početak je mudrosti, s vjernima je ona stvorena u utrobi majčinoj« (op. prev.).

drošču (1 Kor 13⁴⁴⁰). Da se ovdje zapravo radi o kršćanskom gledištu, potvrđuje i Nietzsche, koji zbog načelnog stava prema kršćanstvu najžešće napada Wagnera i »Parsifala«. I za kršćansku religiju vrijedi: ljubav (koja se iskazuje kao suosjećanje, kao samilost) je temelj i pretpostavka svake spoznaje istine.

Samo i isključivo ljubav određuje i odnos prema Isusu. Njegovo je trpljenje »žrtva ljubavi« iz milosti i sućuti. Nakon smrti na križu, on se mistički približava bićima zahvaljujući »moći samilosne ljubavi« u svetom objedu koji, opet, utoliko postaje »objedom ljubavi«. Tome odgovara ljubav iskupljenog čovjeka prema svom iskupitelju, pa se u Gralovom hramu u nebeskoj pjesmi može čuti: »Uzmite moje tijelo, uzmite moju krv, zarad naše *ljubavi!*«

Ovdje, međutim, ljubav znači i znanje. A tko ljubavlju postaje siguran da je Isus donositelj spasenja, taj je, »blažen u ljubavi, blažen u vjeri«, prevladao svaku sumnju.

⁴⁴⁰ »Hvalospjev ljubavi« (op. prev.).

Etička razmatranja u vezi s unutarcrkvenim vjerskim borbama

Kršćanstvo je rascijepano u stotine pravaca koji se nazivaju crkve, slobodne crkve, sekte, zajednice i tome slično. To je sigurno za svako žaljenje. Jednako sigurno ta podjela nije u duhu Isusa. Pa ipak je ta raznolikost psihološki razumljiva. Prava religioznost je ipak posve osobna stvar pojedine ljudske duše. I što je ozbiljnije i intenzivnije sudjelovanje u i predanost religijama, utoliko će se više ustanoviti da među različitim ljudima i skupinama ljudi u pojedinostima postoje veći ili manji stupanj razlikovanja ili stvarnih razlika, tako da nema dvoje ljudi koji su do zadnjega potpuno isto stvoreni u svom religijskom vjerskom životu. Ako je raznolikost religijskih oblika vjerovanja možda znak da se na religiju misli ozbiljno, onda je raznolikost kršćanstva, gledana iz te perspektive, možda dobar znak. U svakom je slučaju nužno da ovo, samo po sebi dobro, obilje religijskih oblika vjerovanja u kršćanstvu ne bude povodom religijskih nemira. Ova je opasnost, dakako, vrlo bliska i, od starine do današnjih dana, uvijek se iznova javljala: kršćanske crkve koje su bile pionirske i jedinstvene u svom djelovanju iz ljubavi i uzorom za čitav moderni kulturni svijet, katkada su dozvolile da se ta ljubav izgubi u postupcima jedne prema drugoj, kada se radilo o njihovim religijskim stavovima. Umjesto mira, koji zahtijeva Isus, tu su – čovjek bi rekao, gotovo kao normalno stanje – nesnošljivost, razdor, prepirka i svađa. To ne bi trebalo biti tako i to, zapravo, ni ne smije biti tako.

Da se razumijemo. Budući da raznolikost kršćanskih pogleda može biti dobrim znakom, i zbiljska su neslaganja borba – ako se takva neslaganja mogu tako nazvati – koja je možda

korisna i nužna. Jedino što ta »borba« među kršćanima mora biti vođena kršćanskim oblicima i u kršćanskom duhu. U to se ubraja štošta. U nastavku istaknimo i raspravimo tri važne točke na koje kršćanski pravci u svojoj međusobnoj borbi mogu dobro pripaziti i na koje bi morali neminovno paziti:

1. Treba paziti da se prednost pred onime što razdvaja da onome što zbližuje.⁴⁴¹

U pravilu se za svaku crkvenu tvorevinu posebno važnim postavlja pitanje: kako se razlikujemo od drugih kršćana? Za evangeličke državne crkve, primjerice, pitanje je: što nas razlikuje od različitih protestantskih slobodnih crkava i sekti? Što nas razlikuje od katoličkih nazora? Kod slobodnih crkava i katolika to bi trebalo biti u načelu vrlo sličnim. Tako poneki katekizam posvećuje tom takozvanom učenju o razlikama posebni dio. I pri školskim i sveučilišnim ispitima te su stvari predmetom ispitivanja. Koliko god je nužno znanje o razlikama – pa mora se, konačno, znati zašto se vodi poseban crkveni život – još važnije je znanje o zajedničkome. A zajedničkoga ima više nego što se čini pri površnom razmatranju.

2. Kad se već netko bavi razlikama, onda ne treba slabe strane tuđeg načina mišljenja naglašavati preko mjere dok istodobno namjerno prešućuje njegove dobre strane. Svako je ljudsko djelo nesavršeno i uopće nije teško ukazati na neke mane – pogotovo ako se potrudimo. To naročito vrijedi i za sve religiozne nazore i njihove formulacije – pri čemu kršćanski nisu izuzeti. Drugim riječima, uvijek je nekako moguće kod kršćana koji drugačije misle ukazati na neke slabosti ili nesavršenosti u teoriji ili u praksi – i tendenciozno ih naglasiti. Ako se istodobno namjerno prešute dobre strane koje postoje,

⁴⁴¹ Usp. pregnuća tirinškog »Crkvenog pokreta njemačkih kršćana« i Ericha Friebela koji ih preporučuje i o njima raspravlja u časopisu »Ethik«, god. 11, sv. 5, str. 13ff (»Crkva ljubavi«).

onda je to taktički vrlo djelotvorno: protivnika se može takoreći dotući. Takva je taktika bez sumnje i vrlo ljudska. Ali uopće nije spojiva s kršćanskom etikom.

3. Stvarne pogreške ili slabosti drugih vjerskih nazora treba, međutim, otkloniti na objektivan način i bez žestokih osjećaja.

Slikovito rečeno, bijelo se ne smije previdjeti ili čak nastojati preličiti u crno. To u svakom slučaju zabranjuje istinoljublje i pravičnost. Iz istog razloga, razumije se, ne treba previdjeti crno, ili ga čak prekriti bijelim. ondje gdje ga bez sumnje ima. U svakom slučaju, to treba izrijekom ponoviti: pogreške moraju zaista biti nesumnjive. Stoga ne treba biti prebrz s nepovoljnom kritikom pri ruci; je, baš na polju religije – i kršćanske religije – prebliska je opasnost da se prosuđuje iz perspektive neke tobožnje istine i pravičnosti, tj. da se pogrešno prosuđuje. Je li, pak, neprihvatanje opravdano i nužno, ono treba uvijek uslijediti na objektivan način i bez utjecaja žestokih osjećaja, što ima značiti: bez tendenciozne surovosti, bez neprijateljstva i pakosti, bez oholosti i nadmudrivanja, bez svadljivosti i običnog uživanja u kritiziranju samom po sebi, bez čežnje za zadovoljstvom da se protivniku može pripisati pogreška. I napokon, treba biti svjestan da i vlastiti religiozni nazori mogu imati manjkavosti i slabosti čije se blago prosuđivanje smatra samo po sebi razumljivim. Ta bi svijest trebala biti podobnom da omogućući da sud o manama drugih nazora ispadne nešto blažim.

Vjera i djela u svojoj suprotnosti i svom sjedinjenju

Filozof Kant je rekao da je dobra i sama dobra volja. To znači: oznaka dobro može se ispravno upotrijebiti samo za volju. Na način izražavanja koji je razumljiv svakodnevici, to znači: ovisi o volji, o srcu, o mišljenju. Čin čovjeka je dobar ako je dobra misao iz koje on izvire.

U svakom slučaju, u srce čovjeka nemoguće je zaviriti. Čak pri kritici vlastitog djelovanja nerijetko smo zavarani pravim motivima koji nekoga pokreću: u pravilu vjerujemo u vlastitu dobru misao, a istina vrlo često uopće nema s njome mnogo veze. U praktičnom se životu, dakle, gotovo uvijek svodi na to da se ne zaključuje o vrijednosti djela prema misli, već o misli na osnovu djela. (Mt 7, 16 i 20: »Po njihovim ćete ih plodovima prepoznati.«) To čini i Kant u svom »kategoričkom imperativu«: »Djeluj tako da maksima tvog djelovanja istodobno može vrijediti kao princip općeg zakonodavstva!« To znači upozorenje da se djeluje dobro, pri čemu dobrota djelovanja, opet, nije određena mišlju, već posve realnim stvarima – zajedničkom korišću. Dakle, jednom to znači: ovisi o misli, drugi puta znači: ovisi o činu. To izgleda proturječjem, ali nije. Jer, razumljivo je da je časno, dobro htijenje u svakom slučaju pretpostavkom čina ako on doista zavređuje oznaku dobrog. Ali, s druge strane, čak i ako logički dolazi na drugo mjesto u odnosu na misao, čin je mjerilo prema kojemu se prosuđuje svojstvo misli. Nema dobre misli bez da je odgovarajuće djelo koje iz nje proizlazi dobro, kao što i nijedan čin nije doista dobar ako nije dobra misao iz koje je proizašao. Mišljenje i djelovanje, djelovanje i mišljenje su oba, ako ne logički, a ono ipak praktički istovrijednima i nerazdvojjivima.

Ako se ova činjenica o posebni na kršćanski misaoni svijet, tada se za mišljenje umeće pojam vjere – na mjesto djelovanja, pak, rado se rabi riječ djela – pa bi to onda značilo: vjerovanje i djela, djela i vjerovanje praktički ne valja razdvajati. Tako izrečenu činjenicu nije još nikada u potpunosti zanemarila niti jedna kršćanska crkva. Jedno ili drugo, vjera ili djela, međutim, povremeno se smatralo važnijim i u formulaciji i predstavljanju možda donekle jednostrano naglašavalo – što je znalo dovesti do svakojakih nevolja –, pa su se onda odmah iznosile različitosti u mišljenju prema onima koji su željeli jače naglasiti i podvući drugu stranu. I što se više s jednom stranom pretjerivalo, utoliko sigurnije je dolazilo do suprotnog pokreta koji je pretjerivao upravo prema drugoj strani, svjesno ili nesvjesno, radi oponiranja. Ostvarenje takvog razdvajanja ljudski je sasvim razumljivo. Ali istodobno je za žaljenje, budući da su obje razdvojene strane, u konačnici, zapravo, mogle lijepo biti složne oko pitanja o kojemu se radi. Uzmimo, primjerice, katolički misaoni svijet srednjega vijeka. Nikada se tamo nije poučavalo da uopće nije stvar u uvjerenju i da stoga, primjerice, ne treba vjerovati u Boga. Svakako je djelovanje bilo jače naglašavano od vjere, što se može lako shvatiti: s navodno ili tobože dobrim uvjerenjem može se druge zavarati – a konačno i sebe sama. To je trebalo izbjeći; to vrijedi danas kao i tada. A kada je dobro, ispravno uvjerenje doista prisutno, ali je preslabo, pa postaje neučinkovitim za djelovanje uslijed straha ili komocije ili drugih kočnica, onda ni to nije ispravno. Neshvaćanje značaja uvjerenja uopće ne treba ležati u tom naglašavanju djelovanja. Svakako se baš u toj točki pojavljivao nesporazum: tako se udesilo kao da se doista ne radi o uvjerenju srca. Taj je nesporazum možda bio vrlo zgodan: činilo se ovo ili ono, žrtvovalo, primjerice, neku svotu novaca za potvrdu o otpustu grijeha, gradnju crkve ili tome slično, i pritom bilo nastrojeno kako se željelo. Takvo je shvaćanje bez sumnje bilo u potpunosti stranputicom. Jer, naravno da takva takozvana dobra djela u stvarnosti nisu bila dobra djela. Jer, što proizađe iz nedostatka uvjerenja (ili čak iz lošeg uvjerenja), to ne

zavrjeđuje oznaku dobro. Takva su djela, kako se običava reći, mrtva djela. Mrtva djela bila su u srednjovjekovlju bio osobito rašireni grijeh protiv duha kršćanske religije. Posljedicom je bila izvanjska pripadnost crkvi iz navike.

Protiv tog grijeha borio se Luther i reformacija, pokret koji je on izazvao. On je sasvim ispravno naglašavao: djelo bez uvjerenja, tj. djela bez vjere, ne znače ama baš ništa. Stvar je samo u uvjerenju, u vjeri. Time Luther, međutim, uopće nije želio reći da je čin čovjeka nebitan i da čovjek nema moralnih dužnosti. On samo o tome ne treba govoriti jer je to samo po sebi razumljivo: kao i svako pravo uvjerenje, i istinska vjera ima utjecaja na djelovanje, inače ne bi bila prava vjera. Stoga je dovoljno kada postoji samo vjera. Naglašavanje vjere bilo je osim toga osobito prikladno jer se time moralo izbjeći nepovoljnosti srednjovjekovne pobožnosti, mrtva djela. Ta je stranputica potom doista i zakrčena.

S vremenom se, međutim, pojavila pogreška u drugom smjeru. Mislilo se, naime, da vjera nema ili ne bi trebala imati nikakva utjecaja na djelovanje. To je, osim toga, bilo doista i najzgodnije: nije trebalo brinuti se ni za što, nije trebalo imati nikakvih kočnica za svoje čine, i za druge se, kao i za sebe, imalo izgovor: »Nije stvar u djelovanju, samo u vjeri, a nju imam«. Tko je tako rekao, pritom je zaboravio da takva vjera – ako je u onoga koji je izjavio da je ima doista nešto takvoga postojalo – nije prava vjera. Jer, uvjerenje koje ne vodi do djela ili barem do ozbiljnog pokušaja, nije pravo. Ako se dosad, kako je gore spomenuto, u odnosu na vjerski život srednjega vijeka govorilo o mrtvim djelima, moralo bi se u razdoblju nakon Lutherove smrti govoriti o mrtvoj ortodoksnosti, tj. o mrtvoj pravovjernosti: »Što koristi, braćo moja, ako tko rekne da ima vjeru, a djelâ nema? – Tako i vjera: ako nema djelâ, mrtva je u sebi« (Jak 2, 14 i 17). I ovdje je posljedicom bilo izvanjska pripadnost crkvi iz navike. Ta stranputica nije imala uopće ništa s Lutherovim učenjem, toga se valja sasvim izričito držati. Ali pojavila se – i bila još gorom od one koju se baš tada suzbijalo i pobijedilo. Jer, čin pri kojemu nedostaje

pravo uvjerenje, sigurno je dvojbena stvar. Ali to je još uvijek nešto shvatljivo i ima možda barem neku praktičnu, uporabnu vrijednost. Ali uvjerenje, točnije: navodno ili tobožnje uvjerenje bez utjecaja na čin ili barem na htijenje, tek je prazno brbljanje, ako ne i ispraznost, i u svakom je slučaju potpuno bezvrijedno. (Jedna usporedba: kada naredbe u nekoj državi nemaju unutarnji pristanak građana, već bivaju poslušane samo zato što se to tako zahtijeva, tada je to, naravno, nedostatak. Ali to se za nuždu može podnijeti. Posve nepodnošljivo bilo bi, međutim, kada bi netko uvjeravao u svoj unutarnji voljni i zadovoljni pristanak, a da pritom ne bi učinio nijedan pokušaj da doista poslušna dotične naredbe.)

Protiv tako opisanog mrtvog vjerovanja i izvanjske pripadnosti crkvi iz navike koja iz njega slijedi, istupila je u XVIII. stoljeću reakcija s raznih strana – ali ne na način da se upadne natrag u stare pogreške na koje je Luther bio ukazivao i protiv kojih se borio. Tu na prvom mjestu treba navesti pijetizam. (I ne-teolozima su poznati A. H. Francke i njegova zaklada u Halleu, Zinzendorf i Herrnhutsko bratstvo.) Odgovarajuća pojava u evangeličkom govornom području bio je metodizam. Pijetizam je umjesto »mrtvog« tražio »živo« vjerovanje, a time i pobožni kršćanski nažin života. To se nazivalo posvećenjem. Drugim riječima, izraz posvećenje znači da se opet misli na to da istinsko, živo vjerovanje nije moguće bez utjecaja na oblikovanje života, na činjenje. Ovaj pokret posvećenja doveo je do oživljavanja praktičnog kršćanstva. Poprilici istodobno, premda posve drugog mentaliteta, djelovalo je u istom pravcu njemačko prosvjetiteljstvo. Navedimo ovdje kao primjer nekoliko redaka iz Gellertove pjesme, naslovljene »Djelatna vjera«: »Tko Božju riječ ne drži i ne govori: Poznajem Boga!, taj obmanjuje. Bogu sam ugodan onda kada sam poslušan. Svakodnevno aktivno kršćanstvo uspjeh je i slava vjerovanja«.

To je napisano u duhu vjerskog prosvjetiteljstva, koje je polagalo veliku vrijednost na praktično-etičku stranu kršćan-

stva i koje je, slično kao je pijetizam težio posvećenju, zahtijevalo »krijepost«. (Posvećenje i krijepost su, dakle, ako ne isti, a ono ipak usporedni pojmovi: oba naglašavaju djelovanje u svjesnoj suprotnosti prema mrtvom vjerovanju.)

I izvan specifično kršćanskih vjerskih predodžbi u užem smislu, javili su se misaoni pokreti i duhovna strujanja djelujući kao reakcija protiv mrtvog vjerovanja i srodnog razmišljanja. Na početku ovog članka već se govorilo o Kantu: kada on kaže da je dobra i sama dobra volja, to znači: radi se o srcu, o uvjerenju. U činjenici da je to uvjerenje karakterizirano kao volja, otkriva se očito smjerenje na djelovanje. Posve jasno i razgovijetno Kant upozorava na dobro postupanje u kategoričkom imperativu (vidi gore!). Uostalom, kada pritom govori o »maksimi« postupanja, pokazuje to da on, što i ne smije biti drugačije, pritom ne zaboravlja na nužnost uvjerenja, dakle, da ne upada u pogrešku koja je naširoko vladala u srednjemu vijeku prije Luthera.

Ukažimo, osim na Kanta, u ovom kontekstu i na Goethea. Važne su riječi potkraj II. dijela »Fausta«: »Tko se u težnji uvijek pomuči, njega možemo izbaviti«. To prvenstveno znači: radi se o uvjerenju. Međutim, kako je ono kao težnja i muka pomaknuto u sferu volje, očito je jasno smjerenje prema djelovanju. Interesatno je, uostalom, kako te Goetheove riječi svojim značenjem i svojim zaključcima podsjećaju na riječi Wesleyja, utemeljitelja metodizma, izrečene davno prije Goethea: »Ne zaboravi: bit ćeš nagrađen prema tvom radu, a ne prema tvom uspjehu«. Posve odrješito, međutim, Goethe polaže vrijednost na djelovanje u velikom Faustovom monologu u I. dijelu tragedije, i to sljedećim riječima: »U početku bijaše djelo«. Značenje ovih riječi ostalo je do sadašnjeg vremena jedva pobijano načelo načina života, također i za kršćansku svijest.⁴⁴²

⁴⁴² Neka je spomenuto u ovom kontekstu: Abderhalden, Halle, »Ethik«, god. 12, sv. 4, str. 151: »Kada bih mogao ono što bih želio, zahtijevao bih... da se izdigne ono što je temeljno, naime, kršćanstvo djela«.

Schleiermacher, najvažniji kršćanski teolog protestantizma od vremena Luthera, dao je za pravo takvim spoznajama, a o pojmu posvećenja (kao što je rečeno, znači osvjedočenje vjerovanja u životu) je govorio opširno i u pozitivnom smislu te ga ugradio u svoje vjersko učenje.⁴⁴³

Vremenom je, tako, situacija postala ipak nešto veselijom. Kako se ponekad kaže, katolička je crkva u tom pogledu od protestantizma ponešto naučila. Je li tome tako ili nije, čini se sigurnim da je koješta, što se opravdano moglo predbaciti srednjovjekovnoj crkvi, sada uklonjeno ili barem nadaleko ublaženo. Isto se tako u protestantizmu načelno nadaleko napustilo stranputicu mrtvog vjerovanja u korist živog vjerovanja. Drugim riječima: radi se u smjeru kršćanstva života i djela. Kada bi barem taj put sve više postajao jedinim putem.

⁴⁴³ Schleiermacher, *Der christliche Glaube* itd., § 110–112.

Tri odsječka života: razmatranje o stihovima 2 Kor 5, 1–10 i o Apostolskom vjerovanju

Ponešto od pogleda na svijet potječe iz Biblije. Samo se to često zaboravlja. Tako je i s idejama koje prirodoznanstvenik i filozof Gustav Theodor Fechner (1801.–1887.) razvija u svojoj »Knjižici o životu nakon smrti« (1866.). Posve iste ideje nalazimo u »Velikoj teoriji nastave« (objavljene u cijelosti 1657.) Johanna Amosa Comeniusa (1592.–1670.), koji je jednako poznat kao pedagog i kao iskreni kršćanin i ispovjednik – bio je biskup češke bratske zajednice, korijena Herrnhutskog bratstva). Kod Fechnera se, kao i kod Comeniusa, u predstavljenom kontekstu radi o podjeli ljudskog života na tri odsječka. Od naročitog je značaja pritom dio, koji izlazi iz granica onoga što se u uobičajenoj govornoj uporabi razumije pod »ovim životom«, kao »život nakon smrti«, dio koji ne predstavlja samo zadnju fazu već je istodobno shvaćen i najvišim.

Davno, davno prije Fechnera i Comeniusa već je netko drugi tumačio ljudski život na sličan način, podijeljen u tri dijela, također s naročitim naglaskom na »život nakon smrti« bio je to apostol Pavao. Zasluga je Samuela Kellera (1859.–1924.) da je iznova ukazao na tu trodiobu i detaljno je raspravio u knjizi »Oslobođenje mrtvih« (u ranijem izdanju naslovljenu »Uskrснуće mesa«), objavljenj nakon rata 1914.–1918.

Naše razmatranje donosi izreke Pavla o trima odsječcima života, prema Drugoj poslanici Korinćanima (5, 1–10). One

odgovaraju trima odsječcima Isusova života o kojima čitamo u Apostolskom kreu. Ta su tri odsječka sljedeća:

Prvi odsječak:

U početku je život bio »u šatoru« (2 Kor 5, 1⁴⁴⁴) našeg tijela (također 2 Pt 1, 13–14⁴⁴⁵), u zemaljskom »stanu« (2 Kor 5, 2⁴⁴⁶) – u početku, osim toga, čak još u šatoru i stanu majčin-skog tijela – »u mesu« (Gal 2, 20;⁴⁴⁷ Fil 1, 24;⁴⁴⁸ Kol 2, 1⁴⁴⁹). Prva faza života je priprema za drugu (i konačno za treću). »Jer nismi mi uzalud postavljeni na ovaj svijet, ovdje trebamo sazrijeti za jedan drugi«. (Matthias Claudius.)

I Isus je najprije živio u šatoru i tjelesnom stanu. Preuzeo je meso i krv (Iv 1, 14a⁴⁵⁰): »[...] postavši ljudima sličan; obličjem čovjeku nalik« (Fil 2, 7). Vjerovanje naročito govori o posljednjem dijelu njegova čistoljudskog života: »*Trpio pod Poncijem Pilatom, razapet na križ, umro i pokopan*«.

⁴⁴⁴ »Dakako, znamo: ako se naša zemaljska kuća, ovaj šator, razvali, imamo zgradu koja potječe od Boga – vječnu kuću na nebesima – koja nije sagrađena ljudskom rukom«. (op. prev.).

⁴⁴⁵ »Pravo je, mislim, da vas dok sam u ovom šatoru, budim opomenom, svjestan da ću brzo napustiti svoj šator, kako mi i Gospodin naš Isus Krist očitova«. (op. prev.).

⁴⁴⁶ Jahr ovdje vjerojatno misli na prethodni stih, budući da 2 Kor 5, 2 glasi: »U ovome doista stenjemo i čeznemo da se povrh njega zaodjenemo svojim nebeskim obitavalištem;«. (op. prev.).

⁴⁴⁷ »Živim, ali ne više ja, nego živi u meni Krist. A što sada živim u tijelu, u vjeri živim u Sina Božjega koji me ljubio i predao samoga sebe za mene«. (op. prev.).

⁴⁴⁸ »ali ostati u tijelu potrebnije je poradi vas«. (op. prev.).

⁴⁴⁹ »Htio bih uistinu da znate koliko mi se boriti za vas, za one u Laodiceji i za sve koji me nisu vidjeli licem u lice:« Moguće je da je Jahr mislio ipak na Kol 2, 11: »U njemu ste i obrezani obrezanjem nerukotvorenim – svukoste tijelo puteno – obrezanjem Kristovim:«. (op. prev.).

⁴⁵⁰ »I Riječ tijelom postade« (op. prev.).

Drugi odsječak:

Čovjek je »svučen« (2 Kor 5, 4⁴⁵¹), ili »seli iz tijela« (2 Kor 5, 8⁴⁵²). Treba primijetiti: biti svučen ne treba uvijek i u svakom slučaju značiti biti posve gol. Može se – da dalje razvijamo slikovit način izražavanja Apostola – svući do košulje, može se obući u noćno rublje – i unatoč tome, opet se, prema široko rasprostranjenom uporabnom govoru, smije nazvati svučenim. Ali i kada je posve nag, čovjek, naposljetku, ne izlazi »iz svoje kože« (donekle također svojevrsne odjeće). Tako bi, nakon što čovjek odloži svoje zemaljsko tijelo, moglo postojati i nešto poput »međutijela« ili »duševnog tijela« (značajke koje rabi Keller).

Zajedno sa zemaljskom gornjom odjećom čovjeka nestaje svaka slabost i nesavršenost uvjetovana tjelesnošću, pa Pavao prepoznaje svlačenje tog tijela kao izbavljenje (Rim 7, 24⁴⁵³).

Budući da je ovo stanje ili mjesto »razodjenutosti« srednje od tri, može se nazvati »međumjestom«, »međukraljevstvom« ili »međusvijetom«. Novi zavjet ga (u grčkom izvoru) zove »Had« – riječju koju bismo mogli prevesti i kao podzemni svijet, kraljevstvo mrtvih, kraljevstvo pokojnika, kraljevstvo sjena, kraljevstvo duša ili duhova. Prema tome kako smo se potrudili da se dopadnemo Gospodinu (2 Kor 5, 9⁴⁵⁴), prema tome kako smo se ponašali u tjelesnom životu, bilo to dobro ili loše (2 Kor 5, 10⁴⁵⁵), zateći ćemo se u međukraljevstvu. Moguće je da ćemo se naći u stanju mirovanja

⁴⁵¹ »Da, i mi koji smo u ovom šatoru, stanjemo opterećeni jer nećemo da budemo svučeni, nego da se još obučemo da život iskapi što je smrtno« (op. prev.).

⁴⁵² »Da, puni smo pouzdanja i najradije bismo se iselili iz tijela i naselili kod Gospodina« (op. prev.).

⁴⁵³ »Jadan li sam ja čovjek! Tko će me istrgnuti iz ovoga tijela smrtonosnoga?« (op. prev.).

⁴⁵⁴ »Zato se i trsimo da mu omilimo, bilo naseljeni, bilo iseljeni« (op. prev.).

⁴⁵⁵ »Jer svima nam se pojaviti pred sudištem Kristovim da svaki dobije što je kroz tijelo zaradio, bilo dobro, bilo zlo« (op. prev.).

(Otk 14, 13⁴⁵⁶), nalik snu (1 Kor 11, 30⁴⁵⁷; 15, 20⁴⁵⁸; 1 Sol 4, 13–15⁴⁵⁹). No, čak i ako usnuće treba značiti smrt, čak i ako se riječ smrt doista i upotrijebi, ipak se još uvijek radi o stanju koje prestaje buđenjem odnosno uskrsnućem. Osim toga, ovo stanje ne smeta da se čuje glas Isusa (Iv 5, 25⁴⁶⁰; 1 Pt 4, 6⁴⁶¹). – Ili, pak, kraljevstvo duša može postati našim »zatvorom« (1 Pt 3, 19⁴⁶²), mjestom mučenja (Lk 16, 23–24⁴⁶³) – za nj se pronalazi oznaka »Tartar« (2 Pt 2, 4,⁴⁶⁴ prema grčkom i latinskom izvorniku). Napokon, možda nas očekuje i mjesto blaženstva: »Abrahamov dvor« (Lk 16, 22⁴⁶⁵), »raj« (Lk 23, 43⁴⁶⁶), »Elizej« u usporedbi s Tartarom spomenutim u drugoj Petrovoj poslanici, »što oko ne vidje, i uho ne ču, i u srce čovječje ne ude, to pripravi Bog onima koji ga ljube« (1 Kor 2, 9), tijesno zajedništvo s Isusom Kristom. Mislimo na riječi Isusa na križu. »A on će mu: ‘ Zaista ti kažem: danas ćeš biti

⁴⁵⁶ »I začujem glas s neba: ‘Piši! Od sada blaženi mrtvi koji umiru u Gospodinu! Da, govori Duh, neka otpočinu od svojih trudova! Jer prate ih djela njihova« (op. prev.).

⁴⁵⁷ »Zato su među vama mnogi nejak i nemoćni, i spavaju mnogi« (op. prev.).

⁴⁵⁸ »Ali sada: Krist uskrsnu od mrtvih, prvina usnulih!« (op. prev.).

⁴⁵⁹ »Nećemo da budete u neznanju, braćo, o onima koji su usnuli, da ne tugujete kao drugi koji nemaju nade. Doista, ako vjerujemo da je Isus umro i uskrsnuo, onda će Bog i one koji usnuše u Isusu, privesti zajedno s njime. Ovo vam uistinu velimo po riječi Gospodnjoj: mi živi, preostali za Dolazak Gospodnji, nećemo preteći onih koji su usnuli« (op. prev.).

⁴⁶⁰ »Zaista, zaista, kažem vam: dolazi čas – sada je! – kad će mrtvi čuti glas Sina Božjega i koji čuju, živjet će« (op. prev.).

⁴⁶¹ »Zato je i mrtvima naviješteno evanđelje da osuđeni doduše po ljudsku, u tijelu, žive po Božju – u duhu« (op. prev.).

⁴⁶² »U njemu otiđe i propovijedati duhovima u tamnici« (op. prev.).

⁴⁶³ »Tada, u teškim mukama u paklu, podiže svoje oči te izdaleka ugleda Abrahama i u krilu mu Lazara pa zavapi: ‘Oče Abrahamo, smiluj mi se i pošalji Lazara da umoči vršak svoga prsta u vodu i rashladi mi jezik jer se strašno mučim u ovom plamenu!« (op. prev.).

⁴⁶⁴ »Doista, ako Bog anđela koji sagriješije nije poštedio nego ih sunovratio u Tartar i predao mračnom bezdanu da budu čuvani za sud;« (op. prev.).

⁴⁶⁵ »Kad umrije siromah, odnesoše ga anđeli u krilo Abrahamovo. Umrije i bogataš te bude pokopan« (op. prev.).

⁴⁶⁶ »A on će mu: ‘ Zaista ti kažem: danas ćeš biti sa mnom u raju!« (op. prev.).

sa mnom u raj» (Lk 23, 43). Tom se zajedništvu s Isusom s čežnjom veselio i apostol Pavao: »Da, puni smo pouzdanja i najradije bismo se iselili iz tijela i naselili kod Gospodina« (2 Kor 5, 8; također Fil 1, 23⁴⁶⁷). S obzirom na navedeni pogled, koji je i u nas prisutan, molimo u pjesmi: »Pusti me da idem, pusti me da idem, da bih mogao vidjeti Isusa! Moja je duša puna čežnje da ga zauvijek zagrlim i stanem pred njegovo prijestolje« (Gustav Friedrich Ludwig Knak).

Spomenimo u ovom kontekstu i Johanna Heermanna i njegovu pjesmu »O, Bože, ti blagi Bože«, u čijoj se sedmoj kitici kaže: »Podigni k sebi gore dušu, k tvojim radostima«.

Kako je hodao Isus kada je razodjenuo svoju tjelesnost? Vjerovanje kaže: »*Šišao je do pakla*«.

To je teško razumljiva izreka i za ljude koji inače vjeruju: pa pakao je mjesto nepromjenjivog, vječnog prokletstva. Što će Isus tamo? Međutim, Isus doista i nije bio u »paklu«. Ali tako kaže Kredo samo u njemačkom prijevodu. U mjerodavnom temeljnom iskustvu na drugim jezicima govori se samo o podzemnom svijetu, dakle kraljevstvu pokojnika ili sjena ili duša ili duhova, o kojemu smo ranije već govorili. Tamo se Isus, prema Pismu i KREDU, zadržao od Velikog petka poslijepodne do Uskrsnje nedjelje rano ujutro i objavio Blagovijest »mrtvima« (1 Pt 4, 6⁴⁶⁸) i »propovijedao duhovima u zatvoru« (1 Pt 3, 19⁴⁶⁹).

Treći odsječak:

Čovjek je »*obložen*« (2 Kor 5, 4⁴⁷⁰). Od svakodnevne odjeće postaje svečana odjeća, od kolibe palača, od »prirodnog«

⁴⁶⁷ »Pritiješnjen sam od ovoga dvoga: želja mi je otići i s Kristom biti jer to je mnogo, mnogo bolje;« (op. prev.).

⁴⁶⁸ »Zato je i mrtvima naviješteno evanđelje da osuđeni doduše po ljudsku, u tijelu, žive po Božju – u Duhu« (op. prev.).

⁴⁶⁹ »Stoga oni koji po volji Božjoj trpe, neka dobrim djelima povjere duše svoje vjernom Stvoritelju« (op. prev.).

⁴⁷⁰ »Da, i mi koji smo u ovom šatoru, stenjemo opterećeni jer nećemo da budemo svučeni, nego da se još obučemo da život iskapi što je smrtno« (op. prev.).

tijela »duhovno« (1 Kor 15, 44⁴⁷¹), »uzvišeno« tijelo (Fil 3, 21⁴⁷²). Što se posijano pokvari, to nepokvareno uskrsne. Što se posije u nečasti, to uskrsne u dostojanstvu. Što se posije u slabosti, to uskrsne u snazi (1 Kor 15, 42–43⁴⁷³). I ovdje se, u osvrtu, prisjećamo pjesme Johanna Heermanna »O, Bože, ti blagi Bože«, čija sedma kitica (druga polovina) i osma kitica sadrže sljedeću molbu: »Priušti tijelu mjestašce u grobu pobožna kršćanina, da ima na svojoj strani svoj mir. Kada ćeš, onoga dana, mrtve probuditi, ispruži svoju ruku i do mojega groba, daj da se čuje tvoj glas i probudi moje tijelo i odvedi ga lijepo uzvišeno do izabrane hrpe«.

Dobar sažetak triju odsječaka života, u mjeri u kojoj se oni tiču ljudi, daje liturgija staropruske unije⁴⁷⁴ iz 1895. i nacrt nove liturgije koji je kasnije uslijedio, u obrascu koji se koristi pri pogrebima: »Nakon što se svemoćnom Bogu svidjelo da opozove našeg brata (sestru) iz ovoga života (1. odsječak), preporučamo njegovu (njenu) duši milosti Božjoj (2. odsječak) i polažemo njegovo (njeno) tijelo u Božju njivu – s nadom u uskrsnuće u vječni život po našem Gospodinu Isusu Kristu (3. odsječak)«.

Uz ovu posljednju toču obrasca treba još primijetiti: na ovaj nam se način događa slično što i Isusu, koji je doduše već »trećeg dana opet ustao iz mrtvih«. Naposljetku će se čitav svijet uzvisiti do novog neba i nove zemlje (2 Pt 3, 13;⁴⁷⁵ Otk 21, 1⁴⁷⁶).

⁴⁷¹ »sije se tijelo naravno, uskršava tijelo duhovno« (op. prev.).

⁴⁷² »snagom kojom ima moć sve sebi podložiti on će preobraziti ovo naše bijedno tijelo i suobličiti ga tijelu svomu slavnomu« (op. prev.).

⁴⁷³ »Tako i uskrsnuće mrtvih: sije se u raspadljivosti, uskršava u neraspadljivosti; sije se u sramoti, uskršava u slavi; sije se u slabosti, uskršava u snazi;« (op. prev.).

⁴⁷⁴ Evangelička crkva osnovana 1817. (op. prev.).

⁴⁷⁵ »Ta po obećanju njegovu iščekujemo *nova nebesa i zemlju novu*, gdje pravednost prebiva« (op. prev.).

⁴⁷⁶ »I vidjeh *novu nebo i novu zemlju* jer – prvo nebo i prva zemlja uminu; ni mora više nema« (op. prev.).

Prijelaz iz prvog životnog odsječka u drugi naziva se »smrću«. On je mrzak prirodnom osjećaju čovjeka. On ga nosi s više ili manje beznadnim prepuštanjem, nijemom tugom ili glasnim jadikovkama – poput djeteta koje je netom rođeno i koje upravo s vriskom napušta obložene omotače u majčinoj utrobi. To je lako shvatljivo; jer napuštanje stana, bio on i samo »kolibom«, donosi sa sobom neugodnosti, to zna svatko tko je izveo selidbu. I odlaganje odjeće znači naposljetku uvijek stanovitu iscrpljivost. Umiranje je, na odgovarajući način, slično rađanju – prema osjećanju, za čovjekovu je prirodu povezano s nelagodnom, i to ne samo umiranje, nego već i sama pomisao na nj.

Nije li pritom shvatljiva težnja da se »promijeni odjeća« bez da se prethodno dogodi razodijevanje, čežnja da se uopće ne odloži koliba, odjeća ovog tijela i života, već da se postigne »da život iskapi što je smrtno« (2 Kor 5, 4)? Prema Svetom pismu, na taj su način, bez da okuse smrt, k Bogu u Njegovo kraljevstvo primljeni Henok (Post 5, 24;⁴⁷⁷ Heb 11, 5⁴⁷⁸) i Ilija (2 Kr 2, 11⁴⁷⁹).

I premda će se pojedini kršćanin teško odvažiti da se nada nekoj vrsti posebne povlastice za sebe, svaki bi, međutim, rado pripadao onima koji doživljavaju povratak Gospodina još u toj tjelesnosti; jer tada bi težnja za trenutačnim »presvlačenjem« bez prethodnog »razodijevanja« bila ispunjena. Apostol Pavao dobro poznaje to očekivanje, tu čeznutljivu želju (2 Kor 5, 1–4;⁴⁸⁰ 1 Kor

⁴⁷⁷ »Henok je hodio s Bogom, potom iščeznu; Bog ga uze« (op. prev.).

⁴⁷⁸ »Vjerom Henok bi prenesen da ne vidi smrti te iščeznu jer ga je prenio Bog. Doista, prije prijenosa primio je svjedočanstvo da omilje Bogu« (op. prev.).

⁴⁷⁹ »I dok su tako išli i razgovarali, gle: ognjena kola i ognjeni konji stadoše među njih i Ilija u vihoru uzide na nebo« (op. prev.).

⁴⁸⁰ »Znamo, doista: ako se razruši naš zemaljski dom, šator, imamo zdanje od Boga, dom nerukotvoren, vječan na nebesima. U ovome doista stenjemo i čeznemo da se povrh njega zaodjenemo svojim nebeskim obitavalištem; dakako, ako se nađemo obučeni, ne goli. Da, i mi koji smo u ovom šatoru, stenjemo opterećeni jer nećemo da budemo svučeni, nego da se još obučemo da život iskapi što je smrtno« (op. prev.).

15, 51–53⁴⁸¹). Takva čežnja je i inače u duhu Svetog pisma. Jer, »svjedok za sve ovo govori: ‘Da, dolazim ubrzo!’« (Otk 22, 20). I time je dana molba: »Dođi, Gospodine Isuse!« (Otk 22, 20).

Tko, pak, nije pozvan na neposredni prijelaz, u konačnici ne zaostaje za onima koji jesu (1 Sol 4, 15⁴⁸²). Jer smrt, prema izgleda kao kraj svakog života, u stvarnosti je tek izbavljenje od slabosti i nesavršenosti (Rim 7, 24⁴⁸³), ulazna vrata u savršenije bivstvovanje, a umiranje nije drugo do li »povratak kući« (2 Kor 5, 8⁴⁸⁴).

A što je sa zrnom pšenice? (usp. 1 Kor 15, 36–38⁴⁸⁵). Ne čini li se kao da je »mrtvo« i da pri sjetvi biva »pokopanim«? Ali to umiranje, pokapanje i propadanje tek je privid. Uistinu, za zrno to znači naviranje i klijanje, buđenje skrivenih životnih sila, dok se ne podigne u životnim formama bogatijim nego dotad. »Još divnije sjeme pospremamo tugujući u utrobu zemlje i nadamo se da će iz lijesova procvasti ljepšeg udesa radi« (Schiller).

Treba, međutim, primijetiti da je, iz kršćanske perspektive, umjesto riječi »nadati se« bolje upotrijebiti »vjerovati«, u smislu: imati čvrsto, sigurno uvjerenje (Heb 11, 1⁴⁸⁶) i da je, u tom slučaju, tuga izgubila svoj najoštrij žalac.

⁴⁸¹ »Evo otajstvo vam kazujem: svi doduše nećemo usnuti, ali svi ćemo se izmijeniti. Odjednom, u tren oka, na posljednju trublju – jer zatrubit će – i mrtvi će uskrsnuti neraspadljivi i mi ćemo se izmijeniti. Jer ovo raspadljivo treba da se obuče u neraspadljivost i ovo smrtno da se obuče u besmrtnost« (op. prev.).

⁴⁸² »Ovo vam uistinu velimo po riječi Gospodnjoj: mi živi, preostali za Dolazak Gospodnji, nećemo preteći onih koji su usnuli« (op. prev.).

⁴⁸³ »Jadan li sam ja čovjek! Tko će me istrgnuti iz ovoga tijela smrtonosnoga?« (op. prev.).

⁴⁸⁴ »Da, puni smo pouzdanja i najradije bismo se iselili iz tijela i naselili kod Gospodina« (op. prev.).

⁴⁸⁵ »Bezumnice! Što siješ, ne oživljuje ako ne umre. I što siješ, ne siješ tijelo buduće, već golo zrno, pšenice – recimo – ili čega drugoga. A Bog mu daje tijelo kakvo hoće, i to svakom sjemenu svoje tijelo« (op. prev.).

⁴⁸⁶ »A vjera je već neko imanje onoga čemu se nadamo, uvjerenost u zbiljnosti kojih ne vidimo« (op. prev.).

Obje usporedbe, s rađanjem i sa sjetvom, podsjećaju na to da umiranje ne izgleda kao katastrofalan događaj, već silna promjena – barem za onoga koji tu promjenu još nije i sam izveo. A to su svi ljudi na ovome svijetu. Tko će, pak, umiranje moći promatrati *unatrag*, taj će, vjerojatno, zaključiti da ono uopće nije bilo tako katastrofalno, tako silovito, kako je *ranije* izgledalo! U tom bi slučaju i tu najbolju predodžbu pružila Pavlova usporedba smrti s razodijevanjem ili s izlazom iz kolibe, iz 2 Kor 5, 1 i dalje:⁴⁸⁷ kada naša duša napušta ovo tijelo, onda to, promatrano naknadno, možda nije nelagodnije nego kada odlažemo odjeću ili samo dio odjeće, i ponekad nalazimo da je dotični komad ipak bio doista neudoban i manjkav i da se već sada mnogo bolje osjećamo.

Ili je to, kao kada bismo preko praga kolibe ili neke druge ljudske građevine iskoračili u veliku, slobodnu prirodu. Ili stupamo, takoreći, iz uskog predsoblja s malobrojnim malim mutnim prozorima u široku, svijetlu dvoranu s nezakrivenim pogledom. A to je ipak, u svakom slučaju, veliko poboljšanje.

Prijelaz iz drugog životnog odsječka u treći je »uskrsnuće«, »uskrsnuće mesa« (ili tijela), kako se izražava Apostolski vjerovanje u trećem članku. Ono znači otkupljenje našeg tijela (Rim 8, 23⁴⁸⁸). Znanje o tome na koji će se način uskrsnuće odvijati nije nam dano, kao što ne možemo ni zamisliti kako se odigralo uskrsnuće Isusa ranog Uskršnjeg jutra. Jedno smo ipak u vjeri čvrsto prihvatili, naime to da »Krist uskrsnu od mrtvih, prvina usnulih! [...], tako će i u Kristu svi biti oživljeni« (1 Kor 15, 20–22; 6, 14;⁴⁸⁹ 2 Kor

⁴⁸⁷ »Znamo, doista: ako se razruši naš zemaljski dom, šator, imamo zdanje od Boga, dom nerukotvoren, vječan na nebesima. U ovome doista stenjemo i čeznemo da se povrh njega zaodjenemo svojim nebeskim obitavalištem; dakako, ako se nađemo obučeni, ne goli. Da, i mi koji smo u ovom šatoru, stenjemo opterećeni jer nećemo da budemo svučeni, nego da se još obučemo da život iskapi što je smrtno« (op. prev.).

⁴⁸⁸ »Ali ne samo ono! I mi koji imamo prvine Duha, i mi u sebi uzdišemo iščekujući posinstvo, otkupljenje svoga tijela« (op. prev.).

⁴⁸⁹ »Ta Bog koji je Gospodina uskrisio i nas će uskrisiti snagom njegovom« (op. prev.).

4, 14⁴⁹⁰). »Jer svima nam se pojaviti pred sudištem Kristovim da svaki dobije što je kroz tijelo zaradio, bilo dobro, bilo zlo« (2 Kor 5, 10).⁴⁹¹ S time uspoređujemo vjerovanje: Isus se »uzdigao na nebo, sjedeći zdesna Bogu, svemogućem ocu, odakle će doći da bi sudio živima i mrtvima«.

⁴⁹⁰ »Ta znamo: onaj koji je uskrisio Gospodina Isusa i nas će s Isusom uskrisiti i zajedno s vama uza se postaviti« (op. prev.)

⁴⁹¹ Jahr ovaj citat slobodno kombinira s dijelom stiha 2 Kor 5, 9: »Zato se i trsimo da mu omilimo [...]« (op. prev.).

Nedjelja – svjetovni blagdan: razmatranje uz članak 16. nacрта Ustava

Neradna nedjelja ni u kom slučaju nije tekovina kršćanskog podrijetla. Židovstvo je imalo i ima dan mirovanja od rada. Ali to nije nedjelja, već subota, takozvani sabat. Njega su se pridržavali i kršćani dok god su pripadali židovskoj zajednici. Ali to je, zapravo, bio slučaj samo u maloj Palestini, a i tamo tek tijekom nekoliko desetljeća. Kršćani su većinom bili rimski građani i kao takvi nisu imali povoda slaviti sabat. A drugoga, rimskoga svakotjednog dana odmaranja od rada nije bilo, barem tada još ne. To se promijenilo 321. godine po našem računanju vremena: tada je u Rimskom carstvu nedjelja zakonom uvedena kao dan odmora od rada. I po tome je taj dan u potpunosti državna, svjetovna, a ne Crkvena ili kršćanska ustanova.

Zato je, do današnjeg dana, ostalo svjetovno i ime: njem. *Sonntag* = Dan Sunca. – Već su Rimljani imali sedmodnevni tjedan, s nazivima po sedam planeta, ili po onome što se tada njima smatralo: nedjelja = Dan Sunca, ponedjeljak = Dan Mjeseca, utorak = Dan Marsa, srijeda = Dan Merkura, četvrtak = Dan Jupitera, petak = Dan Venere, nedjelja = Dan Saturna. Budući da se Sunce ljudima čini najvećim zvijezdom među tim nebeskim tijelima i budući da je njegov značaj za Zemlju i sav zemaljski život vrlo velik, razumljivo je da se Danu Sunca prida takav poseban položaj među danima u tjednu.

K tome dolazi i drugo: budući da Sunce, osim toga, uživa i religijsko štovanje, nedjelja je od početka imala takoreći religijski prikus, i to poganski. Nije ni čudo: nije li car Konstantin, koji je donio zakon o nedjelji, do zadnjeg časa svog života bio poganin?

No, taj će dan dobro poslužiti upravo kršćanima. Oni su svoju Božju službu mogli prakticirati mnogo svečanije nego dotad. Tako je nedjelja za njih bila i jest pravi »*donatio Constantini*«, Konstantinov dar.

Dakle, nedjelja je bila ustanovom države, bez obzira na religiju i kredo. A tako je, slično, i danas. Usporedimo weimarski Ustav od 11. kolovoza 1919., 2. glavni dio, 3. odsječak, članak 139.: »*Nedjelja... kao dan odmora od rada i duševnog uzdizanja zakonski [je] zaštićena*«. Da je nedjeljni odmor dosti i naširoko i provoden, plod je prije svega borbe posloprimaca za svoje pravo. U svakom je slučaju nedjelja tada, kao i danas, dobro poslužila i kršćanima. Na to upozorava i okolnost da se citirani članak 139. Ustava nalazi u odsječku o religiji i religijskim zajednicama.

Od aktualnog je interesa nacrt Ustava Njemačke Demokratske Republike koji je 1946. zgotovila Socijalistička stranka jedinstva Njemačke (SED). U članku 16. nacrt nedjelju, kao dan odmora od rada, stavlja pod zaštitu zakona.⁴⁹²

Ova odredba nije povezana s odredbama o religiji i religijskim zajednicama, već s onima o zaštiti radnog naroda. Ovdje se nedjelja, isto tako, pojavljuje zajedno s drugim blagdanima i s 1. svibnja. Ukratko: nedjelja se ovdje ukazuje kao posve svjetovni blagdan, u potpunom suglasju sa svojim nastankom.

Prema tome, nedjelja nije toliko dar kršćanstva svijetu, već prije dar svijeta kršćanima. U svakom slučaju, nedjelja nije tu radi jedne jedine ili povlaštene uporabe, već na opravdano zajedničko korištenje (opravdano u smislu članka 33. nacrta Ustava⁴⁹³). Slaviti je mogu svi, bez razlika prema kredo, vjerovanju (ili nevjerovanju) i pogledu na svijet, kako god im drago: sportom i igrom, putovanjem ili šetnjom, veselom druželjubivošću, mirom ili bavljenjem svojim sklonostima, odlaskom u crkvu ili drugačijim prakticiranjem vjere.

⁴⁹² Nacrt Ustava, članak 16.: »... Nedjelja, blagdani i 1. svibnja su dani odmora od rada i stoje pod zaštitom zakona ...«.

⁴⁹³ Nacrt Ustava, članak 33.: »Sloboda vjerovanja i savjesti i nepomućeno prakticiranje religije stoje pod zaštitom zakona ...«.

Prakršćanska zajednica

Komunistički manifest govori, između ostaloga, i o čitavom nizu socijalističkih sustava i pokusa koji su postojali više literarno nego stvarno i koji su, uostalom, nosili utopistički karakter.

U tom se kontekstu može promatrati i prakršćansku zajednicu, bolje rečeno: »zajednicu Isusa« i kruga učenika, koja je, u odnosu na takozvani kršćanski socijalizam sadašnjeg doba, danas opet od posebnog interesa.

Spomenimo da je, još pred više od stotinu godina, *Wilhelm Weitling*, jedan od prvih njemačkih socijalista, u svojoj »Blagovijesti jadnog grešnika« propovijedao prakršćanski komunizam. Spomenimo i djelo o prakršćanstvu *Karla Kautskog*.

Da bismo prakršćansku zajednicu ispravno prepoznali i shvatili, moramo se latiti njena utemeljitelja, samog *Isusa*. Za njega i njegovo učenje je značajan odsječak Besjede na gori, koji počinje rečenicom: »Ne zgrćite sebi blago na zemlji [...]«, ⁴⁹⁴ a na čijem se kraju kaže: »Ne možete služiti Bogu i bogatstvu«, ⁴⁹⁵ tj. imetku, utoliko manje što se bogatstvo (*Mamon*) prepoznaje uvijek i u svakom slučaju nepravednim.

Služiteljima se bogatstva, tj. bogatima i posjednicima, kaže: »Ali jao vama, bogataši [...]; jao vama koji se sada smijete: jadikovat ćete i plakati! Jao vama kad vas svi budu hvalili!« ⁴⁹⁶

To su vrlo radikalni pogledi i vrlo jaki izrazi koje bi se moglo po volji još umnožiti. A kako bi Isus tek sudio o sta-

⁴⁹⁴ Mt 6, 19 (op. prev.).

⁴⁹⁵ Mt 6, 24 (op. prev.).

⁴⁹⁶ Lk 6, 24–26 (op. prev.).

njima i praksama gospodarskog života u novijim vremenima: kada profit nekog poduzeća trajno raste, ali kada radnici, koji, konačno, ipak bitno pridonose ostvarenju tog profita, bivaju otpravljeni s oskudnim plaćama, a kupci proizvoda o kojima se radi moraju i dalje plaćati neumanjeno visoke cijene?! Kada se proizvodnja, radi profita, ograničava, a već postojeća roba zadržava ili čak uništava, iako milijuni ljudi trpe nestašicu? Kada mora teći krv, nebrojeni ljudi gube živote i zdravlje i nastaje bezimena bol, sve zbog nepravednog bogaćenja?! Kako bi sudile kršćanske crkve današnjice, da su u tom pogledu sačuvale Isusov duh?

No, što je razlog takvom stavu Isusa? Po čemu je bogatstvo, blago, imetak uopće, nepravda? – To doznajemo iz razgovora Isusa s jednim bogatašem, koji čitamo u evanđeljima po Mateju, Marku, Luki i u Evanđelju po Nazarenima,⁴⁹⁷ a u kojemu Isus odgovara otprilike ovim riječima bogatašu koji tvrdi da se ravna strogo prema Božjem zakonu: »Kako to možeš tvrditi? Zakon zahtijeva da svoga bližnjega voliš kao sebe sama! Ali pogledaj sada koliko tvojih sunarodnjaka, zamotani u prnje, trpe i umiru od gladi. A tvoja kuća je puna mnogih dobara i nikada njima ne dopadne nešto od toga!«⁴⁹⁸ – Vidi se da je Isus bio odlučan, bezuvjetan pobornik socijalne pravde, ljudskosti i ljubavi prema ljudima, svakako s religioznom primjesom u obrazlaganju.

Stoga je Isus od svojih pristaša zahtijevao da se odreknu svake osobne imovine. I on sam postupao je sukladno tome: napustio je svako osobno vlasništvo. Suzdržavao se svakog unosnog privređivanja i živio od dobrovoljnih darova. Sa svojih je dvanaest učenika čuvao potpunu zajednicu dobara i uopće s njima živio u zajednici.

⁴⁹⁷ *Nazaräerevangelium* (engl. *The Gospel of the Nazaraeans*), apokrifno evanđelje s velikim sličnostima Evanđelju po Mateju (op. prev.).

⁴⁹⁸ Možda Jahr misli na: Kaže mu mladić: »Sve sam to čuvao. Što mi još nedostaje?« Reče mu Isus: »Hoćeš li biti savršen, idi, prodaj što imaš i podaj siromasima pa ćeš imati blago na nebu« (Mt 19, 20–21) (op. prev.).

Poslije njegove smrti učenici su nastavili zajednički živjeti i prihvatili u zajednicu mnoge nove članove. Riječa zajednica u grčkome se temeljnom tekstu naziva »koinonia«, u latinskom prijevodu »communio«. S time je u vezi današnja riječ komunizam. I doista se može govoriti o komunizmu prvih kršćana.

Ovaj komunizam, međutim, valja odrediti kao utopizam. Uopće vrijeme Isusa i Isusove zajednice još dugo nije bilo zrelo za socijalističku misao, a još manje za njenu provedbu. »Isusova zajednica«, stoga, od samog početka nije mogla dugo ostati na životu. Da je opstala stanovito vrijeme ima zahvaliti vjerskim razlozima, osobito entuzijastičkom očekivanju tobožnjeg bliskog predstojećeg Isusova povratka. Usprkos tome je »Isusova zajednica«, ova praćelija današnjih kršćanskih crkava, polako odumirala prema svome kraju.

Zato su se izvan Palestine, u čitavom Rimskom carstvu, širile pavlinske zajednice, tako da je *Pavao* postao drugim, možda i pravim, utemeljiteljem kršćanstva. Tijekom stoljeća su se ove zajednice razvile u Rimsku crkvu koja je preživjela – zapravo je tada tek nastala – kada je Rimsko carstvo pretvoreno u ruševine.

Pavao, koji jedva da je imao ikakve veze s prakršćanskom »Isusovom zajednicom« u Jeruzalemu, a uopće nikakve sa samim povijesnim Isusom, po svoj prilici ideje i praksu Zajednice uopće nije vidio.

Nadalje treba obratiti pažnju na sljedeće: suprotno Isusu i njegovim učenicima, Pavao je bio učeni teolog. To je karakteristično za cjelokupnu budućnost: vođenje Crkve tijekom vremena prešlo je isključivo u ruke teološke učenosti i svećeničke službe.

Radi se o ovome: teologija i Crkva u pravilu su – upravo u suprotnosti s laicizmom, tj. s jednostavnim ljudima koji nisu opterećeni teologijskim i Crkvenim posebnim interesima – slabo sklonim napretku, prije konzervativnim, ako ne i reakcionarnim.

Kako općenito, tako to vrijedi osobito za političko-socijalni dio, utoliko više što vrlo brzo pravu supstancu Crkvenog puka nisu činili siromašni, najsiromašniji, jednostavni ljudi, već posjednici, imućni, najmoćniji i njihovi pristaše. Dakako, na siromašne se nije zaboravilo. Oni su, međutim, postali tek objektom kršćanskog djelovanja iz ljubavi, tj. organizirane i privatne skrbi za siromašne, postali su primaoci milostinje.

Kada je u XIX. stoljeću postupno sazrelo vrijeme za socijalizam, to nije proizašlo od učenih teologa i Crkvenih ljudi, već od teoloških laika i ljudi bez Crkvene funkcije – baš kao jednom ranije u Isusa i njegove zajednice. To nije proizašlo ni od imućnih i vladajućih klasa, već je to bio pokret takozvane najniže, radničke klase – baš kao nekoć. Utemeljitelji modernog znanstvenog socijalizma privlačili su na sebe mržnju i progon, i, da je za to bilo bilo kakve mogućnosti, Marxa i Engelsa bi vjerojatno jednako uklonili kao i svojedobno Isusa.

A kršćanske Crkve danas? – Kada već nisu porodile ono što su mogle i trebale poroditi, naime socijalizam, trebale bi ga barem naknadno priznati. S vremenom će to svakako i učiniti. U svakom bi slučaju nastupanje kršćansko-socijalnih i religijskih socijalista – i to ne samo od današnjeg dana – trebalo cijeniti kao simptom razvitka u tom pravcu. Ali, s obzirom na njeno dosadašnje naslijeđe, taj razvitak Crkvi neće biti jednostavan.

Dodatak: Kronologija objavlivanja djela Fritza Jahra

Izvorne publikacije

1. »Weltsprache und Weltsprachen«. *Mittelschule* 38, br. 13 (1924): 96–97.
2. »Der Tonsatz als Unterrichtsmethode«. *Mittelschule* 40, br. 9 (1926): 108–109.
3. »Wissenschaft vom Leben und Sittenlehre«. *Mittelschule* 40, br. 45 (1926): 604–605.
4. »Bio-Ethik: eine Umschau über die ethischen Beziehungen des Menschen zu Tier und Pflanze«. *Kosmos* 24, br. 1 (1927): 2–4.
5. »Der Tod und die Tiere: eine Betrachtung zum 5. Gebot«. *Mut und Kraft* 5, br. 1 (1928): 5–6.
6. »Tierschutz und Ethik in ihren Beziehungen zueinander«. *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 4, br. 6–7 (1928): 100–102.
7. »Soziale und sexuelle Ethik in der Tageszeitung«. *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 4, br. 10–11 (1928): 149–150.
8. »Wege zum sexualen Ethos«. *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 4, br. 10–11 (1928): 161–163.
9. »Zwei ethische Grundprobleme in ihrem Gegensatz und in ihrer Vereinigung im sozialen Leben«. *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 6 (1929): 341–346.
10. »Gesinnungsdiktatur oder Gedankenfreiheit? Gedanken über eine liberale Gestaltung des Gesinnungsunterrichts«. *Die neue Erziehung* 12 (1930): 200–202.
11. »Kind und Technik«. *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 9, br. 6 (1933): 400–402.

12. »Vom Leben nach dem Tode: aus J. A. Comenius *Didactica magna*«. *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 10 (1933): 50–51.
13. »Unser Zweifel an Gott: subjektive Gedanken beim Thema eines Anderen«. *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 10 (1933): 115–116.
14. »Drei Studien zum 5. Gebot«. *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 11 (1934): 183–187.
15. »Jenseitsglaube und Ethik in Christentum: eine nachösterliche Betrachtung«. *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 11 (1934): 217–218.
16. »Die sittlich-soziale Bedeutung des Sonntags«. *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 11 (1934): 361–363.
17. »Zweifel an Jesus: eine Betrachtung nach Richard Wagners 'Parsifal'«. *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 11 (1934): 363–364.
18. »Ethische Betrachtungen zu innerkirchlichen Glaubenskämpfen«. *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 12 (1935): 58–61.
19. »Glaube und Werke in ihrem Gegensatz und in ihrer Vereinigung«. *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 12 (1935): 260–265.
20. »Drei Abschnitte des Lebens: eine Betrachtung nach II. Korinther 5, 1–10 und nach dem Apostolischen Glaubensbekenntnis«. *Nach dem Gesetz und Zeugnis* 38 (1938): 182–188.
21. »Der Sonntag – ein weltlicher Feiertag: eine Betrachtung zu Artikel 10 des Verfassungsentwurfs«. *Einheit – Theoretische Zeitschrift des wissenschaftlichen Sozialismus* 2, br. 6 (1947): 607–608.
22. »Urkrystliche Communio«. *Einheit – Theoretische Zeitschrift des wissenschaftlichen Sozialismus* 3, br. 3 (1948): 187–189.

Kasnija izdanja na njemačkom jeziku
(transliteracija u latinicu)

1. *Aufsätze zur Bioethik 1927–1938*. Serija *Medizinethische Materialien*, svezak 187. Pogovor i reference: Hans-Martin Sass. Bochum: Zentrum für Medizinische Ethik, prosinca 2010. (sadrži sve članke navedene pod naslovom »Izvorne publikacije« osim članaka pod brojevima 1, 2, 3, 11, 12, 21 i 22);
2. *Aufsätze zur Bioethik 1927–1947*. Serija *Medizinethische Materialien*, svezak 187. Pogovor i reference: Hans-Martin Sass. 2. dopunjeno izdanje. Bochum: Zentrum für Medizinische Ethik, rujna 2011. (sadrži sve članke osim članaka br. 1, 2, 3, 11, 12 i 22);
3. *Aufsätze zur Bioethik 1927–1947: Werkausgabe*. Uredili Arnd T. May i Hans-Martin Sass. Münster: Lit, 2012. (sadrži sve članke osim članaka br. 1, 2, 3, 11 i 22).

Prijevod na engleski jezik
(Irene Miller i Hans-Martin Sass)

1. *Selected Essays in Bioethics 1927–1934*. Serija *Medizinethische Materialien*, svezak 186. Pogovor i reference: Hans-Martin Sass. Bochum: Zentrum für Medizinische Ethik, studenog 2010. (sadrži prijevode članaka navedenih pod naslovom »Izvorne publikacije« pod brojevima 4, 6, 7, 9, 10 i 14);
2. *Essays in Bioethics and Ethics 1927–1947*. Serija *Medizinethische Materialien*, svezak 188. Preveli Irene M. Miller i Hans-Martin Sass. Pogovor: Hans-Martin Sass. Bochum: Zentrum für Medizinische Ethik, svibnja 2011. (sadrži sve Jahrove članke – uključujući i pre-tisak članka pod br. 4 – osim članaka navedenih pod br. 1, 2, 3, 11, 12 i 22);

3. *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*. Uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass. Münster: Lit, travnja 2012. (sadrži sve Jahrove članke osim članaka navedenih pod br. 1, 2, 3, 11, 12 i 22).

Prijevodi na portugalski jezik
(ADL Traduções)

1. *Bioethikos* (časopis u izdanju Sveučilišta sv. Kamila u São Paulu; gl. urednici Leo Pessini i William Saad Hossne) 5, br. 3 (srpnja/rujna 2011): 243–268 (sadrži sve Jahrove članke osim članaka navedenih pod br. 1, 2, 3, 11, 12 i 22);
2. *Ética e Bioética Clínica no Pluralismo e Diversidade: teorias, experiências e perspectivas*, uredili Leo Pessini, Christian de Paul de Barchifontaine, William Saad Hossne i Márcio Fabri dos Anjos. São Paulo: Centro Universitario São Camilo/Idéias & Letras, svibnja 2012., str. 439–482 (sadrži sve članke osim članaka br. 1, 2, 3, 11 i 22).

Pogovor

Fritz Jahr je otkriven prije punih petnaest godina. S jedne strane fascinira pratiti širenje njegovih ideja i uopće spoznaje o njemu diljem svijeta. S druge strane, znakovito je kako mnogi pojedinci nastoje paralelno umanjiti Jahrov značaj, osjećajući u njemu »prijetnju« za svoja dotadašnja postignuća i vjerovanja. Tako, primjerice, *American Journal of Bioethics* nije želio objaviti rad o Jahru podastrijet 2010., s uredničkim »objašnjenjem« da je taj časopis »pisao o Potteru, pa i produbljivanju Potterove ideje«. U nas, u Hrvatskoj, bilo je filozofa koji su zazirali od »bioetike« kao termina (Milan Kangrga), kao i liječnika (Niko Zurak), dok drugi ime prihvaćaju, ali bavljenje uporno poistovjećuju s medicinskom etikom (Goran Ivanišević). Naravno, to nije rijedak slučaj u svijetu: Don Marquis je, na jednom skupu u Beogradu, na svoj arogantan način rekao da »ne zna razliku između medicinske etike i bioetike«, a Robert Veatch je u knjizi naslovljenoj »Priča o bioetici« objavio poglavlje o teoriji medicinske etike.⁴⁹⁹

Možda bi jednom konačno trebalo reći da je medicinska etika etika medicinskih zanimanja, dakle, jedna u nizu posebnih profesionalnih etika. Budući da izraz *medicina* izvorno podrazumijeva liječenje, termin medicinska etika nije posve odgovarajući. Međutim, ovdje ga treba shvatiti u najširem smislu: dakle, tako da obuhvaća preventivu, kurativu i rehabilitaciju, kao i sve tzv. pretkliničke grane koje ulaze u sustavno medicinsko obrazovanje (anatomija, fiziologija itd.).

⁴⁹⁹ Robert M. Veatch, »Revisiting *A Theory of Medical Ethics*: main themes and anticipated changes«, u *The Story of Bioethics: From Seminal Works to Contemporary Explorations*, uredili Jennifer K. Walter i Eran P. Klein (Washington, DC: Georgetown University Press, 2003), 67–89.

Medicinska etika se dijeli na liječničku, sestrinjsku i druge medicinske etike, a bavi se odnosom prema bolesniku/pacijentu, odnosom prema kolegama (iste struke) i odnosom prema pripadnicima drugih medicinskih/zdravstvenih struka.

U okviru istraživanja, proučavanja i promišljanja ovih odnosa, medicinska etika se osobito bavi etički problematičnim pitanjima pojedinih medicinskih struka i specijalizacija (psihijatrija, epidemiologija, obiteljska medicina i dr.) te opće-prihvaćenim etičkim načelima istraživanja (osobito u medicini/zdravstvu).

Odnos prema bolesniku/pacijentu razmatra se naročito u kontekstu općih principa autonomije, neškodljivosti, dobroćinstva, pravednosti i drugih (integritet, ranjivost), kao i posebnih načela privatnosti, povjerljivosti i dr. te posebnih pitanja priopćavanja dijagnoze/prognoze i sl. Napokon, u okviru svake nastave iz medicinske etike mora biti uključeno i upoznavanje s etičkim kodeksima dotične profesije, i to komparativno prema vrijedećoj pravnoj regulativi.

Bioetika, za razliku od medicinske etike, jest etika teme («etika života»), tj. disciplina (dakle, uči se, poučava i proučava) koja se bavi problemima zauzimanja stava i odlučivanja (kolektivno, u povjerenstvima, i individualno) o životu, svim njegovim oblicima (čovjek, životinja, biljka) i razvojnim stadijima. Bioetika ima više elemenata religije (nedokazanost i nedokažljivost stavova, prozelitizam, ravnopravnost različitih, pa i oprečnim gledišta) nego znanosti kako se ona u prirodoslovlju i medicini našeg doba pretežito shvaća («znanovanost na dokazima», objektivnost, ponovljivost, jednodznačnost, sustavnost). Treba napustiti pogrešne i proizvoljne interpretacije bioetike kao izvedenice iz *biological sciences* i *ethics* (V. R. Potter), svođenje na medicinsku etiku (po georgetownskom modelu), lociranje u sklop *life sciences* (W. Reich) i sl. Bioetiku ne treba po svaku cijenu širiti obuhvatom bavljenja jer se riskira njeno obuhvaćanje svega, dakle, ničega.

Tipične teme bioetičkog bavljenja bile bi, stoga: pobačaj, eutanazija, presađivanje tkiva i organa, kulturom uvjetovana

mutilacija tijela, manipulacija genomom (uključujući kloniranje), matičnim stanicama, embrijem i fetusom, vegetarijanstvo/veganizam i drugi alternativni načini prehrane, pokusi na životinjama te etika čovjekova odnosa prema biljkama. U nastavnom pristupu ovim temama prije svega treba ponuditi pregled stavova različitih religija i različitih nacionalnih zakonodavstava. Osim toga, u skladu s načelima društveno-humanističkih disciplina, u nastavi bioetike, kao i u nastavi medicinske etike, veliku pažnju treba posvetiti povijesnom razvoju ideja, kao i modalitetima bioetičkog promišljanja (pluriperspektivizam i integrativna bioetika, bioetička povjerenstva i dr.).

Premda postoje utemeljeni prigovori da bioetika, ovako shvaćena, ne nudi rješenja koja bi se mogla izravno primijeniti u praksi (za razliku od, recimo, pragmatičko-principalistički postavljene georgetownске »nove medicinske etike«), pa stoga nije u skladu ni s Gillonovom idejom da nastava bioetike ima služiti usvajanju ispravnih obrazaca donošenja odluka a ne posljedičnim dobivanjem boljih liječnika i ljudi, treba jasno reći da bi orijentacija nastave bioetike trebala biti kako prema obrazovanju (prije svega informiranju) tako i prema odgoju studenata (u smislu samostalnog interdisciplinarnog promišljanja, ali i ponašanja, u skladu s Edinburškom deklaracijom iz 1988.), pa bi, stoga, nastava trebala biti tako koncipirana da ne postavlja neposredni praktični aspekt svog sadržaja kao jedini, pa ni prioritetni cilj. Ovime bi se nastava pokušala suprotstaviti općenitijim društvenim i akademskim trendovima koji, između ostaloga, rezultiraju manjom etičkom senzibiliziranošću studenata završnih godina medicine (prema studiji provedenoj na splitskom Medicinskom fakultetu⁵⁰⁰).

⁵⁰⁰ Darko Hren, Matko Marušić i Ana Marušić, »Regression of moral reasoning during medical education: combined design study to evaluate the effect of clinical study years«, *PlosOne* 6, br. 3 (2011): 1–9.

Uključivanje ideja Fritza Jahra u znanstveno promišljanje i nastavu podrazumijeva shvaćanje bioetičke misije kao šire društvene zadaće kvalitetnijeg općenitog i stručnog odgoja i obrazovanja, ali i razvijanja svijesti o međuovisnosti ljudskog zdravlja, odnosa prema ne-ljudskim živim bićima i okolišu.

Nerijetko se u recentnim tekstovima članaka, knjiga ili čak doktorskih radova iz bioetike, sreće fusnota ili kakav paragraf o Jahru, ali nemušto uklopljen u »klasičnu« priču o Potterovom »otkriću« bioetike«. Pionir bioetike (Potterove, jasno) u Argentini i Latinskoj Americi, José Alberto Mainetti, osnivač i urednik časopisa *Quirón* (Hiron), pak, za članak H.-M. Sassa o Jahru u jednom Uvodniku kaže da »donosi povijesnu i globalnu viziju discipline rođene u sjevernoameričkoj kolijevci početkom '70-ih«.⁵⁰¹

Hrvatski bioetičari među prvima su prepoznali živost i upotrebljivost Jahrovih ideja u širenju koncepta bioetike kao »nove medicinske etike« na život, sve njegove aspekte i pojavnosti. Okupljanje po prvi puta za stolom manje-više svih relevantnih zagovaratelja europeizacije bioetike, u sklopu međunarodne konferencije »Fritz Jahr i europski korijeni bioetike« (Rijeka/Opatija, ožujka 2011.) i šestomjesečnog projekta *EuroBioNethics*, rezultiralo je gostovanjima na konferencijama, pozvanim predavanjima, objavama knjiga, članaka, teksta Riječke deklaracije o budućnosti bioetike i drugih priloga u nizu znanstvenih časopisa i mrežnih stranica u Europi, Aziji, Sjevernoj i Južnoj Americi. Zahvaljujući razvojnom projektu Sveučilišta u Zagrebu, pokrenute su pripreme pokretanja doktorskog studija iz integrativne bioetike i osnivanja centra izvrsnosti koji bi obuhvatio, kao komplementarne jedinice, postojeći Referalni centar za bioetiku u jugoistočnoj Europi u Zagrebu, Dokumentacijsko-istraživački centar za europsku bioetiku »Fritz Jahr« pri Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Rijeci (u osnivanju) i centar pri Pravnom fakultetu u Splitu

⁵⁰¹ José Alberto Mainetti, »Editorial«, *Quirón – Revista de Bioética y Humanidades Médicas* 41, br. 2 (2011): 4.

(također u osnivanju), čijom bi jezgrom bila hemeroteca Nikole Viskovića.

Na svu sreću, dobru vijest ili ideju (kao ni *Reuters*) nije lako zaustaviti, pa čak niti bitnije usporiti: kao i voda, one uvijek iznađu putove proboja i širenja, sve dok nailaze na tle koje ih je, ožednjelo, spremno primiti. Tako je i s Fritzom Jahrom, jednostavnim i skromnim učiteljem koji se vinuo do bioetičke senzacije početka XXI. stoljeća. Knjiga koju držite u ruci druga je koja sadrži ime Fritza Jahra u naslovu i prva u potpunosti posvećena njemu. To je, ukupno gledajući, deveto re-izdanje radova F. Jahra (u nepune dvije godine), ali prvo kompletno, koje sadrži sve poznate članke. U ovoj su knjizi Jahrovi radovi objavljeni na četvrtom jeziku, odnosno, po prvi puta u hrvatskom prijevodu: nepotpune zbirke Jahrovih članaka dosad su bile objavljene na njemačkom, engleskom i portugalskom i jeziku (većina ovih izdanja starija je tek nekoliko mjeseci od ove knjige). Stoga nije pretjerano reći da je ova knjiga još jedna legitimacija hrvatske bioetike koja »jaše na krijesti vala« svjetskih trendova, a ponekad ih i malo pomaže usmjeravati.

Literatura

Aramini, Michele. *Introduzione alla bioetica*. 3. izdanje. Milano: Giuffrè Editore, 2009.

Azariah, Jayapaul. »Path-naker in bioethics – Rev. Fritz Jahr«. U *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*. Uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass. Münster: Lit, 2012., str. 295–310.

Baccarini, Elvio. »Alan Gewirth i problem pobačaja«. *Filozofska istraživanja* 18, br. 4 (1998): 901–909.

Baccarini, Elvio. »Distributivna pravda i presađivanje organa«. *Hrvatski časopis za javno zdravstvo* 2, br. 6 (2006).

Baccarini, Elvio. »Etična vprašanja v zvezi s presajanjem organov«. *Analiza* 2, br. 1 (1998).

Baccarini, Elvio. »Eutanazija: kratki uvod«. *Metodički ogledi* 7, br. 1–2 (2000): 79–88.

Baccarini, Elvio. »Kantovo nasljeđe i pitanje eutanazije«. *Filozofska istraživanja* 22, br. 2–3 (2002): 517–530.

Baccarini, Elvio. »Neka etička pitanja vezana uz AIDS i HIV«. *Agora* 2, br. 5 (1998): 9–22.

Baccarini, Elvio. »Neki moralni problemi razvoja i primjene genetike«. U *Društveni značaj genske tehnologije*. Uredili Darko Polšek i Krešimir Pavelić. Zagreb : Institut društvenih znanosti *Ivo Pilar*, 1999, str. 235–258.

Baccarini, Elvio. »Pobačaj: pomažu li moralne intuicije?«. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 19, br. 1 (1998): 115–132.

Baccarini, Elvio. »Public Reason and Extension of Lifespan«. *Synthesis philosophica* 23, br. 1 (2008): 73–92.

Bakran, Ivan i Goran Ivanišević, urednici. *Zahvalnost liječniku: knjiga izlaganja na VII. proljetnom bioetičkom simpoziju Hrvatskoga liječničkog zbora, Zagreb, 8. lipnja 2007.* Zagreb: Hrvatski liječnički zbor, 2007.

Baranzke, Heike. »Tierethik, Tiernatur und Moralanthropologie im Kontext von § 17, Tugendlehre«. *Kant-Studien* 96, br. 3 (2005): 336–363.

Borovečki, Ana, i Hans-Martin Sass. *Upotreba postupnika u kliničkoj etici*. Zagreb: Škola narodnog zdravlja »Andrija Štampar«, 2008.

Borovečki, Ana, i Jadranka Mustajbegović, urednice. *Priručnik medicinske etike*. Zagreb: Croatian Medical Journal/Medicinska naklada, 2010.

Borovečki, Ana, i Slobodan Lang, urednici. *Javno zdravstvo, etika i ljudska prava*. Zagreb: Škola narodnog zdravlja »Andrija Štampar«/ Medicinski fakultet u Zagrebu, 2010.

Borovečki, Ana, Jadranka Mustajbegović i Božidar Vrhovac. »Dodatak G: Stanje razvoja medicinske etike u Republici Hrvatskoj i neki važni etički problemi«. U *Teme iz medicinske etike u Hrvatskoj*. Zagreb: Medicinska naklada, 2010, str. VI–XVI.

Bošković, Zvonko. *Medicina i pravo*. Zagreb: Pergamena, 2007.

Bracanović, Tomislav. »Respect for cultural diversity in bioethics: Empirical, conceptual and normative constraints«. *Medicine, Health Care and Philosophy* 14/3 (2011): 229–236.

Bregenzner, Ignaz. »Tierisches Sittlichkeits- und Rechtsgefühl«. *Deutscher Tierfreund* 5–6 (1901): 1–41.

Bregenzner, Ignaz. *Thier Ethik: Darstellung der sittlichen und rechtlichen Beziehungen zwischen Mensch und Thier*. Bamberg: C. C. Buchner, 1894.

Byk, Christian, Ante Covic, Eve-Marie Engels, Igor Eterovic, Marcia Santana Fernandes, José Roberto Goldim, Nada Gosic, Hrvoje Juric, Eleni Kalokairinou, Tomislav Krznar, Natacha Salomé Lima, Amir Muzur, Iva Rincic, Ricardo Andrés Roa-Castellanos, Hans-Martin Sass, Marija Selak i Ivana Zagorac. »Rijeka Declaration on the future of bioethics«. *Indian Journal of Medical Ethics* 8, br. 4 (2011): 260.

Cifrić, Ivan, urednik. *Bioetika: etička iskušenja znanosti i društva*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo/Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta, 1998.

Cifrić, Ivan. *Bioetika i ekologija: bioetičke i ekološke teme u sociološkoj perspektivi*. Zagreb: Matica hrvatska, 2000.

Ciglia, Francesco Paolo. »Between Homeric and Biblical worldviews: Rosenzweig's notion of Europe«. U *Die Idee Europe/The Notion of Europe*. Uredio Martin Brassler. Freiburg/München: Karl Alber Verlag, 2008, str.14–15.

Craemer, O. »Kindesdanbarkeit«. *Ethik: Sexual- und Gesellschaftsethik* 9 (1933): 304–313.

Czerny Urban, Milica i Elvio Baccarini. »Dužnost umiranja«. *Prolegomena* 9, br. 1 (2010): 45–69.

Čizmić, Jozo. »Bioetika i medicinsko pravo«. *Medicina* 44, br. 2 (2008): 171–185.

Čović, Ante, urednik. *Izazovi bioetike*. Pergamena/Hrvatsko filozofsko društvo, 2000.

Čović, Ante. »Bioetika u uvjetima postkomunizma – slučaj Hrvatska«. *Arhe* 3, br. 5–6 (2006): 355–372.

Čović, Ante. »Biopoetika i bioetika u egzistencijalnoj prozi Skafander i leptir J.–D. Baubyja«. U *Etika i bioetika*. Zagreb: Pergamena, 2004., str. 69–90.

Čović, Ante. »Der Aufbau eines Referenzzentrums für Bioethik in Südosteuropa: ein weiterer Schritt zur Institutionalisierung des bioethischen Pluriperspektivismus«. U *Integrative Bioethik: Beiträge des 1. Südosteuropäischen Bioethik-Forums, Mali Lošinj 2005 / Integrative Bioethics: Proceedings of the 1. Southeast European Bioethics Forum, Mali Lošinj 2005*. Uredili Ante Čović i Thomas Sören Hoffmann. Sankt Augustin: Academia Verlag, 2007, str. 261–274.

Čović, Ante. »Integrativna bioetika i pluriperspektivizam«. U *Integrativna bioetika i izazovi suvremene civilizacije*. Uredio Velimir Valjan. Sarajevo: Bioetičko društvo u BiH, 2007, str. 65–75.

Čović, Ante. »Razvoj bioetike od principalizma do pluriperspektivizma«. U *Bioetika: zbornik povzetkog / Simpozij Slovenskega filozofskega društva [Ljubljana, 4.–5.–12.2008.]*. Uredio L. Omladič. Ljubljana: Slovensko filozofsko društvo, 2008., str. 9.

Čović, Ante. »Medicina – etika – bioetika«. *Mef.hr* 29, br. 2 (2010): 42–44.

Dainotto, Roberto M. *Europe (in Theory)*. Durham, NC: Duke University Press, 2007.

Dann, Christian Adam, i Albert Knapp. *Wieder die Tierquälerei: frühe Aufrufe zum Tierschutz aus dem württembergischen Pietismus*. Uredio Martin H. Jung. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2002.

Daun, Åke, i Sören Janson, urednici. *Europļjani: kultura i identitet*. Prevele Sanja Kalapoš Gašparac i Ana Heidl. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2004.

Davis, Norman. *Europe: A History*. New York: Harper Perennial, 1998/2007.

Dittrich-Jacobi, Juliane. »Pietismus und Pädagogik im Konstitutionssprozess der bürgerlichen Gesellschaft: historisch-systematische Untersuchung der Pädagogik August Hermann Franckes (1663–1727)«. Doktorska disertacija. Fakultet za pedagogiju, filozofiju i psihologiju Sveučilišta u Bielefeldu, 1976.

Donnelley, Strachan. »Hastings on the Adriatic«. *Hastings Center Report* 20, br. 6 (1990): 5–6.

Dussel, Enrique. »Europe, modernity, and Eurocentrism«. *Nepantla: Views from South* 1, no. 3 (2000): 465–478.

Eisler, Rudolf. *Das Wirken der Seele: Ideen zu einer organischen Psychologie*. Leipzig: Kroener, 1909.

Engel, Roxanne. »What's the difference between medicine, biomedicine, and biotechnology?« (<http://www.roxanneengelpd.com/2010/07/medicine-biomedicine-biotechnology/>)

Engelhardt Jr., Hugo Tristram. »Bioethics, Fritz Jahr, and the culture wars: moral reflection in the face of intractable moral pluralism«. U *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*. Uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass. Münster: Lit, 2012., str. 181–192.

Engelhardt Jr., Hugo Tristram. »Introduction: bioethics as a global phenomenon«. U *The Annals of Bioethics: Regional Perspectives in Bioethics*. Uredili J. F. Peppin i M. J. Cherry. London/New York: Taylor & Francis, 2003, str. XIII–XXI.

Engelhardt Jr., Hugo Tristram. »Global bioethics: taking moral differences seriously«. *Bioethikos* 3, br. 1 (2009): 26–32.

Engelhardt Jr., Hugo Tristram. »Moral Pluralism, the Crisis of Secular Bioethics, and the Divisive Character of Christian Bioethics: Taking the Culture Wars Seriously«. *Christian Bioethics* 15, br. 3 (2009): 234–253.

Engels, Eve-Marie. »Bioethik«. U *Metzler Lexicon Religion*, sv. 1. Uredili Christoph Auffarth, Jutta Bernard i Hubert Mohr. Stuttgart: J. B. Metzler, 1999, str. 159–164.

Engels, Eve-Marie. »O desafio das biotécnicas para a ética e a antropologia«. *Veritas* 50, br. 2 (2004): 205–228.

Engels, Eve-Marie. »Welcome address«. *Altex* 17, br. 1 (2000): 41–42.

Engels, Eve-Marie. »Die Herausforderung der Biotechniken für Ethik und Anthropologie«. U *Die biologische Machbarkeit des Menschen*. Uredio Christof Gestrich. Berlin: Wichern, 2001, str. 100–124.

Engels, Eve-Marie. »Natur- und Menschenbilder in der Bioethik des 20. Jahrhunderts: zur Einführung«. U *Biologie und Ethik*. Uredila Eve-Marie Engels. Stuttgart: Philipp Reclam, 1999, str. 7–42.

Engels, Eve-Marie. »The importance of Charles Darwin's theory for Fritz Jahr's conception of bioethics«. *Jahr 2*, br. 4 (2011): 475–504.

Engels, Eve-Marie. »The importance of Charles Darwin's theory for Fritz Jahr's conception of bioethics«. U *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*. Uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass. Münster: Lit, 2012., str. 97–120.

Eterović, Igor. »Kant's categorical imperative and Jahr's bioethical imperative«. *Jahr 2*, br. 4 (2011): 457–474.

Eterović, Igor. »Kant's categorical imperative and Jahr's bioethical imperative«. U *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*. Uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass. Münster: Lit, 2012., str. 81–95.

Fári, M. G., i U. P. Kralovánszky. »The founding father of biotechnology: Károly (Karl) Ereky«. *International Journal of Horticultural Science* 12, br. 1 (2006): 9–12 (http://www.agroinform.com/files/aktualis/pdf_agroinform_20070215112311_02Fari.pdf).

Fariña, Juan Jorge Michel. »Declaración de Rijeka: hacia el futuro de la bioética integrativa«. *Ibis Newsletter*, April 6, 2011 (<http://www.ibis-newsletter.org/spip.php?article21>).

Fatović-Ferenčić, Stella, i Antun Tucak, urednici. *Medicinska etika*. Zagreb: Medicinska naklada, 2011.

Ferreira Carvalho, Fernanda Maria, Léo Pessini i Oswaldo Campos Junior. »Reflexões sobre bioética ambiental«. *O mundo da saude* 30, br. 4 (2006): 614–618.

Fischer, Johannes. »Einleitung«. *Zeitschrift für Evangelische Ethik* 53, br. 3 (2009): 161–162.

Gajski, Lidija. *Lijekovi ili priča o obmani*. Zagreb: Pergamena, 2009.

Gimbutas, Marija. »The Kurgan wave (c.3400–3200 BC) into Europe and the following transformation of culture«. *Journal of Indo-European Studies* 8 (1980): 273–315.

Giordano, James, Roland Benedikter i Nikola Boris Kohls. »Neuroscience and the importance of a neurobioethics: a reflection upon Fritz Jahr«. U *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*. Uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass. Münster: Lit, 2012., str. 267–280.

Goldim, José Roberto, i Marcia Santana Fernandes. »From reverence for life to bioethics: Albert Schweitzer, a bioethics precursor«. *Jahr* 2, br. 4 (2011): 505–509.

Goldim, José Roberto, i Marcia Santana Fernandes. »From reverence for life to bioethics: Albert Schweitzer, a bioethics precursor«. U *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*. Uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass. Münster: Lit, 2012., str. 125–129.

Goldim, José Roberto. »Bioética: origens e complexidade«. *Revista do Hospital de Clínicas de Porto Alegre* 26, br. 2 (2006): 86–92.

Goldim, José Roberto. »Revisiting the beginning of bioethics: the contribution of Fritz Jahr (1927)«. *Perspectives in Biology and Medicine* 52 (2009): 377–380.

Gosić, Nada. »Bioetika u Hrvatskoj«. *Filozofska istraživanja* 20, br. 2–3 (2000): 387.

Gosić, Nada. »Definitions of bioethics in bioethics education in Croatia«. *Synthesis philosophica* 24, br. 2 (2009): 349–368.

Gosić, Nada. »The actuality of thoughts of Fritz Jahr in bioethics education or Why Fritz Jahr advocates character education«. *Jahr* 2, br. 4 (2011): 407–414.

Gosić, Nada. »The actuality of thoughts of Fritz Jahr in bioethics education or Why Fritz Jahr advocates character education«. U *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*. Uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass. Münster: Lit, 2012., str. 319–326.

Gosić, Nada. *Bioetička edukacija*. Zagreb: Pergamena, 2005.

Häyry, Matti, i Tuija Takala. »Fritz Jahr and European values in bioethics«. U *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*. Uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass. Münster: Lit, 2012., str. 197–213.

Hein, Ulrich. »Der Pietismus und seine Bedeutung für die Pädagogik unter besonderer Berücksichtigung August Hermann Franckes«. Magistarski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta »Christian Albrecht« u Kielu, 1996.

Hlača, Nenad. »Abortion: Croatia and Bosnian refugees«. *Bulletin of Medical Ethics* 85 (1993): 26–27.

Hlača, Nenad. »O bioetici u povodu potpisa u Vijeću Europe dvaju međunarodnih dokumenata s bioetičnim sadržajima«. *Vladavina prava* 2, br. 3–4 (1998): 45–52.

Hlača, Nenad. »Ogledi o pravnom statusu fetusa«. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 40 (1990): 231–247.

Hlača, Nenad. »Život *in vitro*«. *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci* 11 (1990): 75–90.

Hoss, Geni Maria. »Fritz Jahr's bioethical conception: what are the challenges for Christians today?« U *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*. Uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass. Münster: Lit, 2012., str. 327–343.

Hren, Darko, Matko Marušić i Ana Marušić. »Regression of moral reasoning during medical education: combined design study to evaluate the effect of clinical study years«. *PlosOne* 6, no. 3 (2011): 1–9.

Ivanišević, Goran, i Stella Fatović-Ferenčić, urednici. *Bioetičke teme: knjiga izlaganja s I.–XI. proljetnog bioetičkog simpozija Hrvatskoga liječničkoga zbora održanih u Zagrebu od 2001. do 2011. godine*. Zagreb: Medicinska naklada, 2012.

Jahn, Ilse, i Andreas Wessel, urednici. *Für eine Philosophie der Biologie/For a Philosophy of Biology: Festschrift to the 75th Birthday of Rolf Löther*. München: Kleine, 2010.

Jonsen, Albert. *The birth of bioethics*. New York/Oxford: Oxford University Press, 1998.

Jonsen, Albert R. »Why has bioethics become so boring?« *Journal of Medical Philosophy* 25, br. 6 (2000): 689–699.

Jošt, Marijan, i Thomas S. Cox. *Intelektualni izazov tehnologije samouništenja*. Križevci: Matica Hrvatska, 2003.

Jurić, Hrvoje. »Hans Jonas' integrative philosophy of life as a foothold for integrative bioethics«. U *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*. Uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass. Münster: Lit, 2012., str. 139–148.

Jurić, Hrvoje. »Počeci i pra-počeci bioetike / The beginnings and the primeval beginnings of bioethics«. U *9. lošinjski dani bioetike / 9th Lošinj Days of Bioethics*, uredio Hrvoje Jurić. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2010., str. 78–80 (<http://www.hrfd.hr/u/dokumenti/Losinj%20knjizica%20-%202010..pdf>).

Jurić, Hrvoje. »Uporišta za integrativnu bioetiku u djelu Van Rensselaera Pottera«. U *Integrativna bioetika i izazovi suvremene civilizacije: zbornik radova Prvog međunarodnog bioetičkog simpozija u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, 31. III.–1. IV. 2006.)*. Uredio Velimir Valjan. Sarajevo: Bioetičko društvo u BiH, 2007., str. 77–99.

Kantar, Sandra, i Kristina Svržnjak. »Prilozi za bibliografiju o bioetici u Hrvatskoj (1990.–2007.)«. *Socijalna ekologija* 16, br. 2–3 (2007): 231–248.

Konrad, Monica. »International biodiplomacy and global ethical forms: relations of critique between public anthropology and science in society«. *Anthropological Quarterly* 80, br. 2 (2007): 325–353.

Krznar, Tomislav. *Znanje i destrukcija: integrativna bioetika i problemi zaštite okoliša*. Zagreb: Pergamena/Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.

Kukoč, Mislav. »Filozofija i bioetika u Hrvatskoj«. U *Integrativna bioetika i izazovi suvremene civilizacije: zbornik radova Prvog međunarodnog bioetičkog simpozija u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, 31. III.–1. IV. 2006.)*. Uredio Velimir Valjan. Sarajevo: Bioetičko društvo u BiH, 2007, str. 109–118.

Kurjak, Asim, i Vlatko Silobrčić, urednici. *Bioetika u teoriji i praksi*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2001.

Lauchert, Friedrich. »Pietism«. U *The Catholic Encyclopedia*, sv. 12. Uredio Charles George Herbermann. New York: Robert Appleton Company, 1911. (<http://www.newadvent.org/cathen/12080c.htm>)

Leopold, Aldo. *A Sand County Almanac*. New York: Oxford University Press, 1949.

Lima, Natacha Salomé, i Juan Jorge Michel Fariña. »Fritz Jahr's bioethical concept and its influence in Latin America: an approach from aesthetics«. *Jahr* 2, br. 4 (2011): 565–573.

Lima, Natacha Salomé. »Bioethics, philosophy and psychoanalysis«. U *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*. Uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass. Münster: Lit, 2012., str. 359–364.

Lima, Natacha Salomé. »Fritz Jahr y el *Zeitgeist* de la bioética«. *Aesthetika* 5, br. 1 (2009): 4–11.

Lima, Natacha Salomé. »Las raíces europeas de la bioética: Fritz Jahr y el Parsifal, de Wagner«. *Etica y Cine* (<http://www.eticaycine.org/Parsifal>), srpnja 2011.

Lolas Stepke, Fernando. »Bioethics and animal research: a personal perspective and a note on the contribution of Fritz Jahr«. *Biological Research* 41 (2008): 119–123.

Lolas Stepke, Fernando. »El 'imperativo bioético' de Fritz Jahr y la neobioética estadounidense«. *JANO* 1710 (2008): 10–16.

Lolas Stepke, Fernando. »Fritz Jahr, el ‘imperativo bioético y el origen de la palabra ‘bioética’«. *Boletín Bioética informa* 13, br. 45 (2008): 3.

Lolas Stepke, Fernando. »Quo vadis bioética?« *Acta Bioethica* 15, br. 1 (2009):7–9.

Lolas Stepke, Fernando. »Salud, salud mental, bioética: interfaces dignas de análisis«. *Acta Bioethica* 15, br. 2 (2009):137–138.

Lolas Stepke, Fernando. »Viktor von Weizsäcker and Fritz Jahr: a challenge for cultural analysis«. U *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*. Uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass. Münster: Lit, 2012., str. 121–124.

Löther, Rolf. »Evolution der Biosphäre und Ethik«. U *Ethik der Biowissenschaften: Geschichte und Theorie – Beiträge zur 6. Jahrestagung der Deutschen Gesellschaft für Geschichte und Theorie der Biologie (DGGTB) in Tübingen 1997*. Uredili Eve-Marie Engels, Thomas Juncker i Michael Weingarten. Berlin: Verlag für Wissenschaft und Bildung, 1998, str. 61–68.

Mainetti, José Alberto. »Editorial«. *Quirón – Revista de Bioética y Humanidades Médicas* 41, br. 2 (2011): 4.

Marinčić, Mile, i Berislav Čović. »Mogući doprinosi integrativne bioetike u premošćivanju jaza u odnosu vjera-znanost«. *Obnovljeni život* 67, br. 1 (2012): 107–122.

Marinković, Dragoslav, Zvonko Magić i Kosana Konstantinov, urednici. *Bioetika kod nas i u svetu*. Beograd: Unija bioloških naučnih društava Jugoslavije – Društvo genetičara Srbije/SANU, 2006.

Mascarenhas, Nildo Batista, i Darci de Oliveira Santa Rosa. »The teaching of bioethics in the education of nurses: interface with the adopted literature«. *Acta Paulista de Enfermagem* 23, br. 3 (2010): 392–398.

Matulić, Tonči. »Korijeni bioetike«. *Crkva u svijetu* 31, br. 3 (1996): 323–331.

Matulić, Tonči. »Urgent issues of bioethics in Croatia«. U *Bioethik und kulturelle Pluralität / Bioethics and Cultural Plurality*. Uredili Ante Čović i Thomas Sören Hoffmann. Sankt Augustin: Academia, 2005, str. 173–186.

Matulić, Tonči. *Bioetika*. Zagreb: Glas koncila, 2001.

May, Arnd T., i Hans-Martin Sass. »Nachwort«. U Fritz Jahr, *Aufsätze zur Bioethik 1927–1947: Werkausgabe*. Uredili Arnd T. May i Hans-Martin Sass. Münster: Lit, 2012., str. 119–122.

Mead, Margaret. »Towards more vivid utopias«. *Science* 126, br. 3280 (1957): 957–961.

Mead, Margaret. *Continuities in Cultural Evolution*. New Haven, CT: Yale University Press, 1964.

Meilaender, Gilbert. *Bioethics: A Primer for Christians*. 2. izdanje. Grand Rapids, MI/Cambridge, UK: William B. Eerdmans Publishing Company, 2005.

Menck, Peter. *Die Erziehung der Jugend zur Ehre Gottes und zum Nutzen des Nächsten: die Pädagogik August Hermann Franckes*. Tübingen: Verlag der Franckeschen Stiftungen im Max-Niemeyer-Verlag, 2001.

Miller, Irene M. »Ahead of his time: reflecting on Fritz Jahr's late recognition«. U *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*. Uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass. Münster: Lit, 2012., str. 159–167.

Moguš, Milan, urednik. *150 godina HAZU*. Zagreb: HAZU, 2011.

Montesano, Haydée, Natacha Salomé Lima i Juan Jorge Michel Fariña. »Nachträglich de la (bio)ética«. *Aesthetika* 6, br. 2 (2011): 1–7.

Muzur, Amir, i Iva Rinčić. »Fritz Jahr (1895–1953): the man who invented bioethics«. *Synthesis philosophica* 26, br. 1 (2011): 133–139.

Muzur, Amir, i Iva Rinčić. »Fritz Jahr (1895–1953): a life story of the ‚inventor‘ of bioethics and a tentative reconstruction of the chronology of the discovery of his work«. *Jahr* 2, br. 4 (2011): 385–394.

Muzur, Amir, i Iva Rinčić. »Fritz Jahr: on how he had discovered bioethics and how bioethicists have discovered him«. U *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*. Uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass. Münster: Lit, 2012., str. 169–177.

Muzur, Amir. »Bioetika: problemi definiranja i dosega«. U *Proceedings from 1st International Interdisciplinary Conference »Bioethics – the sign of a new era: bioethics, media, law and medicine« (Ohrid, R. Macedonia, October 21–23, 2011)*. Uredio Dejan Donev. Skopje: Praven fakultet »Justinijan Prvi«, 2012., str. 91–98.

Muzur, Amir. »Pluriperspektivizam integrativne bioetike«. *Medix* 17, br. 96 (2011): 54–56.

Muzur, Amir. »Evropska i amerikanska bioetika: ima li mesto za obete?«. *Filozofija* 10, br. 31 (2011): 9–18.

Muzur, Amir. »Ivan Šegota (1938.–2011.): sjećanja na razmeđu objektivnog i subjektivnog«. *Jahr* 3, no. 5 (2012): 309–311.

Muzur, Amir. »Rijeka na bioetičkoj karti svijeta«. *Sušačka revija* 19, br. 73 (2011): 15–21.

Novi zavjet i psalmi. Preveli Bonaventura Duda, Jerko Fućak i Filibert Gass. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1990.

Pascual, Fernando. ¿Quién inventó la palabra 'bioética'? *ForumLibertas.com* (http://www.forumlibertas.com/frontend/forumlibertas/noticia.php?id_noticia=15337&id_seccion=5), 2009.

Pessini, Leo, Christian de Paul de Barchifontaine, William Saad Hossne i Márcio Fabri dos Anjos, urednici. *Ética e Bioética Clínica no Pluralismo e Diversidade: teorias, experiências e perspectivas*. São Paulo: Centro Universitario São Camilo/Idéias & Letras, 2012.

Pessini, Leo, i William Saad Hossne. »Fritz Jahar (sic!): »O Imperativo Bioético« – nas origens da palavra Bioética«. *Bioethicos* 2, br. 1 (2008): 7–9 (<http://www.saocamilo-sp.br/novo/publicacoes/publicacaoEditorial.php?ID=60&rev=b>).

Pessini, Leo. »Bioética na América Latina: algumas questões desafiantes para o presente e futuro«. *Bioethicos* 2, br. 1 (2008): 42–49.

Pessini, Leo. »Bioética en América Latina? Algunas cuestiones desafiantes para el presente y el futuro«. (http://www.celam.org/observatorio_pas/docs/BIOETICA.pdf).

Pessini, Leo. *Distanzija: do kada produžavati život?* Preveo Radoslav Runko. Rijeka: Adamić/Hrvatsko bioetičko društvo/Teologija u Rijeci, 2004.

Polšek, Darko i Krešimir Pavelić, urednici. *Društveni značaj genske tehnologije*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 1999.

Potter, Van Rensselaer. »Biocybernetics and survival«. *Zygon* 5, br. 3 (1970): 229–246.

Potter, Van Rensselaer. »Bioethics: the science of survival«. *Perspectives in Biology and Medicine* 14 (1970): 127–153.

Potter, Van Rensselaer. »Blocked ontogeny«. *Science* 28 (1987): 964.

Potter, Van Rensselaer. »Disorder as a built in component of biological systems: the survival imperative«. *Zygon* 6, br. 2 (1971): 135–150.

Potter, Van Rensselaer. »How is an optimum environment defined?« *Environmental Research* 2, br. 5 (1969): 476–487.

Potter, Van Rensselaer. »Intracellular responses to environmental change: the quest for optimum environment«. *Environmental Research* 3, br. 2 (1970): 176–186.

- Potter, Van Rensselaer. »Society and Science: Can science aid in the search for sophistication in dealing with order and disorder in human affairs?« *Science* 146, br. 3647 (1964): 1018–1022.
- Potter, Van Rensselaer. »Bridge bioethics, global bioethics, and ethical dilemmas«. *Itinerarium* 10, br. 20 (2002): 91–99.
- Potter, Van Rensselaer. »Bridge to the future: the concept of human progress«. *Land Economics* 38 (1962): 1–8.
- Potter, Van Rensselaer. »The intellectual ‚last will‘ of the first global bioethicist«. U *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*. Uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass. Münster: Lit, 2012., str. 149–157.
- Potter, Van Rensselaer. *Bioethics: Bridge to the Future*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, Inc., 1971.
- Potter, Van Rensselaer. *Bioetika: most prema budućnosti*. Prevela Ines Radinović. Rijeka: Katedra za društvene znanosti Medicinskog fakulteta u Rijeci/Hrvatsko društvo za kliničku bioetiku/Hrvatsko bioetičko društvo/Međunarodno udruženje za kliničku bioetiku, 2007.
- Potter, Van Rensselaer. *Global Bioethics: Building on the Leopold Legacy*. East Lansing, MI: Michigan State University Press, 1988.
- Potter, Van Rensselaer, i Peter J. Whitehouse. »Deep and global bioethics for a livable millennium«. *The Scientist* 12 (1998): 1–9.
- Pozaić, Valentin. »Bio-etika i bio-politika«. *Obnovljeni život* 60, br. 1 (2005): 73–90.
- Pozaić, Valentin. »Bioetika«. *Obnovljeni život* 42, br. 2 (1987): 136–149.
- Pozaić, Valentin. »Deklaracija o eutanaziji«. *Obnovljeni život* 40, br. 2 (1985): 170–176.
- Pozaić, Valentin. »Eutanazija – smrt po vlastitu ili tuđem izboru«. *Obnovljeni život* 40, br. 2 (1985): 126–144.
- Pozaić, Valentin. »Pravo na smrt«. *Glas koncila* 30 (1984): 4.
- Pozaić, Valentin. »Pravo na život«. *Glas koncila* 31 (1984): 4.
- Pozaić, Valentin. *Život dostojan života: eutanazija u prosudbi medicinske etike*. Zagreb: FTI Družbe Isusove, 1985.
- Pozaić, Valentin. *Život prije rođenja: etičko-moralni vidici*. Zagreb: FTI Družbe Isusove, 1990.
- Prijčić, Snježana, urednica. *Pobačaj: za i protiv*. Rijeka: Hrvatski kulturni dom, 1995.

- Prijic-Samaržija, Snježana. »Bioethical issues and sorites paradox«. *Synthesis philosophica* 23, br. 2 (2008): 203–213.
- Prijic-Samaržija, Snježana. »Embryo experimentation and sorites paradoxes«. *Etica & Politica* 6 (2004): 2.
- Prijic-Samaržija, Snježana. »Je li embryo osoba?«. *Vladavina prava* 3 (1999): 7–16.
- Prijic-Samaržija, Snježana. »Kontracepcija: prirodno, umjetno, moralno«. *Filozofska istraživanja* 31, br. 2 (2011): 277–299.
- Prijic-Samaržija, Snježana. »Moralni i zakonski status pobačaja«. *Novi Kamov* 2, br. 4 (2002): 15–31.
- Prijic-Samaržija, Snježana. »Moralno i zakonsko utemeljenje prava na pobačaj«. *Vladavina prava* 4 (2000): 63–84.
- Prijic-Samaržija, Snježana. »Pobačaj i odgovornost za trudnoću«. *Filozofska istraživanja* 74, br. 3 (1999): 575–585.
- Prijic-Samaržija, Snježana. »Abortion and Responsibility«. *Acta Analytica* 18 (1997): 161–174.
- Radenović, Sandra. *Bioetika i medicina*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2012.
- Redwood, H. »Toward a Mid-Atlantic model of health-care: a European perspective«. U *Europäischer Binnenmarkt und Wettbewerb: Zukunftsszenarien für die GKV*. Uredio Norbert Klusen. Baden-Baden: Nomos, 2003., str. 52–69.
- Reich, Warren Thomas. »The word 'bioethics': its birth and the legacies of those who shaped it«. *Kennedy Institute of Ethics Journal* 4, br. 4 (1994): 319–335.
- Reich, Warren Thomas. »The word 'bioethics': the struggle over its earliest meanings«. *Kennedy Institute of Ethics Journal* 5, br. 1 (1995): 19–34.
- Rendtorff J. D., i P. Kemp. *Basic Ethical Principles in European Bioethics and Biolaw, Vol. 1. Autonomy, Dignity, Integrity and Vulnerability*. Copenhagen/Barcelona: Center for Ethics and Law/Institut Borja de Bioètica, 2000.
- Rifkin, Jeremy. *Europski san: kako europska vizija budućnosti polako zasjenjuje američki san*. Preveli Andreja Kovačić i Damir Žugec. Zagreb: Školska knjiga, 2006.
- Rinčić, Iva. »Fric Jar (1895–1953): od zaborav do perspektivi na evropska bioetika«. *Filozofija* (Skopje) 10, br. 31 (2011): 33–43.

Rinčić, Iva. »Ivan Šegota: skica za selektivnu biografiju i bibliografiju«. U *Od nove medicinske etike do integrativne bioetike*. Uredili Ante Čović, Nada Gosić i Luka Tomašević. Zagreb: Pergamena/Hrvatsko bioetičko društvo, 2009, str. 365–376.

Rinčić, Iva. *Europska bioetika: ideje i institucije*. Zagreb: Pergamena, 2011.

Rinčić, Iva, i Amir Muzur. »Od bioetičara-učenika do bioetičara-učitelja: pijetizam i edukacija u životu i djelu Fritza Jahra«. *Jahr* 3, br. 5 (2012): 111–116.

Rinčić, Iva, i Amir Muzur. »'European bioethics' between culture, philosophy, politics, and medicine«. U *Bioethik – Medizin – Politik / Bioethics – Medicine – Politics: Proceedings of the 6th Southeast European Bioethics Forum, Belgrade 2010*. Uredio Walter Schweidler. Sankt Augustin: academia, 2012., str. 25–30.

Rinčić, Iva, i Amir Muzur. »Fritz Jahr: prilozi za biografiju osnivača (europske) bioetike / Fritz Jahr: Contributions to the Biography of the Founder of (European) Bioethics«. U *9. lošinjski dani bioetike / 9th Lošinj Days of Bioethics*, uredio Hrvoje Jurić. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2010., str. 115–116 (<http://www.hrfd.hr/u/dokumenti/Losinj%20knjizica%20-%202010..pdf>).

Rinčić, Iva, i Amir Muzur. »Fritz Jahr: the invention of bioethics and beyond«. *Perspectives in Biology and Medicine* 54, br. 4 (2011): 550–556.

Rinčić, Iva, i Amir Muzur. »Variety of bioethics in Croatia: a historical sketch and a critical touch«. *Synthesis philosophica* 26, br. 2 (2011): 403–428.

Roa-Castellanos, Ricardo Andrés, Cornelia Bauer, Andrée de Chalem, Clara Rey i Aline Dornelles Madrid. »Declaración internacional de Rijeka (2011) sobre el futuro de la bioética«. *Revista de Bioética Latinoamericana* 8, br. 1 (2011): 86–102.

Roa-Castellanos, Ricardo Andrés, i Cornelia Bauer. »Presentación de la palabra bioética, del imperativo bioético y de la moción de biopsicología por Fritz Jahr en 1929 (sic!)«. *Bioethicos* 3, br. 2 (2009): 158–170.

Rogers, A., i D. Durand de Bousinger. *Bioethics in Europe*. Strasbourg: Council of Europe Press, 1995.

Saad Hossne, William, Leo Pessini, José Eduardo de Siqueira i Christian de Paul de Barchifontaine. »Bioética aos 40 anos: reflexões a partir de um tempo de incertezas«. *Bioethicos* 4, br. 2 (2010): 130–143.

Sass, Hans-Martin. »Asian and European roots of bioethics: Fritz Jahr's 1927 definition and vision of bioethics«. *Asian Bioethics Review* 1, br. 3 (2009): 185–197.

Sass, Hans-Martin. »Bioethics as a European innovation: Fritz Jahr's 1927 concept of bioethics«. U *Vernunft und Innovation: über das alte Vorurteil für das Neue (Festschrift für Walther Ch. Zimmerli zum 65. Geburtstag)*. Uredio Antje Gimmler. Paderborn: Fink, 2010, str. 369–377.

Sass, Hans-Martin. »Bioetički imperativ Fritza Jahra: 80 godina bioetike u Njemačkoj od 1927. do 2007. godine«. *Bioetički svesci* 61 (2008): 1–44.

Sass, Hans-Martin. »Can bioethics live without tradition and history? How Fritz Jahr translated the 5th Commandment into the present and future: a methodological and conceptual case study«. *Jahr* 2, br. 4 (2011): 395–405.

Sass, Hans-Martin. »Early 1927 European roots of bioethics«. U *Peligros y riesgos en las investigaciones: (bio)ética en la investigación con seres vivos (homenaje a José Alberto Mainetti)*. Uredili Sergio Ceccheto, Maria Luisa Pfeiffer i Agustin Estevez. Buenos Aires: Editorial Antropofagia, 2009, str. 45–57.

Sass, Hans-Martin. »European roots of bioethics: Fritz Jahr's 1927 definition and vision of bioethics«. U *Od nove medicinske etike do integrativne bioetike: posvećeno Ivanu Šegoti povodom 70. rođendana*. Uredili Ante Čović, Nada Gosić i Luka Tomašević. Zagreb: Pergamena/Hrvatsko bioetičko društvo, 2009, str. 19–31.

Sass, Hans-Martin. »Fritz Jahr's 1927 concept of bioethics«. *Kennedy Institute of Ethics Journal* 17 (2007): 279–295.

Sass, Hans-Martin. »Fritz Jahr's bioethischer Imperativ: 80 Jahre Bioethik in Deutschland von 1927 bis 2007«. *Medizinethische Materialien* 175 (2007): 1–21.

Sass, Hans-Martin. »Jahr's translational ethics: how to translate traditions into the present and the future«. U *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*. Uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass. Münster: Lit, 2012., str. 364–377.

Sass, Hans-Martin. »Postscript«. U *Essays in Bioethics and Ethics 1927–1947 Fritza Jahra*. Preveli Irene M. Miller i Hans-Martin Sass. Bochum: Zentrum für Medizinische Ethik, 2011.

Sass, Hans-Martin. »Tempranas raíces europeas de bioética en 1927: la definición y visión de Fritz Jahr de nuevas actitudes y ética«. *Quirón – Revista de Bioética y Humanidades Médicas* 41, br. 2 (2011): 16–24.

Sass, Hans-Martin. »The Earth is a living being: we have to treat her as such!« *Eubios – Journal of Asian and International Bioethics* 21, br. 3 (2011): 73–77 (<http://eubios.info/EJAIB52011.pdf>).

Sass, Hans-Martin. »The many faces and colors of the bioethics imperative«. U *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*. Uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass. Münster: Lit, 2012., str. 281–291.

Sass, Hans-Martin. »Vom Ursprung der Bioethik aus evangelischer Tradition«. *Zeitschrift für Evangelische Ethik* 53, br. 3 (2009): 177–190.

Sass Hans-Martin, i Zhai Xiaomei. »Global bioethics: Eastern or Western principles?« *Asian Bioethics Review* 3, br. 1 (2011): 1–2.

Schotsmans, P. »Integration of bio-ethical principles and requirements into European union statutes, regulations and policies«. *Acta Bioethica* 11, br. 1 (2005): 37–46.

Singer, Peter. *Oslobođenje životinja*. Preveo Neven Petrović. Zagreb: Ibis grafika, 1998.

Singer, Peter. *Praktična etika*. Preveo Tomislav Bracanović. Zagreb: KruZak, 2003.

Soukup, Martin. »The concept of culture: bioculturology and evolutionary social sciences«. *Anthropologia integra* 1, br. 1 (2010): 25–28 (http://anthrop.sci.muni.cz/UserFiles/Clanky//2010/4_The-Concept-of-Culture-Bioculturology-and-Evolutionary-Social-Sciences.pdf).

Stari zavjet. Preveo Silvije Grubišić. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2005.

Steffen, Monica, et al. »Introduction: the Europeanization of health policies«. U *Health Governance in Europe: Issues, Challenges and Theories*. Uredila Monica Steffen. Routledge: Taylor & Francis Group, 2005, str. 8–17.

Šegota, Ivan. »Intervjui: Van Rensselaer Potter, Rihito Kimura, Albert Jonsen, Hyakudai Sakamoto«. *Bioetički svesci* 19 (1999).

Šegota, Ivan. »Katedra za društvene znanosti«. U *Medicinski fakultet Sveučilišta u Rijeci 1955.–2005*. Uredio Anton Škrobonja. Rijeka: Medicinski fakultet, 2005, str. 191–194.

Šegota, Ivan. »Medicinska etika i klinička bioetika – od prvih početaka do 9. svjetskog bioetičkog kongresa«. *Medicina* 44, br. 2 (2008): 104–110.

Šegota, Ivan. *Nova medicinska etika (bioetika)*. Rijeka: Medicinski fakultet Sveučilišta u Rijeci – Katedra društvenih znanosti, 1994.

Šegota, Ivan. *Prva hrvatska deontološka disertacija (Dešković, 1843.), Bioetičke teme 1*. Rijeka: Katedra društveni znanosti Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, 1996.

Šestak, Ivan. »Prigodom biskupskog ređenja Valentina Pozaića SJ«. *Obnovljeni život* 60, br. 1 (2005): 105–116.

Tai, Michael Cheng-tek. »An Asian perspective on Fritz Jahr and integrated bioethics«. U *Fritz Jahr and the Foundations of Global Bioethics: the Future of Integrative Bioethics*. Uredili Amir Muzur i Hans-Martin Sass. Münster: Lit, 2012., str. 243–253.

ten Have, Henk. »Introduction – bioethics and European traditions«. U *Bioethics in a European Perspective*. Uredili Henk ten Have i Bert Gordijn. Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers, 2001., str. 1–11.

ten Have, Henk, Ana Borovečki i Stjepan Orešković. »Master programme 'Health, human rights and ethics': a curriculum development experience at Andrija Štampar School of Public Health, medical school, University of Zagreb«. *Medicine, Health Care and Philosophy* 8 (2005): 371–376.

Tomašević, Luka. »Bioetika u kršćanskoj tradiciji i sadašnjosti«. *Filozofska istraživanja* 18, br. 4 (1998): 775–791.

Trosko, James E., i Henry C. Pitot. »In memoriam: Professor Emeritus Van Rensselaer Potter II (1911–2001)«. *Cancer Research* 63 (2003): 1724.

Turković, Ksenija. »Euthanasia in Croatia«. U *Euthanasia in International and Comparative Perspective*. Uredili Marc Groenhuijsen i Floris van Laanen. Nijmegen: Wolf Legal Publisher, 2006, str. 58–70.

Turković, Ksenija, Sunčana Roksandić Vidlička i Aleksandar Maršavelski. »Eutanazija i potpomognuto samoubojstvo – etičke dileme kriminalne politike«. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu* 17, br. 1 (2010): 223–246.

Valković, Marijan. »Bioetika u Hrvatskoj: kratko izvješće«. *Socijalna ekologija* 6, no. 3 (1997): 309–314.

Valjan, Velimir. *Bioetika*. Sarajevo: Svjetlo riječi, 2004.

Veatch, Robert M. »Revisiting *A Theory of Medical Ethics*: main themes and anticipated changes«. U *The Story of Bioethics: From Seminal Works to Contemporary Explorations*. Uredili Jennifer K. Walter i Eran P. Klein. Washington, DC: Georgetown University Press, 2003., 67–89.

- Visković, Nikola. »Bioetika i biomedicinsko pravo«. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 32, br. 1–2 (1995): 67–83.
- Visković, Nikola. *Kulturna zoologija: što je životinja čovjeku i što je čovjek životinji*. Jastrebarsko: Jesenski & Turk, 2009.
- Visković, Nikola. *Stablo i čovjek: prilog kulturnoj botanici*. Zagreb: Antibarbarus, 2001.
- Visković, Nikola. *Životinja i čovjek: prilog kulturnoj zoologiji*. Split: Kulturni krug, 1997.
- Vrček, Valerije. *GMO između prisile i otpora*. Zagreb: Pergamena, 2010.
- Whitehouse, Peter J. »The rebirth of bioethics: extending the original formulations of Van Rensselaer Potter«. *American Journal of Bioethics* 3, br. 4 (2003): W26-W31.
- Widén, Bill. *Bekehrung und Erziehung bei August Hermann Francke*. Åbo: Åbo Akademi, 1967.
- Williams, Erin D. »A legacy of bioethical sustainability: in memory of Dr. Van Rensselaer Potter II«. *Global Bioethics* 14, br. 4 (2001): 49–58.
- Zagorac, Ivana, i Hrvoje Jurić. »Bioetika u Hrvatskoj«. *Filozofska istraživanja* 28, br. 3 (2008): 601–611.
- Zurak, Niko, urednik. *Medicinska etika*. Zagreb: Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu / Merkur A.B.D., 2007.
- Zurak, Niko. »Medicinska etika u suvremenoj medicinskoj edukaciji«. *Mef.hr* 29, br. 2 (2010): 9–11.

Sažetak

Knjiga *Fritz Jahr i rađanje europske bioetike*, autora Ive Rinčić i Amira Muzura, rezultat je višegodišnjeg bavljenja životom i djelom njemačkog teologa i učitelja Fritza Jahra (1895.–1953.) iz Hallea, za kojega se tek nedavno otkrilo da je prvi (u svom članku iz 1926., objavljenom u časopisu *Mittelschule*) upotrijebio izraz »bioetika« te koncipirao odgovarajuću disciplinu, utemeljenu na »proširenom« Kantovom kategoričkom imperativu koji, sada u formi tzv. »bioetičkog imperativa«, zagovara etične odnose čovjeka ne samo prema ljudskom biću, već i prema životinjama i biljkama.

Spomenuta za jedne konferencije 1997., vijest o Jahrovu učenju proširila se u sljedećih petnaesta godina svijetom, dobrim dijelom zahvaljujući hrvatskoj bioetici i bioetičarima koji su otkriće Jahra doživjeli kao izrazito značajan momenat koji potvrđuje i ojačava njihova dotadašnja nastojanja na liniji ofilozofljenja i europeizacije tzv. georgetownске bioetike, sužene na medicinsku etiku i svedene na američki pragmatistički pristup i oslanjanje na paket dogovorenih principa. Štoviše, hrvatski su bioetičari u Jahrovu učenju prepoznali duhovne začetke integrativne bioetike, utemeljene na pluri-perspektivnom sagledavanju problema i platformi rezultirajućeg orijentacijskog znanja. Učenje Amerikanca Van Rensselaera Pottera (1911.–2001.), za koga se donedavno vjerovalo da je »izumio« bioetiku, otkrićem Fritza Jahra dobilo je novo mjesto u »rodoslovlju« bioetike, tim prije što su Potterove ideje, zapravo, bliže Jahru nego georgetownskoj školi.

Revidirajući na pragu XXI. stoljeća na ovaj način povijest bioetike, autori podastiru arhivske materijale do kojih su došli slijedeći tragove Fritza Jahra u raznim institucijama njegova

rodnoga grada, a potom prikazuju njegova djela – svih dosad otkrivenih 22 kratkih članaka. Analizira se utjecaj pijetizma na Jahrove ideje, osobito one povezane s odgojem i nastavom, kao i Ignaza Bregenzer, još jednog slabo poznatog njemačkog mislioca, autora »prve znanstvene životinjske etike«. Daje se kratak osvrt na epizodu Potterove, »američke«, bioetike, okolnosti njena nastanka i kasnijeg razvitka prema dezavuiranju Pottera i forsiranju »nove medicinske etike« pri Institutu Kennedyjevih u Washingtonu. Prati se, potom, postupno širenje post-potterovske bioetike na Europu, uključujući i otpore i institucionalne preobrazbe, a osobito se detaljno prikazuje razvitak bioetičkih pravaca i skupina u Hrvatskoj te njihov utjecaj na pojavu i širenje bioetike u jugoistočnoj Europi. Slijedi raščlamba difuzije otkrića Fritza Jahra svijetom poslije 1997. te projekti hrvatskih bioetičara koji su tome pridonijeli. Analiziraju se razlike u konceptu Jahrove i Potterove odnosno Jahrove i georgetownске bioetike temeljem različite tvorbe pojma »bioetika«, da bi se rasprava zaokružila pregledom nekoliko vizija razvitka i budućnosti bioetike.

Knjiga završava trima dodacima, od kojih prvi donosi prijevod na hrvatski svih 22 Jahrovih članaka, čineći time ovu knjigu prvom u svijetu koja donosi cjelovit (dosad otkriveni) Jahrov opus. Drugi dodatak nudi kronologiju objavljivanja djela F. Jahra, a treći sve dosadašnje prijevode »Riječke deklaracije o budućnosti bioetike«, dokumenta nastalog u završnici Prve međunarodne konferencije o Fritzu Jahru, održane u Rijeci i Opatiji ožujka 2011.

Ključne riječi: povijest bioetike, Fritz Jahr, integrativna bioetika, Van Rensselaer Potter, pijetizam, Ignaz Bregenzner

Summary

The book *Fritz Jahr and the emergence of European bioethics*, authored by Iva Rinčić and Amir Muzur, results from a three-year research of the life and work of the German theologian and teacher Fritz Jahr (1895–1953) from Halle. It has recently been found that Jahr (in his 1926 paper published in the journal *Mittelschule*) had been the first to use the term »bioethics« and to conceive the corresponding discipline, based upon a »broadened« Kant's Categorical Imperative which, now in a form of the so-called »Bioethics I Imperative,« advocates ethical relations of the man not only toward human beings, but also toward animals and plants.

Mentioned at one conference in 1997, the news about Jahr's teaching has spread within the next fifteen years around the world, thanks also to Croatian bioethics and bioethicists, who experienced the discovery of Jahr as a very important moment confirming and strengthening their earlier efforts in the line of »philosophication« and »Europeanisation« of the so-called Georgetown bioethics, narrowed-down to medical ethics and reduced to American Pragmatist approach leaning on a set of agreed principles. Moreover, in Jahr's ideas, Croatian bioethicists have recognised spiritual foundations of integrative bioethics, based upon pluriperspective analysis of problems and the platform of the resulting orientational knowledge. By the discovery of Fritz Jahr, the teaching of the American Van Rensselaer Potter (1911–2001), who until recently was believed to be the »inventor« of bioethics, has gained a new place in bioethics »genealogy«, the more because Potter's ideas, actually, are closer to Jahr than to the Georgetown school.

By revising in this way the history of bioethics at the beginning of the 21st century, the authors of the book present archival materials they collected while following Fritz Jahr's traces in various institutions of his hometown. Then, they overview Jahr's 22 known papers. Analysed is the influence of the Pietism upon Jahr's ideas, especially those related to education, as well as the influence of Ignaz Bregenzer, another less known German thinker, the author of the »first scientific animal ethics«. A brief overview is provided of the »episode« of Potter's, »American«, bioethics, the circumstances of its emergence and its later development toward the ignoring of Potter and insisting upon the »new medical ethics« at the Kennedy Institute of Ethics in Washington, D.C.

In addition, followed is the gradual spreading of the post-Potterian bioethics to Europe, including the resistance and institutional transformations. Particularly in depth, presented is the development of bioethical streams and groups in Croatia, as well as their influence upon the emergence and spreading of bioethics onto South-East Europe. The analysis follows of the diffusion of the discovery of Fritz Jahr in the world after 1997, as well as of the projects of Croatian bioethicists who have contributed to it. Analysed are also the differences between Jahr's and Potter's concepts of bioethics, and Jahr's and the Georgetown bioethics, respectively, with respect to different formation of the term »bioethics«. Finally, the discussion offers a few visions of bioethics further development and future.

The book ends with three appendixes. The first appendix brings the translation of all Jahr's 22 papers into Croatia (which makes this book the first in the world with the entire Jahr's opus). The second appendix offers the chronology of the publications by Fritz Jahr, and the third contains all the translations of the »Rijeka Declaration on the Future of Bioethics«, resulting from the 1st International Conference on Fritz Jahr, held in Rijeka and Opatija in March 2011.

Key words: history of bioethics, Fritz Jahr, integrative bioethics, Van Rensselaer Potter, Pietism, Ignaz Bregenzer

Kazalo imena

- A**braham (praotac židovskog naroda) 278, 278b
Abderhalden, Emil 53, 259b, 273b
Abel, Francesco 88b
Alverdes, Friedrich 53, 197, 252b
Andersen, Hans Christian 53, 199
Antonić, Sonja 123
Aramini, Michele 95b
Arbanas, Jasna 107
Auffarth, Christoph 128b
Azariah, Jayapaul 61b
- B**abel, Krešimir 116
Babić, Jovan 124
Baccarini, Elvio 100, 100b, 101, 124
Bach, Johann Sebastian 195
Bakran, Ivan 111b
Baranzke, Heike 75b
Barišić, Pavo 117
Basedow, Johann Bernhardt 54, 223, 225, 226
Bašić, Marija 115
Bauby, Jean-Dominique 115, 148b
Bauer, Cornelia 120b, 134, 134b
Beauchamp, Tom B. 109
Beethoven, Ludwig van 54, 192
Belicza, Biserka 111
Benedikter, Roland 61b
Bernard, Jean 89b
Bernard, Jutta 128b
Bethe, Albert 74
Blobel, Günter 80
Boccaccio, Giovanni 49, 226
Bojanić, Petar 124
Bondi, Gerhard 25
Borovečki, Ana 101b, 102b, 111, 111b
Bose (vidi: Chandra Bose)
Bosto, Sulejman 124
Bošković, Zvonko 100, 100b
Bowman, Jonathan 80
Bracanović, Tomislav 101b, 154b
Braš, Marijana 112
Bregenzner, Anton (otac I. Bregenzer) 72
Bregenzner, Ignaz 54, 71–76, 138b, 198b, 213, 253, 320, 322
Brkljačić, Morana 97, 104, 110, 112
Brown, Lester 162
Bud(dh)ja 46, 203
Byk, Christian 120b, 169
- C**aldwell, Lynton 145
Campbell, Alastair V. 105
Campos Jr., Oswaldo 131b
Carson, Rachel 82, 82b
Carvalho da Cruz, Ferreira 131, 131b
Casanova, Giacomo Girolamo de Seingalt 49, 54, 226
Ceccheto, Sergio 132b
Cesarić, Dobriša 15
Chalem, Andrée de 120b, 182
Chandra Bose, Jagadish 54, 202

- Chiarelli, Brunetto 80
 Christensen, Vivian (supruga V. R. Pottera II) 79
 Cifrić, Ivan 113b, 116, 117, 117b
 Claudius, Matthias (Asmus) 54, 276
 Cohen-Almagor, Raphael 107
 Comenius, Johann Amos 50, 50b, 54, 243, 275, 292
 Cox, Thomas S. 117b
 Craemer, O. 54, 239, 239b, 240
 Craig, Robert P. 115
 Czerny Urban, Milica 100b
- Č**
 Čipi, Bardhyl 102b, 125
- Č**
 Čatić, Igor 117
 Čizmić, Jozo 99, 99b
 Čović, Ante 11, 50, 50b, 68, 92b, 102b, 103b, 109–118, 120b–124, 132b, 137b, 148b, 157, 158, 163, 164, 169
 Čović, Berislav 122b
- D**
 Dann, Christian Adam 75b, 76
 Darwin, Charles 54, 59, 59b, 201, 207
 Definis Gojanović, Marija 102b
 Descartes, René 74
 Dešković, Josip 104, 104b
 Di Stefano, Joseph J. 145
 Dittrich-Jacobi, Juliane 69, 69b
 Dobrosavljev, Duška 123
 Donev, Dejan 125, 166b, 184
 Donnelley, Strachan 99b
 Dornelles Madrid, Aline 120b
 Duda, Bonaventura 208b
 Durand de Bousinger, Denis 89b
- Đ**
 Đorđević, Veljko 112
 Đudarić, Luka 107
- E**
 Eccles, John 143
 Eisler, Rudolf 46, 54, 149, 149b, 198, 198b, 202, 252, 252b
- Eitz, Carl 54, 192, 192b
 Elvehjem, Conrad 79, 80
 Engel, Roxanne 148b
 Engelhardt, H. Tristram Jr. 61b, 135, 135b, 152, 152b, 163, 163b
 Engels, Eve-Marie 59b, 120b, 127b–130, 133–138b, 141b, 169
 Engels, Friedrich 54, 290
 Enriquez, Juan 145
 Ereky, Karl 144, 144b
 Estevez, Agustin 132b
 Eterović, Igor 59b, 120b, 169
 Euler, Hans von 79
- F**
 Fabri dos Anjos, Márcio 131b, 294
 Fári, Miklos Gábor 144b
 Fariña, Juan Jorge Michel 61b, 120b, 134, 134b
 Fatović-Ferenčić, Stella 111, 111b
 Fechner, Gustav Theodor 54, 197, 197b, 202, 243, 252, 252b, 275
 Fernandes, Marcia Santana 59b, 120b, 169
 Fischer, Johannes 132b
 Fitzgerald Kennedy, Rose 83
 Flattich, Johann Friedrich 75
 Foucault, Michel 147b, 148
 Francé, Raoul Heinrich 55, 197, 197b, 202, 252, 252b
 Franjo Asiški 46, 47, 54, 198, 202, 203, 208
 Francke, August Hermann 21, 55, 64, 65, 68–69, 76, 272
 Freud, Sigmund 60
 Friebe, Erich 55, 266b
 Frković, Aleksandra 106, 115, 116, 118
 Fuček, Ivan 97
 Fućak, Jerko 208b
- G**
 Gajović, Srećko 118
 Gajski, Lidija 116, 118, 118b
 Garrafa, Volnei 107

- Gass, Filibert 208b
 Gavrankapetanović, Faris 124
 Gellert, Christian Fürchtegott 55, 272
 Genscher, Hans-Dietrich 21b
 Gestrich, Christof 129b
 Gewirth, Alan 100b
 Gillon, Raanan 297
 Gimmler, Antje 133b
 Giordano, James 61b
 Gjuran-Coha, Anamarija 108
 Goethe, Johann Wolfgang 19, 54, 55, 223, 224, 232, 234–236b, 247, 253, 273
 Goldim, José Roberto 47b, 59b, 120b, 129–131, 133–135, 137–138b, 164, 169, 178
 Gordijn, Bert 87b, 119
 Gosić, Nada 11, 66b, 102b–106, 109, 109b, 115, 116, 120b, 123, 132b, 137b, 161b, 169
 Grbac, Josip 98
 Gregorić, Pavle 101
 Grgec, Goran 117
 Groenhuijsen, Marc 100b
 Grubišić, Silvije 208b
- H**ändel, Georg Friedrich 21b–22
 Harris, John 124
 Hartmann, Eduard von 46, 55, 57, 74, 199, 199b, 204, 214, 229, 253, 253b, 254, 254b
 Häyry, Matti 61b
 Hebbel, Christian Friedrich 55, 216
 Heermann, Johann 55, 279, 280
 Hein, Ulrich 68b
 Hellegers, André 83–85, 88b
 Henok (Henoh, starozavjetni patrijarha) 281, 281b
 Herbermann, Charles George 23b
 Herder, Johann Gottfried von 55, 198, 198b, 200, 202, 208, 213, 216, 217, 252–254
 Herranz, Gonzalo 138, 138b
 Hesper, Ben 145
 Hiller, Philipp Friedrich 75
 Hindenburg, Paul Ludwig Hans Anton von Beneckendorff von 243
 Hippel, Robert von 55, 200b, 215, 254b
 Hitler, Adolf 27–29
 Hlača, Nenad 98, 98b, 99b
 Hodžić, Dževad 124
 Hoffmann, Thomas Sören 50b, 110b, 114, 115
 Hogeweg, Paulien 145
 Hogness, Thorfin 80
 Höppener, Hugo Reinhold Karl Johann (Fidus) 55, 207
 Hoss, Geni Maria 60b, 131, 131b, 132b, 140
 Hošea (prorok) 53, 208
 Hren, Darko 63b, 297b
 Hutten, Ulrich von 24, 25
- I**lija (prorok) 281, 281b
 Isus Krist 49, 51, 53, 155, 230, 231, 249, 255, 255b, 257, 261, 263, 265, 276, 276b, 278–280, 282–284, 287–290
 Ivanišević, Goran 111b, 295
 Izaija (prorok) 53, 209, 231
- J**ahn, Ilse 128b
 Jahr, Gustav Maximilian (otac F. Jahra) 21
 Jakov (starozavjetni patrijarha) 244b
 Jančić, Ervin 110
 Jeremić, Vida 123, 124b
 John, Wilhelm 55, 251b
 Jona (prorok) 53, 211
 Jonas, Hans 60, 60b, 116, 117b
 Jonsen, Albert 81b, 87b, 105, 157, 157b

- Jordan, Bertrand 89b
 Jošt, Marijan 117, 117b
 Jung, Martin H. 75b
 Junker, Thomas 127b
 Jurić, Hrvoje 60b, 113b, 114b, 116, 116b, 117, 120b, 123, 124, 134, 134b, 137b, 157, 158b, 161b, 170
 Jurin, Suzana 132b, 136b
 Jušić, Anica 106, 112
- K**
 Kalauz, Sonja 111
 Kaluderović, Željko 123
 Kalokairinou, Eleni 120b, 170, 176
 Kaneva, Valentina 125
 Kangra, Milan 295
 Kaniowski, Andrzej M. 60b
 Kant, Immanuel 21, 47, 49, 51, 55, 59, 59b, 62, 70, 72, 75, 75b, 76, 100b, 149, 155, 211, 214, 215, 223, 228, 229, 231, 249, 269, 273, 319, 321
 Kantar, Sandra 121b
 Kattenbusch, Ferdinand Friedrich Wilhelm 23
 Kautsky, Karl 55, 287
 Kelam, Ivica 98b
 Keller, Samuel 56, 275, 277
 Kemp, Peter 92, 93b
 Kennedy Shriver, Eunice 85, 150
 Kennedy, Joseph 83
 Kielstein, Rita 25b
 Kimura, Rihito 81b, 105
 Klein, Eran P. 295b
 Klusen, Norbert 90b
 Knak, Gustav Friedrich Ludwig 56, 279
 Knapp, Albert 75b, 76
 Kneer, Maria (supruga I. Bregenzer) 73
 Knoepffler, Nikolaus 66b
 Koczanowicz, Leszek 60b
- Kohls, Nikola Boris 61b
 Konrad, Monica 146, 146b
 Konstantin Veliki (car) 56, 260, 285, 286
 Konstantinov, Kosana 123b
 Kos, Stanislav 97
 Kralovánszky, U. Pál 144b
 Krause, Karl Christian Friedrich 53, 56, 198, 198b, 200, 203, 216, 217, 253, 253b, 254
 Krleža, Miroslav 15
 Krznar, Tomislav 117, 117b, 120b, 170
 Kukoč, Mislav 11, 118, 122b
 Kurjak, Asim 113b
- L**
 Laanen, Floris van 100b
 Lamarck, Jean-Baptiste 144, 144b
 Lang, Slobodan 101, 111, 111b
 Langrock, Auguste Marie (majka F. Jahra) 21
 Lasić, Stanko 97
 Lauchert, Friedrich 23b
 Lazar (Isusov suvremenik) 278b
 Leopold, Aldo 59, 82, 82b, 84b, 152b, 162, 162b
 Lima, Natacha Salomé 60b, 61b, 120b, 134b, 170, 180
 Lloyd Wright, Frank 82
 Löther, Rolf 127–129, 133–135, 137
 Loga, Slobodan 125
 Lolas Stepke, Fernando 60b, 134, 134b
 Luderer-Lüttig, 29
 Luka (evangelist) 288
 Luther, Martin 19, 22, 24, 47, 53, 56, 140, 209, 250, 250b, 271–274
- M**
 Macer, Darryl 109
 Magić, Zvonko 123b
 Mainetti, José Alberto 132b, 298, 298b

- Marinčić, Mile 121b
 Marinković, Dragoslav 123b, 124
 Marko (evangelist) 288
 Marquis, Don 124, 295
 Maršavelski, Aleksandar 100b
 Martinez, Rodrigo 145
 Martinović-Vlahović, Ružica 97
 Martius, Carl Friedrich Philipp von 56, 198b
 Marušić, Ana 63b, 297b
 Marušić, Matko 63b, 297b
 Marx, Karl 11, 56, 290
 Mascarenhas, Nildo Batista 131, 131b
 Matej (evangelist) 155, 288, 288b
 Matulić, Tonči 96–98, 105–107, 110b, 152, 152b
 May, Arnd T. 133b, 139, 239b, 293
 Mead, Margaret 82, 82b
 Meilaender, Gilbert 95b
 Menck, Peter 68b, 69b
 Meyerhold, Vsevolod 144
 Middleton, Carl L. 115
 Mijaljica, Goran 111
 Miksa, Joanna 61b
 Miller, Irene M. 23b, 25b, 27b, 29b, 133b, 139, 293
 Mladina, Nada 125
 Moguš, Milan 112b
 Mohr, Hubert 128b
 Montaigne, Michel de 53, 56, 216, 252, 253
 Montesano, Haydée 134b
 Mustajbegović, Jadranka 99b, 109b
 Muzur, Amir 19b, 23b, 45b, 59b, 60b, 61b, 63b, 66b, 84b, 95b, 102b, 103b, 118–120b, 124, 127b, 131b, 137b–140, 152b, 153b, 157b, 162b–164b, 166b, 170, 172, 294, 319, 321
 Naumann, Friedrich 56, 217, 228
 Neuberg, Carl 144
 Neuholz, Berta Elise (supruga F. Jahra) 27
 Neuholz, Franz Hermann (otac supruga F. Jahra) 27
 Neuholz, Friedrich Ferdinand (djed supruga F. Jahra) 27
 Nietzsche, Friedrich 56, 201, 229, 263
 Noa (praotac) 208b
 O'Connell, Laurence J. 115
 Oliveira Santa Rosa, Darci de 131, 131b
 O'Mathúna, Dónal 119
 Omladić, Luka 92b, 125
 Orešković, Stjepan 102b
 Ostwald, Wilhelm 56, 189
 Ošljaj, Borut 125
 Parizeau, Marie-Hélèn 107
 Pascual, Fernando 134, 134b
 Paul de Barchifontaine, Christian de 131b, 294
 Paulsen, Friedrich 56, 230
 Pavao (apostol) 53, 198, 203, 208, 231, 255, 275, 277, 279, 281, 283, 289
 Pavelić, Jasminka 118
 Pavelić, Krešimir 100b, 117b, 118
 Pelčić, Gordana 108, 110, 110b
 Peraica, Margaita 97
 Perović, Milenko 123
 Pessini, Leo 108, 108b, 130, 130b, 131, 131b, 133, 294
 Petrović, Neven 101
 Pfeiffer, Maria Luisa 132b
 Pitot, Henry C. 80b
 Pitton, Contri 131, 131b
 Polšek, Darko 100b, 117, 117b, 124
 Poncije Pilat 247, 276

- Porto, Dora 107
- Potter, Van Rensselaer II 13, 14, 61, 79–85, 87, 95, 104–106, 108, 108b, 113b, 114b, 116, 130, 135, 136, 138, 143, 150, 150b–153b, 157, 158, 158b, 161–163, 165, 168, 172, 174, 176, 178, 182, 295, 296, 298, 319–322
- Pozaić, Valentin 95, 95b, 96, 96b, 121, 148b, 151b, 161, 161b
- Prijic-Samaržija, Snježana 101, 101b, 124
- Radenović, Sandra** 123, 123b, 124b
- Radinović, Ines 81b, 108b, 150b
- Radonić, Marija 116, 118
- Rakić, Vojin 124
- Rastija, Melita 107
- Rausche, Cora 35–38, 40, 42
- Redwood, Heinz 90b
- Reich, Warren Thomas 84, 84b, 85, 85b, 109, 136, 136b, 150, 150b, 151b, 161b, 296
- Rendtorff, Dahl 93b
- Rey, Clara 120b
- Rinčić, Iva 19b, 45b, 63b, 88b–91b, 93b, 95b, 102b, 107–109, 115, 116, 119, 119b, 120b, 123, 124, 124b, 127b, 137–140, 152b, 153b, 164, 165b, 170, 319, 321
- Ritossa, Dalida 99
- Roa-Castellanos, Ricardo Andrés 120b, 134, 134b, 170
- Rogers, Arthur 89b
- Roksandić-Vidlička, Sunčana 100, 100b
- Rossi, Ino 145
- Rothschild, Friedrich S. 145
- Rousseau, Jean Jacques 54, 56, 202, 223, 225
- Runko, Radoslav 108b, 130b
- Rupčić, Darija 98b
- Saad Hossne, William 131b, 294
- Sakamoto, Hyakudai 81b, 105, 106
- Salk, Jonas 145
- Salomon (propovjednik) 208
- Sandžakov, Slobodan 123
- Sass, Hans-Martin 6, 19b, 23b, 27b, 29b, 34, 47, 47b, 52, 53, 59b–61b, 65b, 66b, 84b, 107, 109, 111b, 119, 120b, 127b, 130–141, 162b–164, 170, 174, 239b, 293, 294, 298
- Schiller, Friedrich 56, 282
- Schleiermacher, Friedrich 46, 47, 53, 56, 198, 198b, 203, 209, 210, 216, 252, 252b, 274, 274b
- Schmitt, Otto 145
- Schnehen, Wilhelm von 57, 199b, 253b
- Schopenhauer, Arthur 47, 51, 53, 57, 75, 155, 203, 210, 213, 228, 229, 249, 253, 253b, 261, 262
- Schotsmans, Paul 88b
- Schweidler, Walter 114, 115, 153b
- Schweitzer, Albert 59, 59b, 60b, 82, 127, 155, 161
- Scott, John Paul 146
- Selak, Marija 116, 120b, 170
- Sgreccia, Elio 96b
- Shinagawa, Shinryo 106
- Shriver, Sargent 85, 150, 150b
- Shusterman, Richard 60, 60b
- Silobričić, Vlatko 113b
- Singer, Peter 101, 101b, 109
- Siqueira, José Eduardo de 131b
- Skledar, Nikola 103b, 117
- Smiljanić, Damir 123
- Sokrat 57, 247
- Sommer, Robert 57, 197b, 252b
- Sorta-Bilajac, Iva 106, 108, 110
- Soukup, Martin 145b
- Spener, Philipp Jakob 21, 65
- Steele, Jack E. 145

- Stefanović, Ljubomir 101
 Steffen, Monica 90b
 Steger, Florian 19b, 23b, 140
 Steinach, Eugen 57, 197, 197b
 Stenzel, Charlotte 30, 30b
 Stenzel, Walter 30b
 Stirner, Max 57, 229
 Sträßle, Ane-Marie (majka
 I. Bregenzera) 72
 Strauss, Richard 57, 192
 Svržnjak, Kristina 121b
- Šlipko, Tadeusz 60, 60b
- Šegota, Ivan 80, 81, 81b, 102–111,
 115, 116, 118, 121, 122, 132b,
 135, 136, 136b, 139, 158, 161
 Šestak, Ivan 96b
 Šimoković, Marija 101, 106, 109
 Škalić, Mihaela 107
 Škorić, Marissabell 99
 Škrobonja, Anton 103b
 Šuman, Lidija 106
 Švajger, Anton 97, 112
- Tai, Michael Cheng-tek 61b, 106,
 164, 164b
 Takala, Tuija 61b
 Teilhard de Chardin, Pierre 82, 128
 Temkov, Kiril 125
 ten Have, Henk 87b, 102b
 Todorović, Zoran 123, 124b
 Todorovska, Marija 125
 Tolstoj, Lav Nikolajevič 57, 215
 Tomašević, Luka 98, 98b, 102b,
 106, 107, 116, 132b, 151b
 Trajković, Marko 123
 Trosko, James E. 80b
 Tucak, Antun 111, 111b
 Turković, Ksenija 99, 99b, 100b
 Turudić, Mirjana 115
 Turza, Karel 123, 124b
- Valković, Marijan 112b
 Valjan, Velimir 114b, 122b, 124,
 124b, 158b, 161b
 Veatch, Robert M. 109, 154, 295,
 295b
 Vernadski, Vladimir Ivanovič 128,
 145
 Visković, Nikola 99, 99b, 117, 299
 Volarić, Branko 102
 Volarić-Mršić, Ana 97
 Voß (Voss), Richard 57, 204
 Vrček, Valerije 116, 117, 117b
 Vrhovac, Božidar 101b, 112
 Vuletić, Suzana 98b
- Wagner, Adolf 57, 197, 197b, 202,
 252, 252b
 Wagner, Richard 19, 46, 51, 51b,
 57, 134b, 192, 196, 199, 203,
 204, 210, 213, 229, 253, 261–263,
 292
 Walter, Jennifer K. 295b
 Weber, Ernst von 57, 213
 Weingarten, Michael 127b
 Weitling, Wilhelm 57, 287
 Weizsäcker, Viktor von 60, 60b
 Wesley, John 57, 273
 Wessel, Andreas 128b
 Whitehouse, Peter 150, 150b, 162,
 162b, 163, 163b
 Widén, Bill 69b
 Williams, Erin D. 80b, 81b
 Wilson, Edward O. 148
 Witte (pastor) 23b
- Xiaomei, Zhai 164b
- Zagorac, Ivana 113b, 116, 120b,
 170
 Zamenhof, Ludwig 57, 188
 Zec, Silvija 104
 Zergollern, Ljiljana 107, 118

Zietek, Magdalena 60b
Zilgavis, Peteris 106
Zinzendorf und Pottendorf,
Nikolaus Ludwig von 57, 272

Znidarčič, Željka 97
Zupanič-Slavec, Zvonka 102b
Zurak, Niko 110, 110b, 111, 295

Bilješke o autorima

IVA RINČIĆ rođena je 1975. u Rijeci. Diplomirala je u Zagrebu 2000. na studiju sociologije i hrvatske kulture, a magistrirala 2005. na Fakultetu političkih znanosti (*Problem bioetičke odgovornosti u genetici: praksa u Hrvatskoj i Europi*). Doktorsku disertaciju *Teorijska uporišta, postignuća i perspektive bioetičke institucionalizacije u Europskoj uniji* obranila je 12. studenog 2010. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Od 1. lipnja 2001. zaposlena je na Katedri za društvene i humanističke znanosti u medicini Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci gdje trenutno radi kao docentica.

Sudjelovala je na preko 40 domaćih i međunarodnih skupova, objavila 30-ak znanstvenih i stručnih članaka i dvije knjige (*Bioetika i odgovornost u genetici; Europska bioetika: ideje i institucije*). Članica je uredništava nekoliko časopisa (*Filozofska istraživanja, Synthesis philosophica* i *Jahr – Godišnjak Katedre za društvene i humanističke znanosti u medicini*).

AMIR MUZUR rođen je 1969. u Rijeci. Titulu doktora medicine stekao je 1993. pri Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Rijeci, magistra srednjovjekovnih studija 1996. pri Srednjoeuropskom sveučilištu (CEU) u Budimpešti, a doktora kognitivnih neuroznanosti pri Međunarodnoj školi za napredne studije (ISAS-SISSA) u Trstu. Godinu dana radio je kao istraživač u Laboratoriju za

neurofiziologiju Zavoda za psihijatriju Medicinskog fakulteta Sveučilišta Harvard u Bostonu. Od 2008. je izvanredni profesor i pročelnik Katedre za društvene i humanističke znanosti u medicini Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci.

Objavio je dvadesetak knjiga (lokalna povijest, povijest medicine, popularizacija neuroznanosti, zbirke poezije, eseja i putopisa; dobitnik prve nagrade na književnom natječaju *Drago Gervais* 1999.), oko 150 članaka u znanstvenoj/stručnoj te još 300-tinjak u ostaloj periodici. Sudjelovao je sa stotinjak prezentacija (od toga 20 pozvanih) na znanstvenim/stručnim skupovima. Od 2003. do 2011. bio je član uredništva časopisa *Acta medico-historica Adriatica*, od 2010. glavni je urednik časopisa *Jahr* i član uredništva *Sušačke revije*, a od 2011. član uredništva časopisa *Holistic Approach to Environment*.

Obnašao je dužnost gradonačelnika Opatije (2005.–2009.) te stekao naslove »Gradonačelnika godine« (HRT i HGK, 2006.), Komendatora Reda Zvijezde talijanske solidarnosti (predsjednik Republike Italije, 2008.) i počasnog konzula Republike Poljske (2011.). Član je Odbora za medicinsku leksikografiju Razreda za medicinske znanosti HAZU i Znanstvenog vijeća Referentnog centra za zdravstveni turizam i medicinski programirani odmor Ministarstva zdravlja RH. Od 2012. predsjednik je Hrvatskog bioetičkog društva.

Objavlivanje ove knjige omogućeno je financijskom potporom
Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta te potpomognuto
sredstvima Općine Matulji.

Za nakladnika

Ante Selak

Tisak

GRAFOMARK, Zagreb

Objavljeni naslovi

1. **Ivan Šegota:**
Etika sestринства
(1997)
2. **Jean-Dominique Bauby:**
Skafander i leptir
(1997)
3. **Robert P. Craig,**
Carl L. Middleton,
Laurence J. O'Connell:
Etički komiteti
(1998)
4. **Ante Čović (ur.):**
Izazovi bioetike,
zbornik radova
(2000)
5. **Ante Čović:**
Etika i bioetika
(2004)
6. **Nada Gosić:**
Bioetička edukacija
(2005)
7. **Nada Gosić:**
Bioetika in vivo
(2005)
8. **Ljiljana Zergollern-Čupak:**
Bioetika i biomedicina
(2006)
9. **Aleksandra Frković:**
Bioetika u kliničkoj praksi
(2006)
10. **Iva Rinčić Lerga:**
Bioetika i odgovornost
u genetici
(2007)
11. **Zvonko Bošković:**
Medicina i pravo
(2007)
12. **Ivan Cifrić:**
Bioetička ekumena
(2007)
13. **Lidija Gajski:**
Lijekovi ili priča o obmani
(2009)
14. **A. Čović, N. Gosić,**
L. Tomašević (ur.):
Od nove medicinske etike
do integrativne bioetike
(2009)
15. **Aleksandra Frković:**
Medicina i bioetika
(2010)
16. **Hrvoje Jurić:**
Etika odgovornosti
Hansa Jonasa
(2010)
17. **Valerije Vrčec:**
GMO između prisile i otpora
(2010)
18. **A. Čović, M. Radonić (ur.):**
Bioetika i dijete
(2011)
19. **Nada Gosić:**
Bioetičke perspektive
(2011)
20. **Sonja Kalauz:**
Sestrinska bioetika
u svjetlu bioetičkog
pluriperspektivizma
(2011)
21. **Iva Rinčić:**
Europska bioetika:
ideje i institucije
(2011)
22. **Tomislav Krznar:**
Znanje i destrukcija
(2011)

Cijena: 200,00 kn